

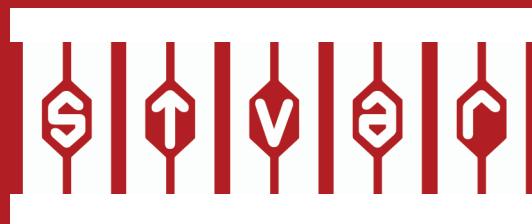
STWAVAIR

ČASOPIS ZA TEORIJSKE PRAKSE, BR. 7

**ČASOPIS ZA TEORIJSKE PRAKSE
GERUSIJA NOVI SAD, BR. 7/2014**

**JOURNAL FOR THEORETICAL PRACTICES
GERUSIA NOVI SAD, No. 7/2014**

STVAR = THING

časopis za teorijske prakse / journal for theoretical practices

Izdavač/Publisher

Gerusija Novi Sad

ksf.gerusija@gmail.com

<http://gerusija.com>

Uredništvo/Editorship

Andrea Jovanović, Aleksandar Matković, Aleksandar Stojanović,

Đorđe Hristov, Ivan Radenković, Maja Solar, Mark Lošonc,

Saša Hrnjez, Vuk Vuković

Lektura transkripta/transcript proofreading

Miloš Jocić

Prelom i dizajn/Layout and design

Ivan Radenković

Štampa/Print

Futura

Tiraž/Print run

1000

Projekat i publikaciju je podržala Fondacija Rosa Luxemburg

SADRŽAJ

PREDGOVOR

LEVICA U SRBIJI: ELEMENTI ZA IZGRADNJU POLITIČKE POZICIJE (transkripti)

- PITANJE POLITIKE ORGANIZACIONIH FORMI 18
- LEVI FEMINIZMI: ŽENSKO PITANJE - analize i smernice 35
- SINDIKATI I OTPOR 62

TEKSTOVI

- ANDREA JOVANOVIĆ: Noćna mora na Filozofskom 90
- ALEKSANDAR MATKOVIĆ: Struggling Against Serbia's New Labour Law - part 2 93
- ALPAR LOŠONC: Karl Marks u vreme (ne)nezavisnosti Škotske, odnosno, dvostruka uloga proletarijata 99
- NEMANJA SOVTIĆ: Samoupravljanje kao nulta institucija jugoslovenskog društva u socijalizmu 121

PREVODI

- HAJNC DITER KITSTAJNER: "LOGIČKO" i "ISTORIJSKO". O razlikama Marksovog i Engelsovog sistema nauke (Engelsova recenzija *Priloga kritici političke ekonomije* iz 1859. godine) 140
- CHRISTOPHER J. ARTHUR: Ka sistematskoj dijalektici Kapitala 200

INTERVJUI

- “ECONOMY IS THE CONTINUATION OF WAR THROUGH DEFFERENT MEANS”
Intervju sa grupom ‘T.O.P -Theorie. Organisation. Praxis’
iz Berlina 220

CONTENTS

FOREWORD

THE LEFT IN SERBIA: ELEMENTS FOR A CONSTRUCTION OF POLITICAL POSITION (transcripts)

- THE QUESTION OF THE POLITICS OF ORGANIZATIONAL FORMS 18
- LEFT FEMINISMS: THE WOMEN QUESTION - ANALYSIS AND DIRECTIONS 35
- UNIONS AND RESISTANCE 62

TEXTS

- ANDREA JOVANOVIĆ: Nightmare at the Faculty of Philosophy 90
- ALEKSANDAR MATKOVIĆ: Struggling Against Serbia’s New Labour Law - part 2 93
- ALPAR LOŠONC: Karl Marx in the Times of Scottish (non) independence, or on the Double Role of Proletariat 99
- NEMANJA SOVTIĆ: Self-Management as a Zero Institution of the Yugoslav Society Under Socialism 121

TRANSLATIONS

- **HEINZ-DIETER KITTSTEINER:** “LOGICAL” and “HISTORICAL”.
On Differences between Marx’s and Engels’s System
of Science (Engels’s review of *Contribution to the
Critique of Political Economy* from 1859.) 140
- **CHRISTOPHER J. ARTHUR:** Towards a Systemic Dialectic
of Capital 200

INTERVIEW

- **“ECONOMY IS THE CONTINUATION OF WAR THROUGH
DIFFERENT MEANS”**
Interview with the group “T.O.P. - Theorie. Organisation.
Praxis’ from Berlin 220

UVODNA REČ

U Srbiji je tranzitološka večnost i dalje na delu, kako u gradu, tako i na selu. Kako se javnost zatalasala zbog dugo planiranih poteza vlade, tako je ta ista vlada iskoristila priliku godišnjih odmora demonstrirajući politiku hitnosti usvajanjem antisocijalnog zakonskog paketa - *Zakona o radu* i *Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju*. Iako se ovaj paket mera ne može smatrati doprinosom izlasku iz tranzicije, u javnosti su kolale „analize“ efekata novih zakona čiji je cilj bio i ostao isti: racionalizovati ionako već nebuloznu ekonomsku politiku vlade. Jedna od lozinki koja bi trebalo da objasni zacrtani (čitaj predestinirani) put ka EU integracijama jeste i *fiskalna konsolidacija*. Ovaj regulativni ideal svake periferne ekonomije morao je ući u javni žargon kao nešto što zbog čega svi, pa i država, moraju postati disciplinovani i fleksibilni (u smislu tržišta rada i radnih odnosa), ali i kao nešto što izvlači iz ljudi ne samo višak rada i višak vrednosti, već i (relativno) povišenu količinu patnje i požrtvovanja. Naravno, za patnju i žrtve je trebalo naći nekakvo opravdanje a tranzitološki diskurs za tu svrhu predstavlja ideološko gnezdo, plodnu sredinu. Kako nam ovaj diskurs predstavlja svet kao mesto gde je fleksidisciplina nešto što jača čoveka i čini ga ne samo samostalnijim već i slobodnijim, onda bi samo trebalo prihvati taj usud i prepustiti se čarima istorijskih kontingencija pod uslovom da se o tome ništa ne pitamo. Tranzicijski diskurs je obećanje o raju koji dolazi na kraju tranzicije, nakon svih patnji, kada napokon postanemo ispravni ljudi. Međutim, dok u večnom međuvremenu većina ljudi pati, a fiskalni deficit lagano raste, mere ideološke konsolidacije očituju svu svoju političko-ekonomsku neinventivnost. Dakle, iako budžetska konsolidacija prepostavlja ideološku konsolidaciju, i jednoj i drugoj nedostaje veza sa stvarnošću. Smanjenje penzija neće smanjiti deficit Republičkog fonda PIO niti će rešiti nepovoljna demografska kretanja, kao što ni fleksibilizacija neće ojačati društveni fond živog rada već će ga, naprotiv, osiromašiti i oslabiti. Pošto fiskalna konsolidacija ne implicira uspeh mera štednji, a štednja ne implicira investicioni rast po modelu svetske banke, nastavljanje ovakve politike može prouzrokovati samo socijalno pustošenje na čiji račun se i vrši redistribucija klasne

moći. Međutim, nije dovoljno samo ukazivati na nedostatke dominantne politike, potrebno je stvoriti prostor za jednu povezanu analizu u kojem će biti uspostavljene funkcionalne veze između problema od životnog značaja za sve ljude. Upravo je to bila namera ovogodišnjeg Gerusijinog programa. Postavljanje pitanja o političkim organizacionim formama, sindikatima kao mestu otpora, kompoziciji i društvenom mestu reprodukcije ženskog rada, imalo je za cilj da osvetli neke značajne momente u analizi aktuelne situacije.

Problem oblika ili modela političkog organizovanja levih političkih formacija jedan je od onih problema koji se iznova i iznova nameću kao najrelevantniji, a opet deluje kao da njegovo rešenje nije na vidiku. Partija ili pokret, neposredna ili predstavnička demokratija, labavija mreža ili čvršća organizacija – to su samo neke od dilema koje su opsedale rasprave o organizovanju. Ipak, tek su uspesi (ali u istoj meri i neuspesi) levih formacija u poslednjih nekoliko godina stvorili uslove da se tom pitanju priđe na adekvatan način, pri čemu su se neke dileme pokazale kao prividne, a neke kao stvarne. Jedna od tih stvarnih dilema glasi: kako stvoriti organizacionu infrastrukturu koja će, s jedne strane, biti stabilna i trajna, ali i, sa druge, dovoljno gipka i otvorena da omogući dopiranje do širih slojeva ljudi, kako ne bi završila u opskurnosti i marginalnosti? To je, naravno, taktičko pitanje – jasno, taktika zavisi od strategije, ali strategija, opet, zavisi od teorije. Zato je pored razmatranja „konkretnih modela organizovanja“ bitno rasvetliti i teorijske uslove i reperkusije takvih modela, te njihovo mesto u širim sistemima odnosa (država, klasa, materijalna reprodukcija). Tek se onda može preći na ispitivanje i eventualno stvaranje osnova za izbor različitih modela, njihovu modifikaciju i, svakako, primenu u političkoj borbi.

Takođe, stvorena je osnova za analizu teorijskih aspekata saradnje, dopunjavanja i uskladivosti feminističke i marksističke teorije, položaju žena u neoliberalnoj transformaciji društva, ali i o praktičnim problemima, poput saradnje feminističkih organizacija sa sindikatima, specifičnom položaju tzv. prekarnih radnica na primeru sezonskih poslova, kao i o rodnom pitanju i mogućnostima i potencijalima *queer* borbe danas.

Kada se radi o sindikatima, defanziva u kojoj se oni nalaze ne samo u Srbiji, već i u regionu, indikator je ne samo činjenice da je kapitalizam u ofanzivi, već i toga da sindikati ne mogu delovati na način na koji su do sada delovali - kao jak mehanizam koji bi predvideo političke poteze aktuelne politike i ponudio alternativnu radničku politiku. Nakon uvođenja sindikalnog pluralizma i višepartijskog sistema, sindikati kao radničke organizacije i dalje imaju odgovornost prema radničkoj klasi koja je danas, više nego ikada, podvrgnuta snagama kapitala i skoro bez ikakve pregovaračke moći. Ovaj gubitak organizacijske autonomije očituje se kako na tržištu rada, tako i na radnom mestu. Ovi i neki drugi problemi otvoreni su na tribini posvećenoj sindikatima i strategiji radničkog otpora.

Tri tribine u okviru drugog dela programa „LEVICA U SRBIJI: ELEMENTI ZA IZGRADNU POLITIČKE POZICIJE“ je, dakle, realizovano: u septembru – PITANJE POLITIKE ORGANIZACIONIH FORMI; u oktobru – LEVI FEMINIZMI: ŽENSKO PITANJE, analize i smernice; u novembru – SINDIKATI I OTPOR. U ovom broju *Stvari* donosimo transkripte ovih tribina. Pored toga, sedmi broj *Stvari* u odeljku tekstovi donosi četiri autorske analize (tekst Andree Jovanović o studentskoj blokadi Filozofskog fakulteta u Beogradu; drugi deo analize borbe protiv novog Zakona o radu Aleksandra Matkovića; tekst kojim se analizira problem nacije na primeru nezavisnosti Škotske, a u okviru marksističke analize, Alpara Lošonca i tekst Nemanje Sovtića o jugoslovenskom modelu samoupravljanja posmatranom putem pojma *nulte institucije*). Odeljak sa prevodima donosi dva prevoda autora koji pripadaju orijentaciji *Neue Marx-Lektüre* (Novo čitanje Marks-a): prevod opsežnog teksta Hajnc-Ditera Kitstajnera o konceptima *logičko* i *istorijsko* spram kojih se provodi razlika Marks-a i Engelsa (sa nemačkog preveo Đorđe Hristov) i tekst Kristofera Artura o sistematskoj dijalektici kapitala (sa engleskog preveo Dorotej Nešković). *Stvar* se dovršava intervjuuom sa grupom *T.O.P. - Theorie.Organisation.Praxis* iz Berlina, koji je priredio Saša Hrnjez.

Ovim brojem ujedno želimo da zaokružimo jednu celinu u našem angažmanu kojim smo pokušali zainteresovati širu javnost za diskusiju o temeljnim formama otpora i alternativama neoliberalnom projektu „tranzicije“. Ali time što je ovim brojem *Stvari* ta tematska celina zaokružena, ne znači da je stavljena i tačka na naš angažman. Naprotiv,

naše očekivanje je da će se čitanjem ovog broja zapravo tek početi govoriti o ovim problemima na još širem planu, pošto se radi o problemima koji pogađaju *sve*. To je prvi i odlučujući korak u izlasku iz vanvremenskog stanja tranzitološke sadašnjosti, koja se održava na praznom obećanju budućnosti i nikad potpuno dostignute normalnosti. Dok centar mitologiju budućnosti razmenjuje za mitologiju duga, periferiji se (uz zaduživanje) i dalje nameće teleologija iskupljenja tih dugova i vizija blaženog stanja kada će spaseni (drugim rečima preživeli) uživati plodove trenutnog žrtavovanja (eh, jednom kad uđemo u tu zajednicu kapitalizma i demokratije). Nasuprot tome, ono što je potrebno i centru i periferiji nije nikakva nametnuta večnost, nego istorija borbi i borba za drugačiju budućnost. Stoga moramo zajednički kritikovati i delovati, sve dok je diktatura finansijskog kapitalizma na delu, kako u gradu tako i na selu.

Gerusija, decembar 2014.

FOREWORD

In Serbia, the transitological eternity is still in effect, in the fields and in the streets, in its villages and its cities. Inasmuch as the public was ruffled due to a set of long-awaited moves that were made by the government, so too the government demonstrated a policy of urgency by seizing the window of opportunity opened up by the holiday vacations by adopting an anti-social legal package – the Labor laws and the Pension and disabilities insurance fund reforms. Although this package of measures could not be considered as a contribution which would put an end to the process of transition, the public was raffled by the so-called “analysis” of the impact that these laws will have had. But their only purpose was to rationalize the government’s already incomprehensible economic policy. One of the catch-words that was to explicate the planned (meaning: predestinated) steps toward the process of EU integration was fiscal consolidation. This regulatory practice which is held in high esteem throughout all the peripheral economies entered the public jargon to denote the idea that everyone, even the state had to become more disciplined and flexible (within the context of the labor-market and labor-relations), as well as the power which extracts from the people not only the surplus-labor and value but places them in conditions of (relatively) higher levels of suffering and sacrifice. Of course the suffering and sacrifice had to be legitimized and the discourse of transition served this ideological purpose. This discourse presents the world as a place where flexi-discipline is something which makes a person stronger, more independent and free, and in this way justifies the acceptance of the sacrifice and the “allure” of historical contingencies, under the conditions that we do not have a say in anything. But as people suffer in the climate of eternal interregnum and as the fiscal deficit rises, so too do these political-economic measures show their lack of inventiveness. As a result, although the consolidation of the budget presupposes ideological consolidation, both are in fact very detached from reality. The pension-cuts won’t cut the deficit of the Republic fund PIO and neither will they resolve the adverse demographic changes; flexibilization will not consolidate the social fund of living-labor and

will in fact make it weaker and more impoverished. Because fiscal consolidation doesn't presuppose the success of austerity measures, and austerity doesn't presuppose a rise in investment according to the World Bank model, the continuation of this kind of politics will cause only social devastation. It is on account of this devastation that class-power is being redistributed. However, it is not enough to simply point out the failures of the dominant political practice, but it is also necessary to create a space for an integral analysis in which all functional relationships between the problems that concern everyone will be established. This was the purpose of this year's program of Gerusija. By inquiring into the forms of political organization, the unions as a place of resistance and the composition and social place of the process of reproduction of woman's labor, these open discussions had the purpose of shedding light on some of the most relevant elements in the analysis of the current situation.

The problem of the form of political organization is one of those problems that always emerges as the most pressing problem, yet always leaves the impression that the solution is quite far away and out of our reach. The question is: a party or a movement, direct or representative democracy, loose network or a more stable organization – these are only some of the dilemmas that emerged during the discussion on the topic of organization. Nevertheless, it was only with the successes (but also the failures) of the left formations in general that it was possible to approach these problems in an adequate manner – some dilemmas turned out to be illusory while others turned out to be very much real. One of these real dilemmas can be formulated in the following way: how do we create an organizational infrastructure that will, on the one hand, retain stability and durability, but on the other, remain flexible and open enough to be capable of attracting a broader public and avoid ending up marginalized and condemned to obscurity? This is certainly a tactical question, but as tactics depends on strategy, so too does strategy depend on theory. This is why in discussing "competitive models of organization" it is not only necessary to shed light on the theoretical conditions in which they arise and their drawbacks, but also their place in the broader system of relationships such as the state and class or material reproduction. Only then will it be possible to examine and

eventually create conditions for a selection of models, their modification and of course their application in the political struggle.

Another new development was made in the establishment of conditions for the analysis of theoretical aspects of cooperation, complementarity and harmonization between feminist and Marxist theory, as well as an analysis of the position of women in the neoliberal transformation of society. Practical problems of cooperation between feminist organizations and unions were also the subject of this year's panels, and they also focused on the specific position of the so-called precarious female workers on the example of seasonal jobs and the gender question on the possibilities and potentials of the *queer* struggle today.

Regarding the unions, the defensive position that they find themselves in, not only in Serbia today but in the region as well, is an indicator not only of the fact that capitalism is in the offensive, but also of the fact that the unions can't function in a way they did until now – namely as a strong mechanism that would foresee the actions of current politics and present an alternative worker-politics. After the establishment of union pluralism and the multiparty system, unions as worker-organizations still have a responsibility toward the working class which today, more than ever, is subjected to the power of capital and lacks almost any negotiating power. This loss of organizational autonomy is reflected on the labor-market as well as in the working place. These and some other problems were subjects of the assembly on unions and strategies of workers' resistance.

Three panels in the second part of the program "THE LEFT IN SERBIA: ELEMENTS FOR A DEVELOPMENT OF A POLITICAL POSITION", were realized in September – THE POLITICS OF ORGANIZATIONAL FORMS; October – LEFT FEMINISM: THE WOMEN-QUESTION, ANALYSIS AND WAYPOINTS; and in November – UNIONS AND RESISTANCE. In this issue of "The Thing" we are publishing transcripts of these panels. In addition to this, this seventh issue of "The Thing" brings three original analyses under the section *Texts* (the first one contains the second part of the analysis of struggle against the new Labor law by Aleksandar Matković; the second one brings an analysis of the problem of the nation on the example of Scottish independence within the framework of Marxist thought by

Alpar Losoncz and the third one is from Nemanja Sovtić who thematizes the Yugoslav model of self-management through the concept of the *zero institution*). The section on translations contains two new translations of authors that belong to the *Neue Marx-Lektüre* (New reading of Marx): a translation of a sizeable text by Heinz-Dieter Kittsteiner on the concepts of *logical* and *historical* that serve to differentiate Marx' ideas from that of Engels' (translated from German by Đorđe Hristov) and a text from Christopher Arthur on the systematic dialectics of capital (translated from English by Dorotej Nešković). This issue of „The Thing“ ends with an interview with a group called *T.O.P – Theorie.Organisation.Praxis* from Berlin which was conducted and prepared by Saša Hrnjež.

With this issue, we would like to conclude a great chapter in our engagement by which we have tried to engage the wider public in an open discussion on fundamental forms of resistance and alternatives to the neoliberal project of “transition”. But the fact that this chapter is concluded with this last issue of *The Thing*, does not mean that our engagement is concluded as well. On the contrary, our expectations are that the real debates on these problems are set yet to begin once this issue is read on a wider scale, since it concerns the problems which affect *us all*. This is the first and decisive step out of the extra-temporal state of a transitological present, which subsists on an empty promise of a future and a normality that never came. While the core exchanges the mythology of the future for a mythology of debt, the periphery (and its indebtedness) is still being subjected under a teleology of the atonement of its debts and under a vision of a harmonious state when the ones who are saved (in other words, the survivors) will enjoy the fruit of their current sacrifice (oh, presumably once we enter this wonderful community of capital and democracy). Contrary to this, what is needed in the core as well as in the periphery isn't some implemented eternity, but a history of struggles and struggles for a better future. Thus we must criticize and act together as long as the dictatorship of financial capitalism is still in effect, in the fields and in the streets, in its villages and its cities.

Gerusija, December 2014

L

EVICA U SRBIJI

POZICIJE

**POLITICKE
IZGRADNJU**

PREVENTIVA

PITANJE POLITIKE ORGANIZACIONIH FORMI¹

Organizacioni aspekt izgradnje levice, ili preciznije problem oblika ili modela političkog organizovanja levih političkih formacija, jedan je od problema koji se iznova nameću kao najrelevantniji, a opet deluje kao da njegovo rešenje nije na vidiku, niti nam deluje da ima nekih velikih pomaka u tom pravcu. Partija ili pokret, neposredna ili predstavnička demokratija, labavija mreža ili čvršća organizacija – to su samo neke od dilema koje su opsedale rasprave o organizovanju. Ipak, tek su uspesi (ali u istoj meri i neuspesi) levih formacija u poslednjih nekoliko godina stvorili uslove da se tom pitanju priđe na adekvatan način, pri čemu su se neke dileme pokazale kao prividne, a neke kao vrlo stvarne. Jedna od tih stvarnih dilema glasi: kako stvoriti organizacionu infrastrukturu koja će, s jedne strane, biti stabilna i trajna, ali i, sa druge, dovoljno gipka i otvorena da omogući dopiranje do širih slojeva ljudi, kako ne bi završila u opskurnosti i marginalnosti?

To je, naravno, taktičko pitanje. Jasno, taktika zavisi od strategije, ali strategija, opet, zavisi od teorije. Zato je pored razmatranja konkretnih modela organizovanja bitno rasvetliti i teorijske uslove i reperkusije takvih modela i njihovo mesto u širim sistemima odnosa (država, klasa, materijalna reprodukcija). Tek se onda može preći na ispitivanje i eventualno stvaranje osnova za izbor različitih modela, njihovu modifikaciju i primenu u političkoj borbi. To su, dakle, tri nivoa na kojima se ovo pitanje može analizirati i preko kojih mu se može pristupiti, pa je u tom smislu bitno da i u ovoj raspravi sva tri nivoa budu podjednako zastupljena i da im se prida podjednaka pažnja. Pri tome, nivou ispitivanja i izbora različitih modela se može prići i preko iskustva (stečenih pre svega u predizbornoj kampanji, ali i šire) i prakse slovenačke *Inicijative za demokratski socijalizam* (IDS) i šire koalicije

¹ Tribina „Pitanje politike organizacionih reformi“ održana je 13. septembra 2014. godine u Novom Sadu. Učestvovali su: **Marko Kostanić** (*Centar za radničke studije i Biltan, Zagreb*), **Blaž Gselman** (*Inicijativa za demokratski socijalizam/ Ujedinjena levica, Ljubljana*) i **Miloš Baković Jadžić** (*Centar za politike emancipacije, Beograd*). Tribinu je moderirao **Vuk Vuković** (*Gerusija i Centar za društvenu analizu, Beograd*).

Ujedinjena levica (ZL) čiji je ona integralni deo, ali i dinamike *Levog samita Srbije* (LSS), mreže organizacija i radničkih grupa gde su se upravo, u jednom konkretnijem obliku, postavile dileme o kojima se već neko vreme raspravlja.

Teorijski okvir organizacione politike

Okvir u kome se pomenuti problemi kreću proizilazi, može se reći, iz odnosa koji nisu čisto organizacijski. Drugim rečima, ne razmišljamo o njemu u formulama „stranka-partija-organizacija“, već u odnosu na kontekst u kome te organizacije i partije nastaju – na primer, koji su određeni materijalni uslovi reprodukcije organizacija? Postoje tri stvari koje su u vezi sa političkim organizovanjem, a koje su nužno povezane i ne mogu se tretirati odvojeno:

1. Način na koji neka politička grupa shvata kapitalizam. Jasnoće radi, reč je o levim organizacijama i eventualno partijama (gde treba uspostaviti distinkciju u pogledu mogućnosti, apetita i napora većine takvih organizacija) koje za kratkoročni ili dugoročni cilj imaju da svojim radom propagiraju i doprinesu nadilaženju kapitalističkog odnosa proizvodnje (kasnije će biti jasnije zašto u ovo ne ulaze neke druge partije koje misle da je moguće unutar kapitalizma postići neki politički cilj koji možda dele sa grupacijama prve vrste). Ovo pitanje treba razmatrati u strukturalnom smislu, jer za sada nije bitno koliko te partije ili organizacije imaju društvene ili političke moći da to postignu;
2. Način na koji je neka politička grupa formirana, organizovana, i način na koji se reprodukuje;
3. Način na koji artikuliše svoje stavove u javnosti – da li zagovara određeni tip reforme ili ne, odnosno, čitav spektar s tim povezanih taktičkih i strateških pitanja.

Međusobna povezanost ovih pitanja očigledna je u sledećem – način na koji se razumeva kako stvari funkcionišu je nužno povezan sa tim kako se sagledava unutrašnje ustrojstvo partije ili organizacije.

Ono što se naročito događa u poslednjih dvadeset-trideset godina, otkad je levica u potpuno defanzivnoj poziciji, jeste da se organizacijsko pitanje naglo ispostavilo još više nego pre, jer se raznorazne male grupe i organizacije, u osnovi, po tome dele („Mi funkcionišemo na ovaj način, vi funkcionišete na taj način“), što je postalo nešto poput tipa presudne distinkcije koja, u stvari, u današnjem okviru uopšte nije povezana sa nekim konkretnim delovanjem, nego često prelazi u gotovo supkulturne odrednice. Treba napomenuti da je možda i najsmešniji momenat onaj u kome grupa ili organizacija od pet, deset, pa i do pedeset ljudi samu sebe naziva i proklamuje „revolucionarnom“, a nazivati sebe „revolucionarnom“ organizacijom u trenutku kada bilo kakav tip revolucije nije ni u kakvom istorijskom domašaju ili blizini dosta govori o deplasiranosti tog tipa organizovanja. Ovakve rasprave se vode poslednjih dvadeset godina, gde levica više nema nekog uticaja na realna politička pitanja, kako u regionu, tako i u Evropi kao širem kontekstu. Dolazi do debata o organizacijskom pitanju koje se svode na modele iz potpuno drugačijih konteksta, kao što su dvadesete i tridesete godine XX veka, ili se raspravlja o boljevičkoj partiji na početku prošlog veka u Rusiji, što postaje prilično bizarno u trenutku u kome se zna da se radi o drugačijem geografskom i istorijskom kontekstu, jer je, primera radi, stepen represije u carskoj Rusiji sasvim drugačiji kontekst od onog o kome pričamo danas. Tako dolazi do potpuno pogrešnih analogija koje se uspostavljaju na aistorijski način, pa mnogo suvislijie deluje predlog da se umesto pronalaženja „najautentičnijih“ mogućih oblika organizacijskog delovanja u istoriji XX veka pre svega postavi sledeće pitanje: na koji su tip organizacijskog problema dvadesetovekovni modeli bili odgovor? Da se vratimo na carsku Rusiju: zašto je partija tada funkcionisala konspirativno i sa svim drugim obeležjima? Na koji tip problema je taj tip organizacijskog principa bio odgovor? On nije bio odgovor na pitanje „šta je revolucionarna politička organizacija“, već na pitanje konteksta u kom je ta organizacija stasala. U tom pogledu, da bi se učilo iz nekih iskustava 20. veka prvo treba sagledati okvir, od političkog do ekonomskog, u kom su različite organizacije delovale, kao i kako su se prilagođavale na te kontekste, umesto što se iz njih izvlači ceo problem. Naravno, nakon što su se te partie konsolidovale, neki tip svog delovanja su shematizovale i pretvorile u nepogrešivu liniju, ali

treba ići ne ka identifikaciji sa tim, već ka učenju načina reagovanja na tipove problema.

Druga stvar kojoj treba pristupiti kada govorimo o ovom pitanju jeste materijalna osnova funkcionalisanja organizacija. Svako ko je učestvovao u nekoj vrsti političkog organizovanja jasno zna da se organizacija bez finansijske i infrastrukturne podrške ne može održati dovoljno dugo, jer uvek dolazi do osipanja, entuzijazam nestaje, dolaze neke druge obaveze, i ako se ne uspostavi neki materijalni okvir za reprodukciju same organizacije, stvar uvek odlazi u smeru neminovnog raspada. I tu dolazimo do ključnog pitanja – kako osigurati ta sredstva? Kako, s obzirom na njih, uboličiti ustrojstvo i funkcionalisanje organizacije u skladu sa demokratskim principima, bez uloženja u neki tip problematičnih odnosa i kontaminacije političkih ciljeva? Određena osnova funkcionalisanja, odnosno određeno normativno-političko načelo na levici, sastoji se iz stava da je sam način organizovanja jedna vrsta „prefiguracije“ budućeg društva za koje se ta organizacija bori. Dakle, ako se zalažemo za neki tip postkapitalističkog, demokratskog društva, po samoj logici stvari sledi da sâm organizacijski princip mora takođe biti takav. Ipak, to nije moguće, ili bar nije uvek izvodljivo, jer organizacija trenutno funkcioniše u kapitalističkim okvirima, pa se vraćamo na prvo bitno pitanje – kako osigurati zadovoljenje materijalnih potreba za reprodukcijom organizacije, a da se ne ulazi u direktni sukob sa političkim načelima demokratskog ustrojstva?

Za politički rad je takođe potrebno vreme. I to je neka vrsta rada, a onima koji se njime bave potrebno je obezbediti sredstva za život, jer se ne mogu baviti nekom drugom vrstom najamnog rada dok su angažovani u organizaciji. To znači da opet dolazimo do problema koji se obično javljaju u toj situaciji – recimo, kada u organizaciji imamo članove i članice koji su plaćeni za politički rad i one koji to nisu, dolazi do raznih asimetrija i do problema u demokratskom funkcionalisanju, pre svega zbog implikacija plaćenog rada u političkoj organizaciji. Na primer, ako je neko plaćen i stalno je u poslu, upućeniji je u zbivanja i ima više informacija i saznanja od onih koji nisu plaćeni, čime se već ugrožava demokratski princip. Sa druge strane, kao što je već rečeno, čini se da je nemoguće funkcionalisati bez plaćenog političkog rada, tako da je ključno pitanje ono koje se tiče prirode odnosa plaćenog rada sa

neplaćenim članovima i članicama organizacije, ali i sa širom bazom, ako ona postoji. Sledeći marksističku terminologiju, to bi se moglo nazvati pitanjem „socijalne reprodukcije političke radne snage”, koje je mnogo presudnije od sagledavanja istorijskih primera, ali u potpuno aistorijskoj perspektivi.

Osim toga, važno je razmotriti i tip demokratskog procesa kojim bi se rad plaćenih članova i članica valorizovao. Znamo kako se valorizuje najamni rad u kapitalizmu i šta se dešava ako radnik ne poštuje određene zadatosti, ne samo one koje mu daje takozvani „poslodavac“, već i tip valorizacije koje mu nameće samo tržište. Prema tome, na koji se način preispituje i uslovjava mandat onih koji su zaduženi za rad u organizaciji (ne samo eventualnih poslanika u parlamentu), odnosno, koji demokratski mehanizmi tu postoje da ne bi došlo do nečega što se često dešava, a to je da se oni koji su plaćeni za rad na neki način udalje od ostalih, od baze? Ne radi se tu samo o psihološkim karakteristikama i privatnim razlozima, već o tendencijama koje strukturalno vode u tom smeru, usled čega nužno moraju postojati mehanizmi odbrane kako ne bi došlo do klasičnog stranačkog profiliranja gde postoje ljudi koji su plaćeni za rad, a ostali ih na neki način podržavaju ili, zapravo, očekuju da ovi prvi urade nešto iz čega bi i sami imali koristi. Ili, kao što je danas često slučaj u sindikalnom pokretu, gde sindikati funkcionišu kao osiguravajuća društva: radnici plaćaju članarine i nadaju se da će, ukoliko dođe do problema, sindikalna vrhuška obaviti nekakav tip „posla“, u čisto tehničkom smislu, i da će problem biti rešen, bez postojanja političkog odnosa između vrha i sindikalnog članstva. Ako se želi govoriti o organizaciji koja će imati dugotrajniju ulogu i funkciju, prva tačka od koje treba krenuti je upravo ovaj problem jer on, iako je programsko i ideološko opredeljenje bitno, opredeljuje dalji ideološki razvoj organizacije, tako da i tu postoji nužna veza.

U okviru rasprava koje se vode na levici na evropskoj periferiji, ali i u samoj Evropi, pri čemu nikad ne bi trebalo zanemariti razmere potpunog uništenja levice u poslednjih nekoliko decenija (tako da se manje ili više počinje od nule), ono što predstoji kao prvi korak, osim izgradnje ideološke i analitičke pozicije, jeste rad na osiguravanju infrastrukture i nekog tipa materijalnih preduslova da bi se ona uopšte mogla postaviti kao politička snaga. Kako svedoče razni primeri u Evropi u kriznom periodu, pa i u Hrvatskoj sa laburistima, bez uspostavljanja

određene logistike i infrastrukture na terenu, kakav god bio program, dugoročno održanje nije moguće.

Inicijativa za demokratski socijalizam – prakse i iskustva

Svaki emancipatorni politički projekat mora postaviti organizaciono pitanje na dnevni red u okviru svoje političke prakse kako bi bio uspešan na dugi rok. U tom duhu, kao i u duhu samokritike, treba reći da je jedan od najvećih problema *Inicijative za demokratski socijalizam* upravo u tome da takvog razmišljanja unutar IDS-a nije bilo dovoljno, jer se ono na neki način institucionalizovalo izvan partije, kao u slučaju okruglih stolova. S obzirom da unutar IDS-a uvek ima dosta posla, dešava se da je strateško pitanje ono pitanje koje „uvek može da sačeka“.

Pre svega treba skicirati odnose između pokreta i partije (manje ili više čvrste strukture), odnosno način na koji se ti odnosi prikazuju i odražavaju na samu partiju. Bez obzira na odsustvo posvećivanja dovoljne količine vremena strateškom razmišljanju o dugoročnom razvoju organizacije, treba ukazati na to da IDS ne deluje sasvim spontanički. Naime, pre organizovanja same partije vođene su rasprave o tome da li je vreme za takav potez ili ne, šta to znači za delovanje *Inicijative* i za reprodukciju političke organizacije, s obzirom na to da postoje određene mogućnosti finansiranja i tome slično. Doneta je odluka u korist osnivanja partije zbog čvrste strukture koja se zbog ključnih mehanizama lakše reproducuje i opstaje na duži rok. To nikako ne znači odricanje od pokreta, već znači da ga treba graditi unutar partitske organizacije, ali i da treba, u svojstvu partije, sarađivati i sa drugim progresivnim pokretima koji nastaju u različitim društvenim situacijama. Jedan od načina delovanja jeste i povezivanje sa institucijama sa kojima se mogu voditi ekonomska borba (sindikati), kao i ideološka (kulturne i obrazovne institucije) i politička (parlament, protestne akcije, itd). Upravo je tako i započeta predizborna kampanja – fokus je bio na terenskom radu, a ujedno i na dopiranju do ljudi kroz glavni ideološki aparat, odnosno medije.

Inicijativa je u parlamentarne izbore ušla u sklopu *Ujedinjene levice*, koalicije sastavljene od tri partie i bloka pokreta civilnog društva, kao i pojedinaca. U kampanji je najpre postavljen određen operativni organizacijski okvir koji je omogućio protok informacija između centrale i terena. Drugim rečima, uspostavljen je centralni štab čiji su zadaci bili organizovanje udruženih akcija i briga za komunikaciju sa medijima na državnom nivou, dok je posrednik između štaba i terena bio institut koordinatora izborne jedinice. Država je podeljena na osam izbornih jedinica koje se manje ili više poklapaju sa regionima. Koordinator je bio odgovoran za informisanje terena o tome šta se radi u centrali i obratno, a na samom terenu su najviše radili kandidati i kandidatkinje zajedno sa svojim ekipama. Najbolji i najlakši rad obavljan je u gradskim sredinama, gde je članska i „*support*“ mreža najrazvijenija. Osim toga, kampanju je lakše voditi u gradu nego na selu jer se mogu organizovati standovi, deljenje letaka, razgovori sa prolaznicima (čak i po pola sata), okrugli stolovi i tome slično, dok je na selu praktično jedino sredstvo na raspolaganju izborni plakat. U tom smislu, za *Inicijativu* je, kao nepoznatu političku opciju, bilo mnogo lakše da komunicira u gradskim centrima, najpre zbog veće koncentracije stanovništva i načina organizovanja društvenog života.

Najveći probaj u medijima je bio odličan nastup Luke Meseca, sada našeg parlamentarca, na komercijalnoj televiziji u duelu između kandidata, koji se dogodio tri-četiri dana pre glasanja. Sutradan su svi pričali o tom nastupu, a čak su i drugi mediji počeli da ga citiraju. Kampanja je tada bila već završena, tako da je prethodni terenski rad kulminirao u medijskom probaju, iako je već poslednjeg dana terenskog rada veliki broj ljudi izražavao svoju podršku IDS-u (najveći uticaj su imale terenske akcije tokom kojih su se obilazila čitava naselja). Takvim radom su pridobijeni upravo oni koji su bili neodlučni u pogledu glasanja, kao i mladi koji inače ne bi ni izašli na izbore. Možda je zanimljivo i pitanje finansiranja u predizbornoj kampanji: sama *Ujedinjena levica* nije imala veliku količinu novca, pa je u okviru IDS-a odlučeno da se pokrene „*crowdfunding*“² – objavljen je poziv na internetu, a cilj je bio sakupiti 2.000 evra, ali je samo tokom jednog vikenda prikupljeno više od 3.000. Osim toga, svaki kandidat je donirao po stotinu eura, a bilo

² Radi se o načinu finansiranja koji glavninu prihoda dobija od individualnih donacija velikog broja ljudi, najčešće preko interneta – prim. ur.

je i drugih pojedinačnih donacija. Što se tiče neplaćenog rada, o kom je bilo reči u prethodnom odeljku, u IDS-u rad i dalje nije plaćen, osim skupštinskih poslanika koji primaju platu.

U pogledu medijskog proboga, bila je ključna i podrška koju su *Ujedinjenoj levici* dali neki od najnaprednijih slovenačkih akademika i kulturnih radnika, koji su pre svega obezbedili glasove levo-liberalnih glasača. Može se reći da je probog bio najuspešniji u ideološkoj borbi, jer se, u određenoj meri, posredstvom ideoloških aparata vodila borba protiv ideološke hegemonije neoliberalizma, što se i nastavilo, pa i zaoštalo, nakon samih izbora. S obzirom da je koalicija zadobila i parlamentarni karakter, razumljivo je zašto su joj mediji sada naklonjeni. U svakom slučaju se ne može reći da je IDS uspeo da neke šire mase stanovništva – radnike u tradicionalnom smislu (preduzeća, fabrike, bar onoliko koliko one još postoje) – pridobije za svoju politiku, ali za to postoje i objektivni uzroci, poput fragmentacije radne snage i manje sindikalne zastupljenosti, pa je i sama komunikacija u tom smislu otežana (osim toga, može se reći da ni klasna svest nije razvijena u onoj meri u kojoj je bila pre nekoliko decenija). *Inicijativu* u tom pogledu čeka još dosta posla, kako bi se, između ostalog, sistematično saradivalo sa sindikatima.

O Levom samitu Srbije

Levi samit bi trebalo da, u kontekstu pitanja postavljenih u ovoj raspravi, posluži kao ilustracija dilema na „niskom nivou“ razvijenosti levice u Srbiji. Formalno, LSS je nastao kao projektna ideja Udruženja građana „Ravnopravnost“, zbog čega postoje zamerke da je „nova levica“ isuviše uvučena u projektne aktivnosti, ali samo nastajanje LSS na ovaj način nije problematično jer se većina aktivnosti u tzv. novom levom civilnom sektoru uglavnom nadovezuje na zamisli i delovanje mnogih učesnika u godinama (pa čak i čitavoj deceniji) koje su tome prethodile. To delovanje je mahom bilo volonterskog tipa, a problemi sa takvim tipom rada koji su ovde izloženi ranije nisu mogli da se sagledaju iz tadašnje perspektive. S tim u vezi, projekat zrenjaninskog UG „Ravnopravnost“ se nadovezuje na borbe tog udruženja, pre

svega za očuvanje radnih mesta u Zrenjaninu, ali i u okviru pokušaja povezivanja tih lokalnih borbi sa sličnim borbama po Srbiji. Tu ne bi trebalo zaboraviti *Koordinacioni odbor radničkih protesta* (KORP) i ulogu *Pokreta za slobodu* u tome, što je bilo aktuelno pre nekoliko godina, kada se pokušavalo sa povezivanjem radničkih borbi koje su se mahom odvijale izvan sindikalnih centrala. „Ravnopravnost“ je okupljala, a i dalje okuplja, bivše radnike zrenjaninskih preduzeća uništenih privatizacijom, ali je u isto vreme bila, u određenoj meri, i organski povezana sa lokalnom zajednicom. Kada je ovo udruženje 2012–2013. godine iniciralo osnivanje LSS, ono je za sobom imalo iskustvo pomenutih radničkih borbi, ali i jednu političku epizodu u kojoj se opeklo. Naime, na izborima 2008. godine „Ravnopravnost“ je prešla cenzus kao lokalna radnička politička partija, posle čega su se priključili jednoj od brojnih kvazi-socijaldemokratskih stranaka, ali ubrzo su shvatili da beogradска centrala nije zainteresovana za rešavanje problema zbog kojih su i ušli u politički život. Nakon izlaska iz pomenute stranke, „Ravnopravnost“ nastavlja život kao udruženje građana koje se bavi informisanjem i obrazovanjem radnika i malih akcionara, analizom iskustava u drugim zemljama, uspostavljanjem kontakata sa radnicima po Srbiji, na Balkanu i u Evropi i tako dalje.

Prvi skup *Levog samita Srbije* održan je u Vrnjačkoj Banji 2013. godine, na kom je on i zvanično oformljen, da bi kasnije usledilo nekoliko radnih sastanaka i javnih tribina u Subotici, Kragujevcu i Novom Pazaru. Završni skup u 2014. godini je održan krajem septembra u Zrenjaninu, a na njemu su učestvovali i predstavnici IDS-a. Na osnovu ovde skicirane dinamike sastajanja i rada, jasno je da se čitava stvar razvija polako, verovatno i sporijim tempom nego što bi to bilo moguće. Za sada postoje samo minimalni zajednički principi – tzv. „Solidarni principi“ – kojima tek predстоji dalja razrada.³ O čemu se tu suštinski radi? Šta je zajedničko grupama malih akcionara, ekološkim i romskim organizacijama, bivšim radnicima propalih preduzeća, zemljoradničkim i filozofskim udruženjima, kao i marksističkim organizacijama? Šta bi mogao biti njihov zajednički interes?

U osnovi, može se reći da se on nalazi u obrazlaganju, shvatanju i razvijanju ideje da je koren različitih problema koje imaju različite

³ Solidarni principi su dostupni na <http://www.levisamitsrbije.org/solidarni-principi.html> – prim. ur.

društvene grupe u Srbiji i regionu ipak istovetan – problem je u restauraciji kapitalizma. Stoga, odgovor na te probleme mora ići u smeru antikapitalističke alternative. Svakako, to zvuči kao fraza koja se često izgovara, ali je bitno da su je donedavno redovno ponavljale najviše male, radikalno leve grupe i inicijative, dok se sada radi o izvesnom broju radnika i radnica – sindikalno ili drugačije organizovanih – i studentskih aktivista i aktivistkinja koji će isto to javno zastupati, kao što je javno zastupati i to da treba razmišljati o nekom alternativnom pravcu. LSS je upravo pokušaj da se taj pravac zajednički trasira i promisli i da se započne sa realizacijom takvih alternativa. Već su se u okviru LSS-a mogle čuti ideje da je nužna i moguća čak i partija, mada je trenutno većinski stav da bi takav korak, osim što je iz različitih tehničkih razloga težak, predstavljaо određeni „avanturizam“ koji bi se verovatno završio kao prokockana šansa. U pogledu argumentacije u prilog takvog stava, za sada je dovoljno uputiti na kadrovske i finansijske kapacitete, odnosno na nedostatak istih. Prva vrsta kapaciteta nedostaje čak i velikim građanskim partijama na našim prostorima, ali barem imaju drugu vrstu. Njihovo neprekidno množenje i deljenje i nastajanje i nestajanje – a pre svega njihova istovetna orientacija i političko delovanje – možda i jesu narodu otudili ideju pojам i ideju partije kao takve, ali to nije dovoljan argument za totalnu skepsu koja postoji spram te ideje u određenim krugovima. Ne bi trebalo ni u kom slučaju poverovati u ideju da su ljudi suštinski nesposobni da prepoznaju nešto politički novo kada se nešto tog tipa i pojavi, ako daje naznake da bi moglo artikulisati bar deo njihovih problema (primer Slovenije je dovoljno ilustrativan). Što se finansija tiče, to je svakako jedno od osetljivijih pitanja koje se ne sme nikako zanemariti. Iz perspektive LSS i Srbije uopšte, ako se ostavi po strani prikupljanje deset hiljada potpisa neophodnih za partiju i pokretanje ozbiljnijeg broja lokalnih odbora, ipak se ostaje na nivou finansijskih problema koji su dovoljno veliki čak i za format koji trenutno karakteriše LSS – a to je upravo mreža kao mreža organizacija koja stremi izgradnji zajedničkog pokreta. Taj pokret možda i ne mora biti potpuno jedinstven da bi postigao minimalnu ili dovoljnu ideološku kompaktност. Dakle, čak i na nivou mreže ili pokreta se postavlja pitanje izvora novca za finansiranje ozbilnjih i češćih okupljanja i zajedničkih političkih akcija. Nivo finansiranja od strane fondacija koji je bio aktuelan na početku bio je značajan, ali ne i

dovoljan – kako praviti okružne odbore ili filijale pokreta, kako ostvariti češće viđanje i upoznavanje? Drugim rečima, ko to može kontinuirano da radi kada nema plaćenih i stalno zaposlenih ljudi koji bi se tome ozbiljnije posvetili? U pogledu odgovora na ta pitanja kruže određene ideje i počinje ozbiljnije razmišljanje o tome, ali je za sada najvažnije da je taj problem bar prepoznat od strane LSS.

Još jedno važno pitanje, koje najčešće postavljaju ljudi „sa strane“, odnosno ljudi koji se interesuju (simpatizeri, ali ne i članovi), glasi: šta uopšte znači politički ili društveni pokret i kako on može da obavi posao političke artikulacije ako ne deluje kao klasična politička organizacija? Postoji takođe i problem uključivanja pojedinaca koje nemaju matične organizacije a žele da se uključe u rad, što će, po svoj prilici, morati uskoro da se reši. Najvažnije je pitanje nastupa u javnosti (ali kojoj javnosti, i na koji tačno način): kako koncipirati zajedničku političku alternativu i kako operacionalizovati načelnu saglasnost oko toga da svi problemi – industrijski, poljoprivredni, ekološki, rodni, manjinski i tome slično – potiču od istog ili bar sličnog uzroka. Naravno, ta fraza, koju sada priznaju i mnogi koji su godinama pričali da tranzicija nije završena, da još nije stigao „pravi, pošteni kapitalizam“, može se ponavljati unedogled, kao što se može ponavljati i to da se svih ovih godina zapravo radilo o procesima periferizacije, da je današnje stanje ono kuda se nekada i krenulo, da je to kapitalizam na (polu)periferiji, ali je potrebno više od toga. Potrebno je još istraživanja, najpre o savremenoj društvenoj i klasnoj dinamici, kako lokalnoj, tako i globalnoj, zarad uvida u to kakvi su oblici organizovanja primereni lokalnom kontekstu, kakvim koalicijama treba težiti, koje frontove treba pokušati otvoriti, itd. Osim toga, potrebno je i konkretnije povezivanje sa sindikatima, koji uprkos svim problematičnim aspektima ipak imaju određeno iskustvo, znanje i, što je najvažnije, infrastrukturu, ali ostaje dilema kako izbeći zamku sindikalnog klijentelizma, na šta se često nailazilo.

Levi samit Srbije bi trebalo da pokuša da prevaziđe jednu od glavnih boljki dosadašnjih partikularnih levičarskih pokušaja, odnosno pokušaja koje su najviše sprovodile male leve grupe (od kojih su neke deo LSS), a to je odsustvo fokusa i kontinuiteta u aktivnostima (skakanje sa teme na temu, bavljenje svim i svačim, itd), bez značajnijih primera makar i relativno uspešnih kampanja koje bi bile artikulisane

i sprovedene oko nekog konkretnijeg društvenog problema, animirale širu javnost, privukle „koalacione partnere“ iz šireg društva i koje bi se okončale relativno uspešno. Takvo bavljenje najširim spektrom tema možda mogu sebi da priušte veći politički pokreti ili partije, ali ne i mali levi kolektivi. Sa druge strane, radničkim borbama je nedostajalo zajedništvo, izuzev pomenutog KORP-a koji, doduše, nije potrajavao, tako da je možda moguće danas, kada je deo tih inicijativa okupljen u LSS, promeniti način i logiku političkog delovanja kako bi se u skorije vreme počelo sa ozbiljnijim političkim radom na višem nivou (nacionalnom, regionalnom, itd).

Takođe, 2014. godine se odigrao i prvi zajednički nastup LSS protiv paketa „reformskih zakona“, pre svega Zakona o radu, koji je u najvećoj meri bio simboličan jer se uglavnom sastojao od *ad hoc* akcija kojima je pridobijeno tek nekoliko ljudi. Ipak, može se reći da se oni sada razumeju u te teme i da su određene analize i tekstovi dospeli u medije, ali i da su stvoreni novi i učvršćeni stari kontakti sa (lokalnim) sindikalnim aktivistima iz „srednjeg nivoa“. Naposletku, iako to ilustruje relativni neuspeh pomenute akcije, na demonstracijama 17. juna je LSS, pod zajedničkim transparentom, dobio pozdrave sa razglaša sindikalnog kamiona.

Među glavnim izazovima sa kojima će se LSS suočiti jeste onaj koji se tiče obezbeđivanja kontinuiranog zajedničkog rada različitih grupa, kao i okupljanja, artikulacije i agitacije za neki pametno odabrani, konkretni društveni problem koji bi bio pogodan za privlačenje novih ljudi i grupa. Čak i ako bi se takva bitka na kraju ipak izgubila, važno je da se ona vodi u realnom prostoru i vremenu, a ne po društvenim mrežama, salama nekoliko fakulteta i halama pojedinih fabrika, kao i to da bude shvaćena i prihvaćena od šire javnosti kako bi se plasirao i razvio bar deo pozitivnih programa, a ne samo društvenih kritika. Da li će fokus biti usmeren na mere štednje, projekat „Beograd na vodi“ ili nešto treće nije toliko bitno – bitno je da se to odigrava sinhronizovano, u odnosu na više aspekata i od strane što većeg broja aktera koji su trenutno u LSS-u kao i onih koji žele da se tome priključe, u čemu su, naravno, jako bitni mediji. Određenih pomaka ima, u pogledu oba moguća pravca – sa jedne strane, događa se prodiranje u postojeće medije, a sa druge, i osnivanje sopstvenih medija.

Ukratko, LSS trenutno okuplja dobar deo onoga što bi se moglo shvatiti kao zametak nove političke levice u Srbiji, što, naravno, ne znači da nema progresivnih entiteta, inicijativa i pojedinaca koji su van LSS-a. Praksa i vreme će pokazati kako će se povezivanje i spajanje između njih dalje razvijati. U svakom slučaju, LSS čeka ono što je preduslov svemu ostalom – izgradnju stabilnijeg ideoološkog minimuma i konkretizaciju ideja za alternativne društvene promene.

Osvrti na raspravu

Jedno od bitnih pitanja koje treba eksplicirati je ono koje se tiče internacionalizma ili bar regionalizma, ali ne u smislu ideoološkog ili političkog sadržaja, već u organizacionom pogledu. Kako bi to izgledalo primenjeno na, primera radi, ono što se moglo videti u Bosni i Hercegovini, odnosno na kratkoročnu pobunu koja je tamo izbila, jer je bilo očigledno da je postojala određena artikulacija koja ipak nije otišla dalje od određenog ekonomističkog momenta? U tom smislu je važno razmotriti kako bi leve organizacije mogle podržati takve događaje ili doprineti njihovom artikulisanju, pre svega u organizacionom aspektu modernog načina proizvodnje znanja (sastavljanje određenih „priručnika“ ili uputstava) kakav vidimo u Vikipediji, što bi se moglo iskoristiti u internacionalističkoj podršci „ljudima na terenu“. Jasno je da oni iznose borbu, ali kako povezati to sa nekim vidom podrške, taktičke ili organizacione, koja bi došla iz šireg korpusa snaga?

Svakako, u našem regionalnom prostoru, koji deli zajedničku istoriju, i dobru i lošu, neki tip internacionalizacije je nužan, ne samo u smislu povezivanja među ljudima, već i u smislu stvaranja analitičkog okvira sagledavanja stvari, kako bi se primeri iz drugih zemalja, onda kada se stvari odigravaju po sličnoj logici, mogli objašnjavati tako da se „nehotice“ obrazloži zajednička i deljena priroda određenih problema, odnosno širi sistemski aspekt u svakom od njih. Ono što je zanimljivo tiče se postavljanje levice u regionu u odnosu na razvoj i dešavanja u Sloveniji, jer već postoje razne inicijative koje pokušavaju to da „preslikaju“ zbog uvida da za to ipak postoji neki prostor. Sa druge strane, iako su sistemski problemi isti, najpre u ekonomskom pogledu,

politički prostor je svuda drugačiji, jer je u Sloveniji, na primer, situacija za levicu očito bila lakša nego drugde. Upravo s obzirom na to da će levica u Sloveniji imati i institucionalnu vidljivost i poziciju možda će biti moguće da se uspostave i drugačiji mehanizmi povezivanja, koji neće biti u toj meri u vezi sa svim problemima projektne logike koja je već pomenuta. Iako internacionalna borba jeste na neki način presudna, to je ipak paralelni proces koji se ne odvija po logici „ili nacionalno ili internacionalno“, tim pre što su društva konfigurisana u okvirima nacionalne države, pa se ne može birati na koji će se način delovati. Štaviše, oba momenta u tom procesu jedan drugog uslovjavaju i jedan drugom pomažu ili, pak, odmažu ako nisu istovremeno prisutna.

Drugo, *a propos* pomenutog prelaska sa društvenih mreža na teren „realnog prostora i vremena“ u predstojećim borbama, bilo u okviru LSS bilo van njega. To nikako ne znači da aktivnosti na društvenim mrežama i sličnim medijama nisu korisne ili relevantne, jer upravo one mogu da doprinesu rešenju, na primer, problema finansiranja, povezivanja i informisanja i plasiranja drugačijih vesti. Ipak, to i dalje znači da nisu dovoljne, iako su korisne. Osim toga, ovo treba shvatiti i na širi način – treba pronaći aktivnosti i pravce kojima bi se izašlo iz internih diskusija na internetu i generalno aktivnosti kojima se ne postiže animiranje širih društvenih grupa.

Treće, često je (možda i isuviše) postavljano pitanje da li je u Srbiji, ali i regionu, „moguća SYRIZA“ (i koliko je s njom povezani razvoj događaja potencijalno uticao na neke aktere na levici). Što se Srbije tiče, poslednjih godina se ta ideja javljala sa raznih strana, pa čak i u samom *Levom samitu*, ali je opšti zaključak bio da je na nivou na kome se levica sada nalazi to nemoguće, i da SYRIZA ne može biti suštinski uzor, jer su okolnosti drugačije, a nema ni višedecenijskih partija koje bi baštinile ranije ideje pa onda odjednom „eksplodirale“ i višestruko povećale broj ljudi. Slično je i u regionu, mada je IDS imao neke kontakte sa njom. Takođe, i tu se javljaju neke uobičajene dileme – šta se dešava sa levom partijom koja se naglo nađe u prilici da može da dođe na vlast, sa jedne strane; ali, sa druge, bitno je šta se dešava i unutar te partije, koje su kontradikcije na delu i, što je i najvažnije, šta se dešava kada bi radikalno leva partija došla na vlast u Grčkoj i ostala dosledna svojim obećanjima? Da li bi i šta bi ona mogla da zaista sprovede u situaciji u kojoj slična formacija ne postoji i drugde?

Ove poteškoća su tim veće jer „Plan A“ SYRIZA-e možda odgovara delatnosti opozicije, ali nije sasvim jasno da li postoji i neki skup mera koji bi se mogao primeniti u slučaju dolaska na vlast.

Paralele sa SYRIZA-om je teško povlačiti najpre iz dva razloga koji se tiču specifične „istorije“ njenog naglog napretka u poslednjih nekoliko godina:

1. Posebne putanje grčkog političkog prostora posle pada diktature, kao i funkcije PASOK-a i pitanja zašto je i kako PASOK izgubio podršku kao nijedna druga socijaldemokratska partija u Evropi;
2. Intenziteta krize koja više nije samo ekonomска kriza, već i kriza čitave društvene reprodukcije, što vodi drugačijoj i intenzivnijoj dinamici nego u drugim zemljama.

Raspad PASOK-a kao partije koja je u godinama nakon diktature imala znatno radikalniji program nego što je to slučaj danas bio je toliko žestok da je sam po sebi, na neki način, otvorio prostor SYRIZA-i. Dalje, u poslednje vreme se može primetiti prevlast tzv. „pragmatične linije“, što nije samo pitanje toga ko će biti radikalniji, već situacije koja nastaje u trenutku preuzimanja vlasti, s obzirom na stanje grčke privrede, njen stepen zavisnosti od drugih (preko 50% prehrabnenih proizvoda se obezbeđuje iz uvoza) i eventualni izlazak iz EU koji bi mogao da bude deo njenog radikalnog programa. S obzirom na to, kao i na prevlast umerene linije, nužno je trezveno sagledati ove probleme pre pravljenja nekih analogija. Međutim, postoje druge situacije u Evropi iz kojih se može učiti u pogledu pravljenja probaja, a to je jačanje španskog pokreta/partije *Podemos* koja je uspela da kapitalizuje političke borbe koje su vodene na trgovima širom zemlje i to mahom preko medija. Od njih se sada očekuje da pronađu mehanizme pomoću kojih bi uspeli da jak prvi impuls kanališu i artikulišu u nešto trajnije, s obzirom da se taj impuls sastoji u velikoj podršci ljudi „spolja“ i relativno malom broju ljudi u samom *Podemosu*, te da ne postoji nikakav srednji sloj između ta dva entiteta. Upravo takvi odnosi mogu da budu zanimljivi za eventualno izvlačenje pouka za levicu u našem regionu.

Četvrto, u pogledu istorijskih organizacionih formi o kojima je bilo reči pri početku aktuelne situacije, kao i u pogledu toga da se levica

danas nalazi u svojevrsnom organizacionom „uskom grlu“ u smislu sopstvene reprodukcije – da li bi primer Jugoslavije mogao biti od koristi, jer uputnije deluje iznaći određenu radničku strategiju koja bi se više bavila ispunjenjem neposrednih ciljeva, bez obzira na njenu rizičnost? Jugoslovensko samoupravljanje je, kao određena organizaciona forma, pored sebe paralelno imalo i sindikate kao posebnu organizacionu formu koja je mogla da razradi sistem samoupravljanja od radne jedinice, preko knjigovodstva preduzeća do složenih organizacija udruženog rada i tome slično, na nivou republika. Uporedo sa tim, odigravao se i proces jačanja administrativno-centralističke tendencije, pa se na sličan način može, u organizacionom pogledu, tumačiti i transformacija u Savez komunista Jugoslavije. Ovo bi trebalo razmotriti i s obzirom na trenutnu neaktuelnost i neadekvatnost samoupravljanja, jer ono, faktički, nikad ni nije bilo završeno, realizovano, jer je bilo ometano i od tehno-menadžerske i od administrativno-centralističke strukture. Dodatna otežavajuća okolnost je i današnja neoliberalna konstelacija gde o tome uopšte i nema reči, uz već datu činjenicu „nestajuće levice“. Drugim rečima, da li bi za organizacione probleme, bar u perspektivi, mogla da posluži neka sindikalna strategija iz 1960-ih godina (jer ima argumenata u prilog tome da je bila vrlo progresivna)?

Iako se neki elementi mogu prikupiti i iskoristiti, glavno pitanje se tiče funkcije sindikata u socijalističkom sistemu. Kako iz takvog sistema, u kome su postojali drugačiji obrasci u režimu proizvodnje, izvući pouke ili paralele za današnju situaciju? Možda se najvažnija pouka za organizaciono pitanje sastoji u tome što se u slučaju ne samo nominalne, već i istinske realizacije samoupravljanja unutar preduzeća i donošenja odluka od strane radnika, takvim modelom ne narušava nužno kapitalistički zakon vrednosti. U Jugoslaviji se događalo da su razna preduzeća funkcionalisala u konkurenciji jedno spram drugoga i kao „kolektivni kapitalisti“, što upućuje na to da sâm sistem samoupravljanja nije dovoljan bez nekih širih i obuhvatnijih promena. U tom smislu, zanimljivo je razmišljati o tome šta se može iz takve postavke naučiti, tim pre što će levica verovatno, u bližoj ili daljoj budućnosti, biti u situaciji da teško može ponuditi neke globalne zamisli, niti se one mogu ostvariti preko noći, pa će se češće upadati u određene kontradikcije između proklamovanih ciljeva i onoga što je

na terenu ostvarivo u datom trenutku. U tu svrhu se može učiti kako iz jugoslovenskog iskustva, tako i onog drugih socijalističkih projekata, koji su uvek i neminovno bili u raskoraku s obzirom da se ne odigravaju u neutralnim društvenim uslovima.

Transkript: Vuk Vuković

Lektura: Miloš Jocić

LEVI FEMINIZMI: ŽENSKO PITANJE – ANALIZE I SMERNICE¹

Andrea: Hvala vam što ste došli. Ovo je već osma *Gerusijina* tribina ove godine koja se dešava u okviru našeg celogodišnjeg projekta „Levica u Srbiji: elementi za izgradnju političke pozicije“. Današnja tema su levi feminismi i njihovi pogledi na tzv. žensko pitanje. Govorićemo, u suštini, o položaju žena u kapitalističkom sistemu u kojem živimo, iz perspektive različitih tema. Ja bih samo, pre nego što predstavim učesnice i našeg dragog učesnika, pružila kraći uvod kako bih zadala (teorijski) okvir onoga o čemu ćemo kasnije pričati.

Kada smo razmišljali o tome kako da nazovemo ovu tribinu, a svakako je postojala odluka da barem jedna tribina bude posvećena isključivo ovoj temi, iako se feministička tema (zapravo, tema ženskog oslobođenja) provlačila kroz sve ostale tribine, na kraju smo se odluči za ovaj relativno – kažem *relativno* – neutralni naziv. Nismo specifikovali o kakvom ćemo feminismu zapravo govoriti, ali da kažemo da su u pitanju *levi feminismi*, dakle da ih ima više, i da ćemo o tome pokušati nešto specifičnije da kažemo kasnije. Sada bih samo naglasila nekoliko stvari koje možda mogu da budu odlike svih levih feminismata koji danas, i već godinama, postoje. Jedna od tih stvari jeste da se leve feministkinje, kada se govorи o ženskom oslobođenju i generalno o položaju žena, ne bave tim pitanjem na identitetski način na koji se možda bave drugi feminismi, nego pristupaju problemu ženskog oslobođenja kao problemu koji je povezan sa ostalim društvenim odnosima. Dakle, reč je o nužnosti istorizacije i kontekstualizacije kao metodologiji ovog pristupa feminističkom problemu – imperativ je da se žensko pitanje analizira s obzirom na celinu društva i društvenih odnosa u kojima

¹ Tribina „Levi feminismi: žensko pitanje – analize i smernice“ održana je 11. oktobra 2014. godine u Omladinskom centru CK13 u Novom Sadu. Na tribini su učestvovale/i: **Vedrana Bibić** (BRID, Ženska fronta, Zagreb), **Ana Vilenica** (Uzbuna, Beograd), **Isidora Aćimov** (Centar za društvenu analizu, Beograd) i **Andrej Cvetić** (Centar za društvenu analizu, Beograd). Tribinu je moderirala **Andrea Jovanović** (Gerusija, Novi Sad, Beograd).

živimo. Za levi feminism, žensko oslobođenje nije moguće unutar kapitalističkog sistema kao takvog, iako neke bitne promene svakako mogu da se dešavaju unutar njega. Naša prva govornica, Ana, detaljnije će govoriti o tome šta zapravo znači patrijarhat u kapitalističkom sistemu i šta zapravo znači borba za žensko oslobođenje unutar njega.

Pre toga, rekla bih još nekoliko stvari. Za nas konkretno vrlo je važno ono što se danas u svetu naziva „marksistički feminism“. Ne bih govorila o njemu kao o političkom pravcu, jer ne smatram da je marksizam sam po sebi politički pravac, već bih govorila o pomenutom kao svojevrsnom teorijskom aparatu koji služi za analizu kapitalističkog sistema u kontekstu ženskog pitanja. Marksistički feminism analizira kapitalistički način proizvodnje i mesto žene unutar njega, pokušavajući da shvati u kom smislu i koje su uloge ženama namenjene na više različitih razina – od najapstraktinijih do najkonkretnijih. Marksistički feminism ima svoju dugu istoriju, mada smatram da je prelomni trenutak potezanje kampanje „Nadnlice za kućni rad“ (*Wages for Housework*). To je pre svega bila politička kampanja bombastičnog naziva kojom je trebalo da se ukaže na jedno do tada nevidljivo polje, nevidljivo pre svega za samu marksističku zajednicu, a onda i za čitavo društvo. Leve feministkinje time su pokušale da skrenu pažnju svojim drugovima (ali i u mnogo slučajeva, nažalost, i svojim drugaricama) da postoji ceo jedan nevidljiv rad koji se obavlja iza zavesa, a o kojem u to vreme nisu govorili čak ni najradikalniji levičari i levičarke. Ovo je naravno bila i politička kampanja, formulisana kroz ironičan zahtev da se kućni ženski rad od tada plaća, sa ciljem da se ukaže na jedan veoma specifični vid eksploracije (ne u uskom marksističkom smislu te reči) na kojem takođe počiva kapitalistički sistem. Iako je od ovog događaja prošlo više od tri decenije, njegova tematika je više nego aktuelna, barem u meri u kojoj žene još uvek peglaju, kuvaju, hrane i čiste unutar svojih domova jer se to podrazumeva i jer je to, u krajnjoj liniji, njihova prirodna sklonost, a neki bi rekli i dužnost.

Sada bih prepustila reč Ani, koja će krenuti od ovog pitanja i više govoriti o tome. Ana Vilenica je članica organizacije po imenu *Uzbuna* i već se dugo bavi ovim pitanjima. U tom kontekstu, važno je pomenuti da je bila urednica zbornika koji je izašao relativno skoro, pod naslovom *Postajanje majkom u doba neoliberalnog kapitalizma*,

u kojem se mogu naći različiti tekstovi, prevodi i intervjuji, od kojih su mnogi veoma važni za teme koje ćemo danas pokriti.

Nakon Ane, govoriće Andrej Cvetić, student sociologije i član *Centra za društvenu analizu iz Beograda*, studentske organizacije pri Filozofskom fakultetu. Nakon Andreja, govori naša gošća iz Hrvatske, Vedrana Bibić, i ona će nam govoriti nešto o jednoj zanimljivoj inicijativi koja je nastala, ako se ne varam, prošle zime. Inicijativa nosi ime Ženska fronta i njena tema odnosiće se na saradnju feministkinja i radnika u specifičnom kontekstu sindikalizma. Nakon Vedorane, govoriće Isidora Aćimov, studentkinja sociologije i takođe članica CDA. Poslednje napomena, pre nego što počnemo: ova tribina je konceptualno drukčije zamišljena u odnosu na prethodne. U želji da je učinimo dinamičnijom, izlaganja će se odvijati po principu pitanje-odgovor, u formi sličnoj intervjuu. Pozivamo vas da se uključite u bilo kom trenutku tokom trajanja tribine.

Prvo pitanje koje bismo postavili Ani jeste: kakvi su efekti aktuelnih neoliberalnih mera štednje na položaj žena i koje je strukturno mesto roda u reprodukciji aktuelnih režima? Čini mi se da bi bilo bolje otpočeti od drugog dela pitanja.

Ana: Hvala što ste me pozvali da učestvujem u ovoj tribini. Pre nego što počnem, poslala bih javnu podršku našim drugaricama i drugovima antifašistkinjama i antifašistima koji trenutno protestuju ispred turske ambasade, i takođe bih poslala podršku našim drugarima iz *Socijalnog centra* koji se bore za svoj prostor, kao i studentima i studentkinjama Filozofskog fakulteta u Beogradu koji su trenutno u blokadi.

Što se tiče položaja žena i neoliberalizma, smatram da je važno reći da su žene uvek bile prve na udaru kapitalističkih kriza i da su one tradicionalno uvek uskakale tamu gde se država povlačila. Da bismo bolje razumeli kako u stvari funkcioniše i kako se proizvodi ovaj specifičan položaj žena u neoliberalizmu, ali i kapitalizmu uopšte, bitno je osvrnuti se na strukturalni položaj žena unutar kapitalističkog društva. Kao što je Andrea na početku rekla, marksistički feminism ponudio je nekoliko vrlo značajnih modela koji su uvek dobro polazište za promišljanje; međutim, mislim da treba napraviti pomak od dualnih

modela koje je neko vreme predlagala feministička teorija. Spomenula si, Andrea, kampanju „Nadnice za kućni rad“. Njihova kritika se zasnivala, u principu, na razdvajajućoj sfere proizvodnje i sfere reprodukcije. Ona se, znači, postavlja kao dualni model analize. Drugi parovi dualnih pojmoveva koji se koriste u marksističkom feminismu su, recimo, privatno i javno, pol i rod, plaćeno i neplaćeno. Od 1970-ih godina na ovamo, sa uvođenjem neoliberalizma i posebno sa aktuelnim merama štednje i kapitalističkom krizom, čini mi se da nam je potreban malo drugačiji i sveobuhvatniji model koji bi objasnio kako u stvari rod funkcioniše u kapitalizmu, tačnije u neoliberalizmu. Model koji sam pronašla i koji nam, kako mi se čini, najviše može pomoći u razumevanju trenutnog stanja je model koji je ponudila grupa autora koja radi pod imenom *Endnotes*², a koji su praktično ponudili povratak izvornom Marksu. Oni su pokušali da pruže model koji se bavi celokupnom društvenom reprodukcijom. Po Marksu, u pitanju je reprodukcija čitavog sistema, a ne samo reprodukcija radne snage, kako su to isprva postavile određene marksističke feministkinje. U tom smislu, oni su pokušali da naprave model koji bi zajedno govorio i o proizvodnji i reprodukciji radne snage. Fokus jeste na Marksovoj tezi da je radna snaga zapravo specifična roba koja ima svoje specifične karakteristike, a način na koji su oni definisali rod jeste da rod u stvari predstavlja „određeno smeštanje određenih grupa ljudi u specifične sfere socijalnih aktivnosti“. Poseban problem na koji su se oni fokusirali dolazi iz domena reproduktivne sfere (spremanje, čišćenje, briga o deci, itd – poslovi koje obavljaju žene). Taj rad se nakon 1970-ih sve više integriše u tržišnu sferu, i dualni model ne pruža dobar teorijski okvir da se na jedan sveobuhvatan način objasni šta se sve tu dešava. Oni nude jedan drugačiji model koji se zasniva na postojanju dve sfere koje se na jednom delu presecaju. S jedne strane, u pitanju je direktno tržišno regulisana sfera: dakle, to je zona rada za nadnicu. S druge strane, postoji i indirektno regulisana sfera, odnosno, rad koji nije za nadnicu, i na preseku ta dva skupa pojavljuje se plaćena indirektna tržišna medijatizovana javna sfera, odnosno, to su troškovi koje plaća država. To je upravo ono što se dešava sa ovom krizom i sa svim kapitalističkim krizama uopšte – država se iz tih zona povlači i taj rad se premešta u polje indirektno regulisane tržišne sfere.

² Misli se na internet portal endnotes.org.uk –prim. au.

Sad, kako se u stvari „proizvodi“ rod? Rod se proizvodi, pre svega, putem naturalizacije. Regulacija koja se dešava u indirektno tržišno regulisanoj sferi dešava se kroz naturalizaciju različitih, hajde tako da kažemo, reproduktivnih aktivnosti koje se konceptualizuju kao nerad. U takvoj direktno tržišno-regulisanoj sferi rod se koristi da se određenim aktivnostima, koje se povezuju sa reproduktivnim aktivnostima, lepi ta rodna etiketa, i da im se obara cena, pa se tako žene pojavljuju na tržištu kao *a priori* hendikepirane zbog potencijala njihovog tela da rađa decu, bez obzira na to da li će one to zaista učiniti tokom svog života ili ne. To je, dakle, direktna posledica tendencije kapitalizma da se u toku krize smanjuju troškovi reprodukcije radne snage. Što se tiče tih troškova koji su se, hajde da kažemo, pojavljivali tokom nekih talasa kapitalizama, kada je država blagostanja bila u usponu – to su troškovi koji su se plaćali uz smanjenje kolektivne nadnice ili iz poreza. Sa povlačenjem države dolazi i do povlačenja sredstava kojima su se pokrivali ovi troškovi. Dakle, sve ovo bi u stvari predstavljalo taj uopšteni model koji bi mogao da nam pomogne da bolje razumemo ono što se sada dešava.

Andrea: Sledeće pitanje glasi: s obzirom na to da postoji i još jedan model koji nam pomaže pri razumevanju savremenih kapitalističkih društvenih odnosa – model razlikovanja država centra i država periferije (koji se ne odnosi na geografski centar i periferiju, iako se nekad to poklapa; dakle jedan vrlo specifičan model objašnjenja zavisnosti određenih država od drugih država), kao i imajući u vidu da kapitalizam još uvek podrazumeva nacionalnu državu kao određenu ekonomsku jedinicu, da li bi mogla da nam objasniš kako se ovaj opšti aparat primenjuje u feminističkoj analizi i da li postoje određene specifičnosti na periferiji, posebno ako uzmemo u obzir da se Srbija i ceo naš region smatraju periferijom i poluperiferijom evropskog kapitalističkog sistema, pa tako i svetskog?

Ana: S jedne strane mogli bismo da govorimo generalno kakav je uticaj mera štednje pre svega u zemljama centra, jer se najsvežija istraživanja bave upravo tim zemljama. Politike štednje, naime, utiču na rodnu segregaciju rada koja se sve više povećava u državama centra.

Povećava se i razlika između plata muškaraca i žena, a takođe se menja i socijalna politika koja najdirektnije utiče na žene koje su najčešći korisnici socijalnih usluga koje su pre svega vezane za brigu o deci, ali i za npr. stanovanje. Te službe se sada praktično povlače. Mere štednje predstavljaju se kao rodno slepe, to jest nemaju taj rodni karakter *per se*, ali one jesu pristrasne prema muškarcima.

Kada govorimo o zemljama periferije, konkretno o Srbiji, neophodno je da razumemo istoriju socijalizma, potom transformaciju socijalizma u kapitalizam i sve ono što je dovelo do situacije u kojoj se nalazimo. Bitno je ovom prilikom reći da je deindustrijalizacija dovela do masovnog gubitka radnih mesta. Većina nezaposlenih u Srbiji danas su žene. Prema istraživanjima Zavoda za statistiku, a imam podatak iz 2008. godine, zaposlenih muškaraca ima skoro 50%, a žena samo 32%. Ovo je jasan pokazatelj na koji se način vrši rodna segregacija pri zapošljavanju. Takođe, prisutna je sveopšta privatizacija nekada izborenih javnih, tačnije društvenih usluga koje su podupirale jedan sistem koji je imao tendenciju da postane jedan bolji sistem, iako je i taj sistem imao svojih falinki. Sada imamo situaciju u kojoj dolazi do seće sredstava namenjenih područjima obrazovanja, zdravstva itd, povlače se različiti javni servisi koji su pre postojali...

Sve ovo dovodi do ponovne retradicionalizacije ženskih uloga i do sve većeg povratka žene u ovu indirektno posredovanu tržišnu sferu. Sve više žena, dakle, radi u slabo plaćenim uslužnim granama, uz rast jaza tog plaćenog rada. Sa druge strane, stopa nedovoljno plaćenih žena najizraženija je u prosveti, zdravstvu i socijalnom osiguranju, a razlika u platama se produbljuje i u lokalnom društvu, i to se širi na sve sfere istraživanja. U najnepovoljnijem položaju se u Srbiji danas nalaze majke, kao i žene koje imaju preko 40 godina; dakле, izražena je i starosna diskriminacija. Preko 47% žena zastupljeno je u privatnom sektoru, tj. izloženo je najgorem maltretiranju privatnika, jer tamo nema sindikalnog organizovanja niti bilo kakve zaštite radničkog prava. Takođe, pokazano je da samo 13% žena ima poverenja u sindikate i zato je značajno ovo što radi Ženska fronta u Hrvatskoj (više reči o tome kasnije). Situaciju dodatno komplikuje deregulacija tražišta rada pogoršavanjem uslova rada novim zakonodavstvom. Dolazi do nove fleksibilizacije zapošljavanja, odnosno otpuštanja, uvode se poslovi sa novim radnim vremenom... Novim Zakonom o radu, na primer,

majke se ohrabruju da se što pre vrate na posao, dok je nekada bilo zagarantovano godinu dana odsustva. Zatim, nude im se raznorazne beneficije, poput pauze za dojenje, na šta verovatno nijedan od novih poslodavaca sa kojim trenutno imamo posla neće pristati. Uopšteno rečeno, novim Zakonom o radu legalizuje se novo maltretiranje radnika. Takođe, ova deregulacija zakona evidentna je i kroz novi Zakon o PIO fondu gde se, pod krinkom rodne neutralnosti, teži izjednačavanju godina odlaska u penziju muškaraca i žena, odnosno ukidanje onoga što je bilo neka vrsta izborene prednosti u odnosu na teret koji je žena preuzimala u socijalizmu. Takođe, žene u Srbiji pogada i povlačenje javnih usluga, jer su one najviše prepoznate kao ti „potencijalni paraziti“ javnog sistema, odnosno države. Smanjuju se ulaganja u javne vrtiće, a briga o deci sve više prelazi u direktno tržišno regulisanu sferu, gde samo majke iz viših socijalnih statusa mogu sebi da priuštite takvu vrstu usluge, dok se majke iz nižih socijalnih statusa oslanjaju na generacijsku i međugeneracijsku saradnju i pomoć prijatelja. Takođe, uvode se nepovoljni oblici rada. Jedan od njih je agencijski rad, koji žene ostavlja nezaštićenim i izloženim šikaniranju poslodavaca. Kada govorimo o smanjenju socijalnih davanja, ono što se relativno skoro desilo jeste to da su smanjene naknade – u Beogradu su naknade za nezaposlene majke smanjene sa 50.000 na 20.000 dinara, a za zaposlene majke sa 25.000 na 10.000 dinara. Situaciju dodatno komplikuju ove najnovije mere štednje koje podrazumevaju smanjenje plata i penzija za 10%. Eto, toliko, posle možemo diskutovati.

Andrea: Ana je u jednom trenutku pomenula izmene u novom Zakonu o radu i pomenula je izmenu koja se odnosi na takozvane beneficije kojima su se zastupnici Zakona o radu zapravo vrlo pozitivno hvalili u medijima govoreći da je prošli, „socijalistički“ Zakon o radu bio rodno slep, dok je ovaj novi rodno senzitivan, te će, primera radi, dati dva sata zaposlenima kako bi dojili svoju decu, što svakako nije isto ako živate na periferiji grada, ili ako živate na, recimo, Dorćolu. Dakle, postoji privilegovanost već na tom navodno formalnom nivou, dok smo u tom ozloglašenom socijalizmu imali vrtiće u sklopu samih fabrika kako te stvari uopšte ne bi bile potrebne. Zanimljiv je i primer gde su, u periodu dok vrtići nisu bili izgrađeni, nezaposleni očevi svojim suprugama dovodili decu na posao kako bi ih ove podojile, a

potom su decu vraćali kući. Ovaj primer nikako ne govori o tome da je takvo rešenje nešto pozitivno u konačnom smislu, već želim da skrenem pažnju na tada prisutnu tendenciju, naročito u ranom periodu izgradnje socijalističkog društva, da se ide ka socijalizovanju brige o deci i da se denaturalizuje do tada uvreženo shvanje žene kao majke.

Moje sledeće pitanje jeste: da li postoji način da se žene koje nisu u privilegovanim ekonomskom ili političkom položaju – a to je, u stvari, većina žena – odbrane od ovih novonastalih mera, pošto si ti navela razloge zbog kojih ih ove izmene pogadaju više no muškarce?

Ana: Postoji jako puno različitih inicijativa i primera dobre prakse, otpora, borbe, stvaranja nekakvih alternativa na mikronivou, ali ono o čemu sam ja htela sada da pričam jeste problem o kome se vrlo retko govori, a to je položaj žena u odnosu na politike stanovanja. Ja nisam našla ni jedan feministički tekst kod nas koji se bavi tim pitanjem, iako ga smatram vrlo bitnim. Mislim da se ovo pitanje neutralizuje i da se stambena deprivacija preskače kao jedan od vrlo značajnih vidljivih, zasebnih oblika materijalne deprivacije žena. Stanovanje jeste u celokupnom kapitalističkom sistemu mesto izvlačenja vrednosti. Mislim da je to pitanje koje bi trebalo da se stavi na sto i da bi se ovim pitanjem levica takođe trebalo baviti sa različitih aspekata, što će reći i s rodnog. Problemi su vidljivi na mnogo nivoa, ali ako se, na primer, govori o nasilju nad ženama, ili o porodičnom nasilju, najčešći problem je problem stanovanja – žena praktično ne može da izade iz nasilnog okruženja jer nema alternativu, nema drugo mesto gde bi mogla da se preseli. Takođe, program socijalnog stanovanja kod nas je u fazi degradacije. Socijalno stanovanje je postalo donacija onih sa srednjim primanjima, tako da se među socijalne kategorije uvrštava nešto što nema veze sa tim: mladi bračni parovi, penzionisana vojna lica itd, iako to ni na koji način nisu u bitnom smislu ugrožene socijalne kategorije. Čak i onim srećnicama koje uspeju da se usele u te socijalne stanove nameću se dodatni nameti. Ne znam jeste li ispratili, ali uveden je porez na socijalno stanovanje, tako da i ti ljudi koji žive u socijalnim stanovima moraju da plaćaju porez.

Što se primera dobrih praksi tiče, jedna od aktuelnih borbi koju sam ja ispratila dešava se u Ujedinjenom kraljevstvu, u Londonu. U pitanju je borba majki iz jednoroditeljskih porodica; to su majke beskućnice koje

su bile izbačene iz svojih socijalnih stanova i preseljene u hotele za mlade beskućnike, a pošto je država merama štednje prestala da dotira 41.000 funti za taj socijalni projekat, njih su praktično izbacili, registrovali kao beskućnice i tražili da se odsele u druge gradove. Konkretno: Mančester, Birmingem, tamo gde su stanovi jeftiniji. Šta se dogodilo? One su se registrovale kao beskućnice, krenule su da okreću telefone, međutim, dobijale su odgovore da se u Mančesteru i Birmingemu zaista sređuju socijalni stanovi, ali da oni neće primati beskućnike, već drugu, novu kategoriju – ljudi koji su tek izgubili posao. Svih 29 majki sa decom, sa gornjom granicom godina 25, organizovale su se i napravile su svoju kampanju. Prvo su peticijom zatražile socijalno stanovanje za sve i to je kampanju učinilo vidljivom. Tako da se došlo u neobičnu situaciju – one koje su bile tretirane kao društveni paraziti preuzele su taj problem na sebe i ponudile rešenje. One su otišle u socijalne stanove koji se nalaze tik uz novi Olimpijski stadion, upale su u prostor i napravile su socijalni centar koji je vrlo brzo zaživeo. Dobile su podršku sa svih strana, kako aktivističkih grupa, tako i medija, a na banerima je stajalo: „Ovim stanovima su potrebni ljudi, ovim ljudima su potrebni stanovi. Socijalno stanovanje za sve! Socijalni stanovi, a ne socijalno čišćenje!“. To je nešto o čemu bismo mogli da diskutujemo kasnije.

Andrea: Mislim da je taj primer dosta dobar, jer smo često imali priliku da kao pozitivne primere navodimo slične vrste samoorganizovanja. Međutim, često je unutar takvih lokalnih samoorganizovanja izostajao poziv državi i često su to bili ljudi koji su bili fokusirani na trenutačne probleme koji su bili preuski i nisu uspeli da uspostave komunikaciju sa nekom širom okolinom. Upravo zato i mislim da je taj primer dobar, jer su one uspele da spoje ono što je bilo njihovo i uspele su da generalizuju neki opšti zahtev.

Sada čemo se vratiti na višu razinu analize. Andrej će nam pričati o položaju kvir populacije i rodnom pitanju u širem smislu. Prvo pitanje za Andreja bilo bi koja je veza između seksualnosti, rada u kapitalizmu i kapitalizma.

Andrej: Ana je dosta ispričala kako se rod struktuiše u kapitalizmu i da bismo razumeli sve ovo u kontekstu kvir populacije, moramo pratiti razvoj gej i lezbijskog pokreta u 20. veku i moramo pratiti razvoj

kapitalizma u njegovom formativnom periodu u 19. veku. Zapravo, nastanak samih pojmove „homoseksualnost” i „heteroseksualnost” jeste proizvod filozofske misli 19. veka i načina na koji je kapitalizam organizovao rad u 19. veku. Tada kapitalizam heteroseksualnu zajednicu prepoznaće kao jedinu ispravnu u kontekstu društvene reprodukcije gde zapravo nema mesta za sve one koji nisu sposobni da takvu reprodukciju izvrše. Na taj način se gej/ležbijski identitet stavlja na marginu društva jer oni nisu sposobni da reprodukuju radnu snagu, odnosno, gej/ležbijska zajednica ne rezultira decom. Takođe, ona se dodatno marginalizuje u smislu da to nije „stabilna zajednica”, da nema državnu artikulaciju, odnosno dokaz da je u pitanju stabilna zajednica. U tom smislu, takva zajednica je kapitalizmu nepodobna i način na koji sami akteri produkuju takav diskurs biologizuju homoseksualnost kao devijantnu pojavu. Prekretница u nastajanju gej/ležbijskog identiteta kao devijantne buržoaske pojave u 19. veku jeste suđenje Oskaru Vajldu, gde su gejevi predstavljeni kao ljudi koji su dendisti, koji se bave umetnošću, dakle, koji se ne bave radom koji bi sistemu bio potreban. Samim tim, oni pripadaju nekoj staroj, odlazećoj, aristokratskoj klasi i predstavljaju nešto što u kapitalizmu ne bi trebalo da bude odobravano. U principu, sama ta činjenica postavlja svaki identitet u takvu poziciju, a mistifikuje uvid da gejevi i ležbijke postoje u svakoj klasi društva. Dakle, oni učestvuju u reprodukciji barem u smislu kao radnici i radnice u bilo kom delu procesa rada, ali oni nemaju sopstveni glas u čitavom diskursu.

Andrea: Drugo pitanje, vezano za poslednju deo tvog prethodnog odgovara, odnosi se na LGBTQ politike identiteta u neoliberalnom kapitalizmu – odnosno, odnos takvog modela i nekog alternativnog shvatanja, poput dijalektičkog identiteta kao „neidentitetskog identiteta” ili slično.

Andrej: Takav kapitalizam 19. veka, baš zbog nemogućnosti da na bilo koji način iskoristi postojanje alternativnih zajednica u odnosu na heteroseksualnu i da komodifikuje gej/ležbijske identitete i pretvori ih u nešto što bi za kapitalizam bilo funkcionalno, morao je da sačeka razvoj masovne potrošnje koji se dešava nakon 1950-ih godina 20. veka.

Sam postmodernizam i potrošačko društvo omogućavaju nastanak politike identiteta koja, u krajnjem slučaju, rezultira time da, nakon Stounvolske pobune i gej/ležbijskog pokreta u Velikoj Britaniji, gej/ležbejski identitet biva komodifikovan kao jedan stil potrošnje i jedan od identiteta koji su sposobni da budu funkcionalni u kapitalizmu. Zapravo, kapitalizam mu daje mesto u svom sistemu gde se pozitivno gleda na takav stil života koji jeste sposoban da učestvuje u društvenoj reprodukciji. Tako na primer, jedan od zahteva gej/ležbijskog pokreta koji ga komodifikuje jeste zahtev za brakom, koji je zapravo tekovina dvadesetak godina borbe određenog gej/ležbijskog pokreta sa poprilično liberalnom agendom, čija glavnica ima zahtev koji ili nije ključan za sam život svih članova te populacije, ili prosto postavlja odredene zahteve za pravima, prajdovima u nekim mestima u kojima zbog ekonomske situacije ili vladajućih ideologija oni nisu mogući. U tom smislu, kao opozit politici identiteta javlja se kvir pokret 1990-ih čija je politika da se seksualni identitet ne mora komodifikovati, onako fukoovski obeležiti, pravno klasifikovati kao jedan od ispravnih ili neispravnih i smestiti unutar potrošnje u kapitalistikom društvu, već da se o seksualnim praksama može govoriti iz perspektive njih samih; da se diverzitet uzima u obzir, da se svakoj od tih seksualnih praksi može dati određeno mesto gde bi svaka od njih mogla da se izrazi. U krajnjoj liniji, radilo se o tome da se nijedna od takvih seksualnih praksi ne komodifikuje kao stil potrošnje, već da je takav identitet zaseban, da ima sopstveni život i da akteri samih identiteta prosto nisu ni na koji način povezani, već su klasno vrlo razuđeni. Dakle, dok politika identiteta računa na to da ukine klasni momenat i da tim identitetom poveže sve članove neke zajednice, po principu da je njihovo iskustvo isto ili slično, klasna perspektiva koji kvir pokret uvodi jeste da je seksualnost *klasni problem* i da prosto nije tačno da sama seksualnost tvori imaginarnu zajednicu koju ne pogađaju klasni problemi. U tom smislu možemo govoriti o problemima gejeva ili lezbijki – ili, prosto, proširimo to na čitavu kvir populaciju (transeksualce, asekualce, intersekualce, itd) koji čak unutar samog pokreta nemaju adekvatan prostor da se izraze. U tom smislu, želim da ilustrujem položaj nekih pripadnik kvir populacije kroz činjenicu da 40% beskućnika mlađih od 25 godina u Americi jesu pripadnici gej populacije koje su roditelji napustili ili oterali od kuće. Takođe, možemo govoriti i o reprodukciji

patrijarhalne matrice u okviru LGBTQ pokreta shvaćenog kao produkta politike identiteta na taj način da se lezbejkama i dalje ne daje dovoljno prostora i da su, kako su to lezbijske feministkinje pisale, dvostruko stigmatizovane, u smislu da im je pristup poslu mnogo manji nego pripadnicima muške populacije, isto po principu da, bez obzira što kapitalizam rodno komodifikuje zanimanja (žene se mogu baviti većinom zanimanja kojim se bave muškarci) i dalje postoje načini da se ženama onemogući pristup određenim vrstama socijalne pomoći i da, za razliku od muškaraca, one zaista trpe veću opresiju. Naprsto, činjenica je da ni sam gej pokret ne daje adekvatan prostor svim svojim članovima niti odgovara na potrebe svih njih.

Andrea: Sad ćemo preći na malo praktičnija pitanja. Govorićemo o jednoj od mogućnosti borbe za bolji položaj žena – ovog puta žena kao radnica – koja nam dolazi iz susedne Hrvatske. Reč odmah dajem Vedrani, koja bi za početak mogla malo bolje da nas upozna sa onim o čemu ćemo sad govoriti. Dakle, šta je zapravo Ženska fronta, koji je način njenog funkcionisanja, koji su njeni ciljevi, zašto je formirana?

Vedrana: Pre nego što odgovorim na ova pitanja, rekla bih samo nekoliko reči o organizaciji iz koje dolazim, kako bi se razumeo kontekst ovog dobrog primera iz komšiluka. *Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju* (BRID) je organizacija koja je proizašla ponajviše iz studentskih pokreta i koja se uhvatila u koštac sa pokušajem spajanja progresivnih delova sindikalne scene i ostalih udruga civilnog društva oko nekih konkretnih pitanja koja pogađaju sve građane, pogotovo u doba krize. Što se tiče same Ženske fronte *za radna i socijalna prava*, to je jedna od inicijativa u kojoj smo pokušali sudjelovati tako da pokušamo da je sadržajno preusmerimo „nalevo”, da se tako netaktički izrazim. Naime, u Hrvatskoj postoje četiri reprezentativne sindikalne središnjice, a tri imaju ženske sekcije. One funkcionišu po liberalnim principima, tako da su se dosad bavile isključivo mobingom i seksualnim uznemiravanjem na poslu, a nisu se doticale problema ženskog radništva u celini. S druge strane, imali smo NGO sektor koji su uglavnom činile feminističko-lezbijske organizacije koje su se bavile pitanjima specifičnih problema žena u nekim uskim nišama, poput pitanja žena sa invaliditetom, pitanja lezbejki i pitanja

emigranata. Nama se činilo da „ženske probleme“ nisu stavljale u neki širi društveno-politički kontekst. Dok se sindikati osipaju pod udarom krize i mera štednje, imamo te nevladine organizacije koje su, posle pumpanja finansijsa 1990-ih, shvatile da su došle do zida i da je došlo vreme za neke šire, makar srednjoročne platforme. Tako se pokušala oformiti šira platforma, što je rezultiralo stvaranjem Ženske fronte. Ona se konkretno počela oformljavati oko Zakona o radu, iako je njena tendencija bila bavljenje i nekim drugim pitanjima. Borba protiv izmena Zakona o radu bila je, dakle, povod.

Andrea: U kontekstu tih razlika koje postoje između sindikata, NGO sektora i samog BRID-a, zanima me, jer mislim da je situacija u Hrvatskoj vrlo slična ostalim zemljama u regionu (čak se i reprezentativni sindikati često isto zovu), zanima me dakle kakav ste odnos uspostavili i koliko ste mogli uticati i menjati platformu, s obzirom na često okoštalu birokratsku strukturu unutar samih sindikata? Takođe, koliko se sećam, inicijativa je potekla baš od sindikalistkinja, što je interesantno, a pretpostavljam da je to i olakšalo sam rad ili barem njegov početak. Interesuje me, koliko je tretiranje ženskog pitanja na način koji se razlikuje od dotadašnjeg uticalo na vašu saradnju? Koliko vam je to usporavalo rad, da li vas je ograničilo i na koji način ste prevazilazili te stvari i probleme?

Vedrana: Što se tiče položaja sindikalistkinja unutar samog sindikata, koji je oduvek marginaliziran, one ne nastupaju u javnosti i manje-više se uvek bave administrativnim poslovima, zapravo, rade najveći deo posla, a ne dobijaju najveću nadnicu... Slična je situacija kao i kod levih grupa. Pokušaj razgovora o ženskim pitanjima se prikazuje kao sektašenje – „pričaćemo o tome posle revolucije“, odnosno „pričaćemo o tome kada se izborimo za radnike“. U principu, ženske teme se manje-više svode na mobing i uznemiravanje. Kod nas, kao što to uvek biva ako imate nekoliko pojedinaca koji se probiju, postojalo je nekoliko jakih žena koje su se smelete suprotstaviti svojim glavešinama, što mlađe nisu smelete, i tako je sve krenulo. Tako da u suštini rad unutar Ženske fronte nije bio tako težak jer smo im mi pomagali oko Zakona o radu; da se grubo izrazim, mi smo radili njihov posao, jer je njihova kampanja pre toga bila slabašna. Došlo je do relativno velikog pritiska

od strane čelnika na ženski deo sindikata, jer su se počela pojavljivati nova lica na televiziji. Njima se nije svideo naš zahtev za nadziranjem tog pregovaranja (misli se na pregovore sindikata, države i poslodavaca oko izmena Zakona o radu), koje smo pokušale dovesti u pitanje kao efikasan način socijalne borbe jer znamo da on to već dugo nije. Oni su se tako našli u šizofrenoj poziciji, jer su nas trebali, ali s druge strane im se nije svidalo što imamo prilično veliki upliv u medije, tako da su igrali neku toplu-hladnu igru i to još uvek rade.

Andrea: Volela bih da nam kažeš nešto više o samoj kampanji koja je omogućila probor u medije. Ništa slično se nije kod nas desilo, to nije obeleženo na taj način. Konkretno, kad smo radili kampanju sa novosadskim *Samostalnim sindikatom*, postojalo je nekoliko klipova o Zakonu o radu, kao i klip koji se ticao konkretno uticaja ZOR-a na žene, ali ništa se slično tom proboru nije dogodilo³. Ako možeš nešto više o tome, jer je bilo dosta zanimljivo pratiti.

Vedrana: Zakon o radu u Hrvatskoj je dosta sličan srpskom, čak je i malo neoliberalniji. Kod nas, na primer, nije prošao amandman o radu trudnica. Nama je bila olakšana situacija, jer niko drugi nije radio kampanju o Zakonu u radu. Što se tiče situacije u Hrvatskoj, što je meni veoma zanimljivo, u nacionalno-obiteljskoj politici Republike Hrvatske stoji da bi, sa stajališta obiteljskih odnosa i obiteljske politike, bilo važno da razni oblici neformalnog rada dobiju formalni status i da se tako ojača socijalna stabilnost obitelji. Odnosno, oni govore da usklađivanje rada i obitelji u velikoj meri ovisi o novoj fleksibilnoj strukturi rada. Znači, radi se o onome o čemu je Ana govorila: fleksibilizacija radnog zakonodavstva se na mala i velika vrata često pokušava opravdati na ovaj način, dok se istovremeno radi o tome da se, osim time što nema alternative, ekonomsko rešenje sprovodi upravo preko leđa žena. Užasno je cinično baš što se ta fleksibilizacija rada pokušava prikazati kao nešto što će pomoći ženi da uskladi svoj obiteljski, odnosno privatni život sa javnim; odnosno, svoj radni dan (tj. tjedan) i privatni život.

³ Misli se na kampanju „Šta donosi novi Zakon o radu“, koja je trajala tokom januara 2014. godine, i koja je nastala u saradnji *Kolektiva Gerusija*, CK13 i SSNS-a: <https://www.youtube.com/playlist?list=PL4O55NHHW-XhOMxDN-0zyvNfPUx8QeKOf2>

Znači, nigde se ne dovodi u pitanje gde je tu njen partner, ako ga ima. Dodatno, što je još bitnije za ovu analizu, nigde se u pitanje ne dovodi gde je tu socijalna država i na koji način povlačenje socijalne države utiče na količinu tog neplaćenog, tzv. neproduktivnog rada (u kući).

Uz taj proces, u kojem se velika količina neplaćenog rada vraća u kuću (gde se to forsira najviše putem nestabilnog radnog vremena – *part time-a* – koji je u Hrvatskoj vrlo popularan za rad mladih majki koje mogu, recimo, u isto vreme dojiti i raditi na internetu iz kreveta), s druge strane se, pogotovo novim Zakonom o radu, forsira i agencijски rad. Mislim da je tu situacija manje-više ista kao i kod vas. Agencijski rad je u Hrvatskoj bio prilično minoran, ali nekim novim člancima u Zakonu u radu on se baš dosta forsira, tako da imate situaciju da dve čistačice u istoj firmi imaju potpuno drugačija radna prava i potpuno drugačiju platu, s obzirom na to da je jedna još uvek zaposlena preko firme, a druga radi preko agencije. Jedan od većih problema na koji smo mi naišli jeste, a i to je Ana spomenula, nedostatak statističkih podataka, čime, budimo iskreni, sve naše teorije koje jesu ispravne time što se realpolitički upravo dešavaju postaju oslabljene, jer mi zapravo nemamo dovoljno podataka kojima možemo baratati i njih direktno potkrepljiti. Mi, recimo, uopšte ne znamo koliko u Hrvatskoj ima agencija, koliko je radnika zaposleno u agencijama i koliko je muškaraca i žena u tim agencijama – možemo samo prepostaviti. Znamo empirijski da je žena više, ali je užasno teško vršiti takve analize bez ikakvih konkretnih podataka koji se namerno ne vode. Sa jedne strane, akademija se ne bavi takvim stvarima, a sa druge, ministarstvo, koje bi trebalo posedovati te podatke i držati ih javno dostupnim – to ne radi, tako da, zapravo, sa dosta stvari koje argumentujemo mi radimo u mraku, s obzirom na to da možemo govoriti samo iz „nekog“ vlastitog iskustva i na osnovu „nekih“ podataka drugih zemalja. Tu je vrlo problematično i to što je većina podataka iz zemlja *centra*, i koliko god da je situacija što se same fleksibilizacije tiče slična, nekakve specifičnosti, pogotovo postsocijalističkih zemalja, zapravo se nemaju odakle do kraja iščitati.

Što se tiče tog Zakona o radu, ono što smo mi hteli jeste, preko primera žena kao najugroženije skupine, prikazati odnos tih zakonodavnih praksi prema celom radništvu, tako da smo se mi u našoj kampanji doticale žena na način da smo isticale njihovu specifično-podređenu situaciju, a zapravo smo hteli kritizirati Zakon u celini. I

da opet ponovim, ono o čemu smo mi posebno govorile jeste položaj trudnica, koji je dosta loš u situaciji u kojoj je, a to je jedan od retkih podataka koje imamo. Od 2012. godine u Hrvatskoj je 93% novih ugovora o radu sklopljeno *na određeno*, tako da u principu više nema otkaza, on se više ne koristi, već vam istekne ugovor, ne produži se, a ako ste ostali trudni, nemate apsolutno nikakva prava. Jako mali broj žena koji još radi na neodređeno sad je u goroj situaciji, jer su sada iskoristili taj pojam „pravnog posla“ koji iskorišćavaju pri likvidaciji neke firme. Dakle, poslodavac fiktivno zatvori firmu, otvorи drugu firmu – „sestra firmu“, koja se uglavnom zove manje-više isto, i onda u tu novu firmu prebací sve radnike, koji su mladi muškarci, a u likvidiranoj firmi ostavi trudnice i starije radnike, i ni na koji način ga ne možete pravno goniti. Tako da taj agencijski rad, rad od kuće, rad na određeno vreme, sve to utiče na činjenicu da, recimo, žene ne mogu ni za svoju obitelj dići kredit. I još jedna, naravno, vrlo ugrožena skupina jesu penzionerke, obzirom na to da one uglavnom tokom svog radnog vremena nisu uspele da skupe dovoljnu količinu radnog staža upravo jer su se morale baviti (delimično) neplaćenim kućanskim radom, te, osim što imaju manje penzije, imamo i situaciju da, recimo, u teksilnoj industriji, koja je propala u Evropi, pa tako i u Hrvatskoj, za žene koje imaju preko 40 godina i tri razreda srednjoškolske spreme i ostale su bez posla ne postoji način da pronađu posao u toj branši. One doslovno završavaju na ulici. Jedina vidljiva reakcija vlasti na ovaj problem je što je gradonačelnik Zagreba, Milan Bandić, kad se desila ta velika kampanja oko tekstilne tvornice „Kamensko“, odlučio da radnicama koje su štrajkovale glađu omogući nekakav besplatni *wellness* tečaj kako bi se prekvalifikovale za maserke, te kako bi otvorile privatne maserske salone.

Andrea: Zanimljivo je što je u jednoj od odredbi Zakona o radu u Srbiji, a koja nije usvojena, po prvi put pokušano da se agencijski rad kod nas podvede u Zakon, jer ga ranije tu nije bilo. Taj njihov predlog je bio poprilično skandalozan. Oni su, naime, pokušali da uvedu neki, kako bih rekla, minimum početnog kapitala koji privatnik mora posedovati onda kada zasniva agenciju, i po nekoj vrlo prostoj matematički (ne mogu se tačno setiti brojki), kapital potreban za 250 radnika i radnica nije bio dovoljan čak ni za osnovnu neto platu, da ne pričamo o doprinosima ili

bilo čemu sličnom. To je bio samo predlog i na kraju se od toga odustalo, jer je to bilo vrlo skandalozno, ali opet, to ni sad nije regulisano, tako da mi nigde nemamo agencijski rad – to je pravno nevidljivo. Što se statistike i istraživanja tiče, naša drugarica Marija Radoman je pre pola godine održala izlaganje u Domu omladine koje možete pronaći u našoj prijateljskoj organizaciji *Centar za politike emancipacije*. Mislim da se njen istraživanje može naći i na YouTube kanalu. U tom istraživanju je ona, dakle, objašnjavala kako zapravo funkcioniše agencijski rad kod nas. Istraživanje je odlično, kao i statistika, i ja ga ovom prilikom toplo preporučujem.

Ti si, Vedrana, pomenula različite vrste rada u kojima rodne razlike dolaze do izražaja mnogo više nego u nekim drugim, i mislim da je specifičan tip rada koji takođe spada u ovakve netipične oblike rada i *sezonski rad*, o kome se vrlo malo govori čak i kod nas, na tzv. levici. Sada ćemo stoga preći upravo na temu sezonskog rada o kojem će nam govoriti Isidora. Ona se već neko vreme bavi ovom temom i bilo bi dobro da počnemo da se malo više bavimo time.

Počećemo malo širim pitanjima, kako bismo uveli ljude u čitavu priču. Dakle, kakva je, za početak, struktura tih sezonskih radnika i radnica i, naravno, koje su specifičnosti sezonskog rada u odnosu na druge oblike rada?

Isidora: Kada se govori o sezonskom radu, misli se, pre svega, na rad u turizmu, na rad u građevini, i na trećem mestu je sezonski rad u poljoprivredi, čime sam se i sama bavila. Jedan od razloga za to bio je taj što većinu radne snage u sezonskom radu u poljoprivredi inače čine žene. Zvanični podaci ne postoje, a ono do čega sam ja došla proizvod je razgovora sa samim sezonskim radnicima i radnicama jer su oni praktično nevidljivi, osim u ponekom novinskom članku, onda kad dođe do nekog ekcesa, ali što se tiče statistike i samog zakona – oni ne postoje. Sama struktura sezonskih radnika u poljoprivredi ranije je, pre svega u Jugoslaviji, bila sačinjena od studenata kojima je to bio neki prolazni poslić kako bi zaradili novac; potom, od ljudi koji jednostavno nisu imali stručnu spremu; i na kraju, od domaćica koje su time doprinisile budžetu svog doma. Sada, posle prelaska iz države blagostanja u kapitalizam, posle svih neoliberalnih mera i rapidnog porasta nezaposlenosti, ova struktura se znatno promenila. Pored toga

što većinu sezonskih radnika čine žene, to čine i specifične grupe žena. Jedna od tih grupa žena u sezonskom radu u poljoprivredi jesu žene koje su do bilo otkaz u svim onim restrukturiranjima i privatizacijama firmi. U trenutku kada je njima falilo samo par godina do penzije, kao i usled dugotrajnog rada u određenoj struci i sa određenom stručnom spremom, one su praktično bile nezaposlive u drugim sektorima. Zbog toga, ali i zbog, na primer, diskriminacije (poput one kada se u uslužnom sektoru traži određen izgled ili određena starost), te starije žene nisu bile poželjne kao zaposlene. Zatim, tu spadaju radnici sa smanjenom radnom sposobnošću, i tu je takođe mnogo žena. To znači da su to osobe koje imaju smanjenu radnu sposobnost i zbog toga nisu poželjne kao zaposleni pošto su im potrebni određeni posebni uslovi za rad, a sa druge strane, one nemaju dovoljno smanjenu radnu sposobnost da bi imali pravo na invalidsku penziju ili da bi poslodavac njihovim zapošljavanjem imao određene beneficije. Tu spadaju i penzionerke udovice, većinom domaćice, koje su nasledile penzije svojih muževa, takođe poljoprivrednika ili radnika u fabrikama. Te ionako male penzije dodatno su smanjene kada su prešle na njihovo ime, te su došle do iznosa koji jednostavno nije dovoljan za osnovnu egzistenciju. Tako da imamo slučajeva gde su određene žene u svojim osamdesetim prituđene da rade sezonske radove u poljoprivredi koji su fizički veoma zahtevni. S obzirom na to da je u zemlji velika nezaposlenost, jedan mali deo čine i radnice svih profila (visokoobrazovane) koje, ili zbog mesta stanovanja, ili nekih drugih uslova, ne mogu nigde drugde da se zaposle.

Andrea: Koji bi onda bili glavni elementi koji konstituišu položaj sezonskih radnica?

Isidora: U suštini, tu su pre svega tri elementa. Jedan je i sam Zakon o radu, odnosno, njegovo kršenje, drugi bi bio promena strukture vlasništva nad zemljom (odnosno njivama), a treća stvar bi bila sama inherentna prekarnost tog rada. Počeću od kraja. Kada govorim o sezonskom radu, verujem da je svima u glavi da je to rad koji se radi, recimo, 2–3 meseca godišnje, uglavnom u letnjem periodu. Međutim, ljudima u ovakovom stanju nezaposlenosti ovakav oblik rada postaje primarni izvor prihoda. Oni radom u sezonskim poslovima odlaze od jednog do drugog poslodavca i njihov rad se proširi i na čak devet meseci

u toku godine. Međutim, našim zakonom to uopšte nije regulisano na taj način. Zakon o sezonskom radu dozvoljava ugovor o radu, ali radu koji se vrši za poslove kraće od četiri meseca. Naravno, struktura zemljišta se promenila; sve zadruge koje su nekad bile u državnom i društvenom vlasništvu su privatizovane i u tom smislu većina zemljoposednika koji zapošljavaju sezonske radnike su privatnici.

Sa druge strane, taj sezonski rad koji je nekad postojao po selima, gde bi seljak koji ima više zemlje zapošljavao svoje prijatelje ili poznanike, takođe se smanjio. Vlasništvo zemlje se generalno ukrupnilo i poslodavci sezonskih radnika u poljoprivredi postali su pre svega kombinatni, koji su privatne firme, i taj odnos između sezonskih radnika i radnica je najobičniji odnos između kapitaliste i radnika – jednostavno, radi se o eksplataciji. Metod kojim taj poslodavac sad smanjuje troškove je, naravno, zaobilaznje Zakona o radu. To se radi tako što se koriste lične karte studenata koji su registrovani u studentskim zadrugama. To je dovodilo do jako komičnih situacija, gde bi, na primer, neki dečko čija je lična karta iskorišćena u ovakvoj situaciji, dobio porez na milion dinara kojih je navodno zaradio u poslednja tri meseca, a u stvari se radi o tome da se na jednu ličnu kartu isplaćuju zarade desetinama i desetinama sezonskih radnika. Zašto je to tako? Zato što poslodavac jednostavno zaobilazi obavezu da plaća zdravstveno i penziono osiguranje osiguranicima. Sezonskim zakonom je u suštini dozvoljeno da i penzioneri rade sezonske poslove. Njima se ne bi plaćalo penziono, ali bi imali neke druge beneficije: na primer, ako bi doživeli povredu na radu, bili bi zbrinuti, itd. Sve te stvari dovode do velikog rizika koji zapravo nosi sezonski poljoprivredni rad. Recimo, ako polomite ruku, vi nemate apsolutno nikakvo obeštećenje, samo bivate otpušteni. Samo ako ste jako srećni, isplatiće vam taj dan kada ste slomili nogu ili ruku, što je dosta nepravedno, jer su nadnice ionako niske. Drugi način kojima poslodavac smanjuje troškove je kontrola. Često su zaposleni profesionalni nadzornici koji viču na ljudе, jer određene kulture koje berete zahtevaju da budete u savijenom položaju ili čak na kolenima i od vas se očekuje da tih osam sati rada tako i provedete. Ako se slučajno uzdignite ili nešto hoćete da kažete, na vas se viče, ponekad vas neko i gurne, što je dosta bizarno. To bi bilo to.

Andrea: Super je što si ovim završila. U kontekstu tih povreda na radu i u kontekstu sezonskih poljoprivrednih poslova, rekla si da većinski deo radne snage čine žene. Sada me zanima, da li postoje nekakve razlike u obavljanju tih stalnih poljoprivrednih poslova koje se tiču roda? Kako poslovi izgledaju i da li na neki poseban način utiču na žensku populaciju?

Isidora: Razlike apsolutno postoje, kao i u ostatku privrede – poslovi koji su bolje plaćeni su pre svega muški poslovi. Podela postoji i u okviru podele rada u jednoj vrsti sezonskog posla, ali postoji i između različitih vrsta sezonskih poslova. Na primer, u okviru iste vrste sezonskog posla to se pravda fizičkom zahtevnošću neke radnje. Na primer, žene beru jabuke i redaju ih u gajbice, ali te gajbice na kamion stavlju muškarci. Iako lično ne bih rekla da postoji razlika u fizičkom naporu, muškarci su višestruko više plaćeni. Druga stvar jesu različiti sezonski poslovi i tu čak ni nema sličnih načina opravdavanja te situacije, nego se jednostavno kaže: „Ovaj je posao više plaćen od ostalih, tu će raditi muškarci“, i tu i rade muškarci.

To više nisu poslovi koji nekome služe za „doplatu“, već je to prihod koji mnogima predstavlja glavni izvor finansiranja. Kroz taj proces rad se odvija devet meseci godišnje, a potrebno je da radnica bude pripravna u svakom trenutku i spremna na sve poslove. Zarada, sa druge strane, dolazi sa zakašnjenjem od tri do pet meseci. Zarada se isplaćuje tek kad poslodavac napravi obrt i plasira tu robu na tržite i kada dobije novac. U ovom poslu, zapravo, ni nema prostora u kojem se planira privatni život. Sa druge strane, nemate ni dovoljno sredstava za život, jer se nadnica plaća po satu i mnogo je manja od minimalne zarade. Isto tako, ako želite da budete plaćeni, očekuje se da ostanete ceo radni dan, što znači da u slučaju povrede nećete biti plaćeni. Samoorganizovanje sezonskih radnika onemogućavaju neki očigledni razlozi. To je rad na crno koji se odvija preko lažnih ličnih karti i fiktivnih lica. Drugi razlog je jednostavno niska stručna sprema, odnosno, nikakva znanja maltene nisu ni potrebna za te poslove, a velika nezaposlenost čini sve te radnike jako lako zamenljivim. Na kraju, tu je i sama struktura posla koja onemogućava dugoročno poznanstvo i dugoročni rad istih ljudi na istom mestu, što je neophodno da bi se uspostavilo poverenje i saradnja između radnika/ca.

Andrea: Hvala puno, Isidora. Pre nego što otvorimo diskusiju, postavila bih još jedno pitanje Andreju, jer je o svojoj temi govorio na više apstraktnom nivou, a sada se otvorilo pitanje i konkretnih situacija. Dakle, u kontekstu generalne prekarizacije poslova i rada, na koji način se ovaj proces odražava na kvir populaciju? Ima li tu nekih specifičnosti?

Andrej: Svakako da postoje i mislim da to zapravo odražava određenu geografsku podelu rada. Samim dolaskom u grad, kvir populacija postaje prekarno radništvo, s obzirom da većina njih dolazi u gradove u nekim dvadesetim godinama bez nekih naročitih kvalifikacija. Dakle, postaju radnici u prodavnici, nosači, konobari – prihvataju poslove koji imaju nedefinisane i neodredene ugovore. To su poslovi koji samim tim što su nesigurne prirode prosto ne rešavaju stambeno pitanje, jer je većina njih neregistrovana u tim gradovima, žive kao podstanari u nekim zajednicama gde živi previše ljudi u premalo kvadrata. Tako da je isti način na koji neoliberalne reforme utiču na sve pripadnike ovog društva. U tom smislu, vladajuće politike u kvir zajednici ne bave se ovim pitanjima. NGO koja organizuje *Belgrade Pride* ni u jednom trenutku ne pominje pitanje socijalnih prava, a činjenica je da većina kvir populacije radi upravo u prekarnom sektoru, što u fizičkim poslovima, što u umetnosti, kulturi. I sam NGO sektor jeste vid prekarnog rada i sve to ostaje, jednostavno, izvan sfere bavljenja tih NGO, a umesto toga se kao naslovna agenda stavlja pitanje prava, poput prava na brak, registrovanu zajednicu i sl. Mislim, niko ne kaže da to nije važno, ali šta će nekome pravo da uživa nasledstvo partnera ili partnerke ukoliko tog nasledstva nema, ili ukoliko nema ni zdravstveno ni socijalno, niti bilo šta drugo? Prosto, liberalna agenda kvir NGO-ova ne obuhvata neka glavna pitanja, ne dotiče se ključnih pitanja, i to je činjenica.

Andrea: Otvorila bih diskusiju, da li neko ima neko pitanje?

Diskusija:

– Ono što sam ja htela slušajući vas da dodam, prokomentarišem, a i diže mi se kosa na glavi od toga, jeste moj opšti utisak da analiza položaja žene (ili ne samo žene) unutar kapitalizma koji se zove neoliberalizam kao da počinje od pretpostavke da je kapitalizam nastao posle Drugog svetskog rata i da se samo u tom kontekstu može promišljati, čak i na ovom prostoru koji je nekad bio socijalistička država, *ne država blagostanja*, nego socijalistička država. Već 1968. se pokazalo da to ne funkcioniše. Dakle, mislim da je jedan od problema analize to što se ne uzima za ozbiljno istorija kapitalizma u celini, već samo kapitalizam od Drugog svetskog rata naovamo.

Problematičan je i sam termin „prekarijata”, koji pokazuje svoje malograđansko poreklo jer se odnosi na one koji ne žele da se prepoznaju u radničkoj klasi, a za šta je, po mom sudu, sasvim savršen i jedini mogući termin „proletarijat”. To je termin koji objašnjava koja je pozicija ljudi koji pripadaju radničkoj klasi. Oni pokazuju svoje građansko poreklo time što se, kao, bave nečim što nije „fuj i bljak“, pa su morali za sebe da izmisle poseban termin jer oni kao rade bez ugovora; a činjenica je da je kolektivni ili pojedinačni ugovor o radu u kapitalizmu nastao, zapravo, uprkos kapitalizmu, a ne zbog kapitalizma, i to zahvaljujući idejama levice, kao što je ideja sekularizacije nastala uprkos hrišćanstvu, a ne zarad hrišćanstva. I to su ključni problemi. Mislim da nerazmišljanje o kompletnoj istoriji kapitalizma i dalje onemogućava da se zaista napravi front ili da se to omasovi, kao i da se beskonačnim analizama položaja žene, ili već nebitno koga, najčešće izostavlja ono što jeste suština, a to je pitanje privatnog vlasništva.

Takođe, vidim i problem sa praksama u kojima učestvuje 25 žena. Mislim, kako bih to nazvala? Mislim da je „primer dobre prakse“ jedan vrlo loš NGO termin. „Primeri dobre prakse“ uopšte zvuče kao nešto utešno. Kao, nekih 25 žena, od tri i po milijarde postojećih, su nešto organizovale. Svakako da je stvarnost složena i da one koje se organizuju moraju da prežive, ali, prosto, to nije politički angažman, zar ne? Kao što si, Andrea, rekla – najčešće nije. To je jedan partikularni interes koji se završava ukoliko se da rešiti ili se završava ukoliko

propadne. Ne bi trebalo, osim onako kafanski, da pričamo kojih su to 25 žena koje su nešto uradile. Prosto mislim da to nije ideja političkog angažovanja kao levičarki i levičara.

I još jedna stvar. Ana, marksistički feminismi koji se bavi ovom podelom, odnosno nadnicama za kućni rad, nije zaboravio na pojam reprodukcije. Zapravo, u tom momentu kada se on pojavio i kada su obrazovane žene daleko više stupile na tržište rada, tada proleterkama nije na pamet padalo da mogu da imaju pomoć u kući, jer, prosto, nisu zarađivale toliko, te one nisu mogle da se pozabave tim terminom. To je bila samo jedna u nizu analiza gde je svaka žena ugrožena, a nije izostajao onaj opšti okvir marksističke analize. Prosto se samo u jednom istorijskom okviru desilo da se pozabave i tom temom.

Andrej: Imao bih samo jednu opasku na to koliko nam je termin „prekariat“ potreban da bi objasnio uslove rada u neoliberalnom kapitalizmu. Ukoliko posmatramo „proleterijat“, možemo videti da je u pitanju pojam u kome radnici imaju mogućnost za kolektivno delanje, a „prekariat“ obeležava, mislim, jedno radništvo u kojem uslovi rada i uopšte jedna dinamika kapitalizma okreće radnike jedne protiv drugih.

Ana: Ja sam pričala o kapitalizmu od 1970-ih naovamo. Nisam se uopšte bavila istorijom kapitalizma, niti sam na bilo koji način pokušala da umanjim njen značaj. Što se malih inicijativa tiče, one žene o kojima sam pričala su pošle od svog ličnog problema, ali su počele da proizvode politiku. Prvi put su u javnom prostoru postavile vrlo javno pitanje socijalnog stanovanja. One su skupile dva miliona potpisa podrške, što je stvarno velika stvar za jednu tako malu grupu. Nije to nikakva revolucionarna celija, niti su one grupa političarki koja će promeniti svet, već je to jedna mala inicijativa koja učestvuje u stvaranju neke baze za nove društvene pokrete koji su pred nama i promene koji oni nose. Po meni, to je važna infrastruktura za sve ono što nam postoji.

Vedrana: Meni je „dobra praksa“ baš sjajan termin. Što se tiče samog termina „prekarijata“, mislim da slučaj ne treba da se izolira kada se gleda određena specifična niša kojom se problematizira neki moderni rad. Imajući u vidu da je prekariat bio radnička klasa, onda ga

ne smatram nimalo problematičnim. Mislim da je prilično bitan kada pričamo o kulturnim radnicima koji su se, kako ste rekli, smatrali dosta uzvišenijim – oni akademski radnici se ne vole nazivati radničkom klasom, iako to jesu. Tako da, prva stvar, sam taj pojam unutar našeg kratkog sindikalnog delovanja je bio prilično bitan zbog problema same radničke klase, a sa druge strane, zbog specifičnih problema unutar tih niša koje su se sada jako teško solidarizirale s ostatkom radničke klase. Recimo, bliska je problematika samih LGBT radnika i radnica kada govorimo o njima ne kao o nekoj općoj populaciji nego kao o onim aktivnim LGBT radnicima i radnicama koji često rade u kulturnom svetu i koji se zapravo užasno retko prepoznaju kao deo radničke klase. Recimo, bar na primeru Hrvatske, baš razgovorom o kulturnoj radnoj snazi pokušali smo nekako sistematizirati tu priču i pokušali doći do nekih delova te grupacije.

– Htela sam da pitam o sezonskom radu. Da li si uočila neku specifičnost koja bi se odnosila na romsku populaciju u kontekstu zastupljenosti i diskriminacije na sezonskim poslovima?

Isidora: Ja sam pričala sa sezonskim radnicima u Banatu, dakle, prvenstveno Zrenjaninu i okolini. Znam zašto to pitaš. Ranije je romska populacija bila, ali samo u određenim sezonskim poslovima, dominantna. Danas to nije tako. Danas među sezonskim radnicima u poljoprivredi suštinski ima svih nacionalnosti Vojvodine.

– Dobro. Sad, ne znam na osnovu kojih podataka govoriš?

Isidora: Nisu to nikakvi opsežni podaci, to je intervju sa nekoliko žena i njihov pogled na ono šta su one radile. U pitanju nije nikakvo veće istraživanje, veće istraživanje tek treba uraditi, tako da ne mogu tačnije odgovoriti na nekom velikom statističkom nivou.

– Da, ali više ne postoji ta činjenica...

Isidora: Da, na nivou kombinata oko Zrenjanina, i one (radnice) su primetile da ne postoji posebna struktura, danas je manje-više ujednačena. Jednostavno, Zrenjanin je bio veliki grad, industrija se

ugasila i one radnice koje su radile u toj industriji sada su sezonske radnice. Koji je razlog promene strukture? Zato što je u ovom trenutku bilo koje zaposlenje privilegija. Znači, čak i do tih sezonskih poslova dolaziš preko poznanstva, verovatno i preko estetičkih kriterijuma, to nisam ispitivala. To je takođe jedna od stvari koju sam čula od tih žena: „I do ovih poslova ti treba veza“.

– Htela sam samo još da pitam za Romkinje u Hrvatskoj. Interesantno je da se ta tema preskače. Simptomatično mi je da se romsko pitanje ne provlači ni u jednoj od „vaših“ priča, jer ova populacija, prema poslednjim statistikama, spada u najnezaposlenije i najsiromašnije, čak višestruko ispod granice. To mi nekako stalno fali. Imamo LGBT, imamo kvir, ali nemamo one koji su najsiromašniji, ali to je tema koja bi nas se najviše ticala, prepostavljam, kad govorimo o retribuciji. U Srbiji se bar delimično, od Niša do Novog Sada, pokušava u nekim NGO pričati o radnicima kod Roma, a u Hrvatskoj to apsolutno ne postoji.

Vedrana: Možda sad kad Hrvatska krene u EU... Inače, to je tema koja se ni na koji način ne provlači, o tome se ne promišlja i ne teoretizira i ono malo udruženja koja postoje nisu politički aktivna.

Andrea: Želela bih samo da kažem da se apsolutno slažem sa tobom. Mi smo (*Gerusija*), kada smo pre nekoliko meseci imali majsku tribinu, problematizovali temu stanovanja i 80% tribine bilo je posvećeno perspektivi tog pitanja u kontekstu Romkinja. Meni je žao što nismo uzeli ove akcente u eksplicitnom smislu i hvala ti što si to postavila kao pitanje, ali mislim da bi, s obzirom na teme kojima smo se bavili, možda svako od govornika mogao da doda nešto na to iz svoje perspektive. I hvala još jednom na postavljenom pitanju.

Ana: Ja sam se u svom izlaganju fokusirala samo na rod i kako praktično funkcioniše čitav ovaj mehanizam u odnosu na rod, ali ovom celom sklopu treba dodati i etničko poreklo (ili drugim rečima nacionalnost) koje je vrlo značajan mehanizam, integralan za kapitalizam, i koji možemo posmatrati crno-belo na primerima od ropskog rada u SAD do slučajeva koje imamo danas. Taj problem stanovanja je jedan

od najvećih problema sa kojim se danas suočava romska populacija u Srbiji. Dakle, ne znam da li vi znate da su oni ljudi koji su raseljeni iz Belvila i dalje u onim kontejnerskim naseljima iako je obećano da će im se stambeno pitanje rešiti još pre godinu dana. U tim kontejnerima oni ne mogu ni goste da prime, a imaju nekakav sistem pravila: među tim pravilima je stavka da moraju da se fino ophode prema predstavnicima grada, kao i razna druga maltretiranja koja ti ljudi moraju da trpe, a koji su izmešteni na periferiju vrlo udaljenu od prve stanice gradskog prevoza. Dakle, oni imaju problem i da svoju decu pošalju u školu i da odu na svoje radno mesto. To je potpuno užasna situacija koja se samo pogoršava kako se odlaže njeno rešavanje. To je pitanje koje je vrlo povezano sa siromaštvom pa tako i sa svim ovim pitanjima o kojima sam ja danas pričala. Na primer, kad govorimo o zdravstvenoj zaštiti porodilja koje se porađaju u našim bolnicama, volela bih da neko napravi jedno ozbiljno istraživanje tog odnosa jer ja imam lično iskustvo da su se na mene drali kada sam se porađala da „vrištim kao Ciganka“. To mi je rekla sestra koja me je porađala. To je mali deo rasističkog nasilja, a mogu misliti kako tretiraju Romkinju koja se porađa. Sve su to stvari koje bi trebalo dodatno istražiti.

Andrej: Kada smo kod kvir pitanja u kontekstu romske populacije, čini mi se da bi ponajpre trebalo pomenuti problem prostitucije i visoku tendenciju romske populacije ka prostituciji, ali i narkomaniji i cirkulisanju opijata. Narkomanija je vrlo raširena među romskom populacijom u Srbiji, pogotovo u Beogradu. U kontekstu patrijarhata, zanimljivi su podaci da najčešće otac primorava majku i decu da prose kako bi zadovoljio svoje zavisničke potrebe. Slično je i u slučaju prostitucije, gde je takođe važno napomenuti da Romi koji se njome bave, usled toga što u ogromnom procentu nemaju zdravstveno osiguranje, nemaju ni pristup kontrolama i lečenju, pa čak ne ni lečenju HIV-a, iako su u tom pogledu vrlo ugrožena grupa. U kontekstu neoliberalizma, upečatljivo je da bavljenje ovim i sličnim problemima na sebe preuzeo NGO sektor, ali on naravno nema ni mogućnosti ni kapacitete da pokrije ni neki manji deo rešavanja ovog problema. Na kraju, još jedna zanimljivost koju bi trebalo istaći jeste da je romska populacija u Srbiji natprosečno tolerantna prema lezbejkama

i gejevima – nisam siguran na koji način bih to sad objasnio, ali to je prosto činjenica sudeći po mnogobrojnim istraživanjima.

Andrea: I sa ovim završavamo. Hvala vam svima što ste bili i nadamo se da ste, iako je zbog forme tribine tok izlaganja možda bilo pomalo „zbrda-zdola“ i teži za praćenje, ipak zadovoljni. Cilj je bio da razgovor bude dinamičan, ali i da se, pre svega, pokrije što širi dijapazon tema na jedan što koherentniji način. Nadamo se da smo u tome barem donekle uspeli.

Transkript: Andrea Jovanović

Lektura: Miloš Jocić

SINDIKATI I OTPOR¹

I) Maja Solar, *Uvod*

Kada govorimo o sindikatima i otporu, nužno moramo smestiti ovaj govor u dati okvir koji je nastao takozvanim procesom tranzicije, odnosno urušavanjem samoupravnog socijalizma i restauracijom kapitalizma. Ovaj okvir podrazumeva procese deindustrijalizacije i uništenja privrede, transformaciju vlasničkog režima i uspostavljanje privatne svojine kao dominantnog oblika vlasništva, potpuno uništenje modela socijalne države, apsolutnu prevlast logike profita, konkurenkcije i tržišno orijentirane ekonomije, liberalizaciju trgovine i deregulaciju tržišta rada itd. U ovom okviru se događa rastuće osiromašenje radništva i najširih slojeva naroda; s jedne strane imamo fenomen sve masovnije nezaposlenosti, a s druge strane sve brutalnije izrabljivanje onog dela radništva koje ima tu „sreću“ da bude zaposleno. Situacija se još više pogoršala sa dolaskom finansijske krize 2008. godine, kada smo svi mi „obični ljudi“ postali glavni krivci za ono što nismo napravili, pa se od nas očekuje i da platimo zbog te krize. Tako se finansijska kriza pretvara u dužničku krizu, a pojačane mere štednje postaju način na koji se uzima novac od ljudi ne bi li se spasile finansijske institucije. Time se učinci ovog tranzisionog okvira još više produbljuju, a siromaštvo narodnih slojeva postaje sve veće.

Tranzisioni okvir je dakako doveo i do transformacije sindikata. Umesto nekada ipak jakih sindikata i organizovanog radništva, sada nastaju razjedinjeni sindikati; umesto homogenizovanog radništva nastaje raštrkano radništvo organizovano shodno profesiji i podeljeno po

¹ Tribina „Sindikati i otpor“ održana je 29. novembra 2014. godine (na Dan republike) u prostorijama *Samostalnog sindikata grada Novog Sada i opština* u Radničkom domu „Svetozar Marković“. Na tribini su učestvovali: **Nada Vidović** (*Savez samostalnih sindikata grada Novog Sada i opština*, Novi Sad), **Boško Petrov** (*Savez samostalnih sindikata grada Novog Sada i opština*, Novi Sad), **Jovica Lončar** (*Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju*, Zagreb) i **Milenko Srećković** (*Pokret za slobodu*, Kragujevac). Tribinu je moderirala: **Maja Solar** (*Gerusija*, Novi Sad).

različitim sektorima u privredi; umesto borbenih sindikata preovlađuju birokratizovani i socijalno-pregovarački orijentirani sindikati. Činjenica je i da je sve manje sindikalno organizovanih radnika i radnica. Ovakvo stanje sindikata oblikovano je upravo mehanizmima koje nosi tranzicioni okvir, koji bitno onemogućava sindikalno društveno delovanje. Pravna regulativa se zaoštrava, sindikalno delovanje se zakonski onemogućava, a otežava se i medijska vidljivost sindikata. Ipak, odgovornost za ovakvo stanje imaju i sâmi sindikati, jer uporno nastavljuju da reprodukuju i opravdavaju mere kojima se malo šta može postići za radništvo. Jedna od tih mera je i oslanjanje na socijalni dijalog. Oslanjanje na socijalni dijalog i socijalno partnerstvo ide na ruku kapitalu. Nalazimo se u konstelaciji u kojoj je odnos snaga takav jer su nosioci kapitala oduzeli pregovaračku moć nosiocima rada. Ideologijom „socijalnog dijaloga“ se prikriva *sukob* između kapitala i rada. Pregovorima sa dominantnim političkim strukturama koje otvoreno stvaraju prostor za eksploraciju radništva malo šta se može postići, čak iako na momente možda izgleda da je to moguće (ukoliko npr. neki predstavnici države ili poslodavaca pokažu izvestan interes za probleme radništva, posebno u predizbornoj kampanji), jer su strane u dijalu *nužno sukobljene strane*. Ukoliko sindikati nastave sa suštinski disfunkcionalnim delovanjem, poput institucije socijalnog dijaloga, ukoliko ne iznađu način da premoste granice i podele između sebe, ukoliko ne izgrade saveze koji bi omogućili zajedničko delovanje radništva javnog i privatnog sektora, ukoliko se ne približe onom ogromnom delu društva koje je nezaposleno, ukoliko ne izgrade šire društvene saveze (sa drugim progresivnim organizacijama i društvenim pokretima sa kojima ih povezuje zajednička borba za bolje radničke i društvene uslove života), ukoliko ne prestanu da funkcionisu kao pipci političkih stranaka umesto da se sami politizuju i radikalizuju u svojoj borbi – sindikati će nastaviti da gube svoje članove i članice, i postajaće sve nemoćniji faktor za bilo kakve dugoročnije društvene promene.

Ovaj okvir je, dakle, loš za radničku klasu i sindikalno delovanje, nastavljanje i produženje delovanja koje ne menja dati okvir samo još više održava radničku klasu u defanzivi, time omogućavajući kapitalu da nastavi sa urušavanjem svih tekovina radničkih borbi. Situacija, naravno, nije bezizlazna. Sindikati i dalje imaju ogromnu infrastrukturu koju bi u borbi mogli koristiti na radikalniji način. Zakoni jesu ograničenja za

neke oblike delovanja, ali restriktivni zakoni se neće promeniti dobrom voljom zakonodavaca i države, već pritiscima i borbama. Postojeći ekonomski, politički i ideološki model se neće promeniti sam od sebe, već izgradnjom alternativnog modela i borbot za društveni model koji će omogućiti bolji život najvećem broju ljudi. Mediji se takođe mogu promeniti ako počnemo da koristimo sve mehanizme koji su nam na raspolaganju ne bi li se probili u javnost. Povezivanje između sindikalnih i drugih organizacija, te izgradjivanje saveza ne samo na nacionalnom već i na internacionalnom nivou, omogućili bi široki front borbe. Ukoliko bi sindikati počeli da problematizuju socijalni dijalog kao takav, usredsređujući se na delovanje i konfrontaciju sa kapitalom, ova borba bi mogla zadobiti i sasvim drugačiji pravac. Sindikati bi kao tradicionalne radničke organizacije i dalje mogli biti važan faktor u organizovanju najvećeg broja ljudi.

II) Nada Vidović, *Kada je logika profita na prvom mestu*

„Bez ljudi i njihovih potencijala nema ni organizacije ni njenih uspeha. Pojam ljudskih resursa direktno je vezan za pojam kapitala“. Ovo je rečenica koja se ponavlja u mnogim udžbenicima na fakultetima. Tome učimo našu decu. Kada ta deca počnu da rade, priča se menja. Onda shvataju da su samo broj u masi koji poslodavac posmatra kao trošak. Zato se moramo edukovati i organizovati, jer samo ujedinjeni smo jaki.

Sredinom 19. veka, u kapitalističkim zemljama zapadne Evrope najamni radnici počinju da osnivaju sindikate. Naime, kada im je sazrela svest da sami, kao pojedinci, ne mogu da se zaštite od samovolje poslodavaca kojima je jedini cilj bio što veći profit, tražili su veće plate, bolje uslove rada, sigurnost na radnom mestu i čuvene „Tri osmice“ (osam sati rada, osam sati odmora i osam sati sna).

Nažalost, još uvek se borimo za ista prava jer su globalizacija i neoliberalni koncept kapitalizma i privatizacije poništili sva ljudska prava, uključujući i pravo na rad i pravo na zaradu, a samim tim i pravo na sindikalno organizovanje i delovanje. Neosporno je da je pitanje

slobode sindikalnog organizovanja nerazdvojni deo korpusa osnovnih ljudskih, ekonomskih, političkih i socijalnih prava. Sloboda sindikalnog organizovanja predstavlja preduslov svih drugih ekonomskih, radnih i socijalnih prava koja se mogu ostvariti samo u celini. Borba sindikata za pravo na štrajk, za pravo na kolektivno pregovaranje, radno i socijalno zakonodavstvo, za socijalno partnerstvo, jasno definisanje međusobnih odnosa, prava i obaveza sindikata, poslodavaca i vlasti, u krajnjoj liniji jeste borba za drugačije političko uređenje društva. Demokratija jeste vladavina većine, ali demokratija podrazumeva i vladavinu prava, smenjivost i odgovornost. Toga u Srbiji nema.

Promena društvenih okolnosti stavlja je sindikate pred nove i sve složenije izazove, na koje su sindikati mogli uspešno odgovoriti samo uključivanjem u politički život društva, odnosno uticajem na aktere procesa političkog odlučivanja i to zajedno, udruženi, solidarni i reformisani. Nažalost, to se još nije dogodilo.

U svojoj istoriji, sindikati su se borili na različite načine: klasičnim mehanizmima sindikalne borbe kao što su štrajkovi, protesti, demonstracije, ili kroz formalne i neformalne oblike uticaja na političke vlasti i aktere političkog života društva. Jedan od prelomnih momenata u tom procesu jeste formiranje političkih stranaka od strane sindikata u kapitalističkom svetu. Ova veza je i danas jaka u mnogim zemljama EU. Ova veza je bila najtrajnija u vreme komunizma, odnosno u jednopartijskom sistemu bivše Jugoslavije. Rušenjem ovog političkog sistema i dolaskom višepartijskog sistema, kao i ulaskom u tranzicioni proces, najveći deo socijalne cene same tranzicije pao je na teret sveta rada i napravio raslojavanje na bogate i siromašne. To raslojavanje i dalje traje, naravno na štetu velikog broja siromašnih.

Važnu ulogu u borbi za ljudska prava i bolje sutra svakako imaju nevladine organizacije koje postoje kao izraz javne brige o pitanjima zbog kojih su formirane, pa stoga mogu biti izvor stručnih mišljenja. One su neka vrsta barometra raspoloženja, delujući kao savest društva prema određenim pitanjima. Ove organizacije su upravo tu da nadomeste nedostatke, ukažu na mane, daju neke nove ideje i pomognu u radu. Da bi se ostvario sveopšti interes i vlasti i građana neophodno je stvarati ambijent pogodan za razvoj nevladinih organizacija obezbeđivanjem uslova za njihov rad na svim nivoima. Snaga nevladinog sektora je u tome što može da deluje u saradnji sa vladinim sektorom, ali i van njega,

direktno mu se suprostavljujući ili ga podržavajući, ali uvek ukazujući na nedostatke i mane.

Naravno, važnu ulogu u nevladinom sektoru ima sindikat kao najveća nevladina organizacija. Sindikati, nevladine organizacije, udruženja građana i mlađih svojim javnim zastupanjem dopunjaju zvanični politički sistem otvaranjem mogućnosti da se kroz stalni dijalog čuje reč građana, posebno u neizbornim godinama. Na ovaj način se stvara i razvija pozitivna politička kultura koja utiče na predstavnike vlasti da se ponašaju na odgovoran i transparentan način poštujući vladavinu prava.

Sve navedeno ukazuje na to kako bi trebalo da bude, ali nažalost u Srbiji je sve sasvim drugačije. Kod nas ne postoje npr. mehanizmi za učešće mlađih u donošenju odluka i zakona koji se tiču mlađih, iako su standardi omladinske participacije utvrđeni mnogim dokumentima Saveta Evrope i EU. U kancelarijama za mlade sede predstavnici partija na vlasti, a ne mlađi. U Srbiji vlast je kupovala i kupuje vreme (odnosno socijalni mir) kroz razrađen predizborni marketing koji donosi dovoljan broj glasova kako bi oligarsi ostali u igri podele političkog plena. Sve je to deo dobro isplaniranog scenarija. U svim predizbornim kampanjama uočava se lepa lista želja, ali se vrlo vešto zaobilazi suština – kako do tih ciljeva doći. Od svega navedenog dobijamo samo pusta obećanja u stilu „kada mi dobijemo vlast...“. Građani su i dalje samo broj sa imenom koga se vlast seti samo kada treba da glasaju za njihovu političku opciju. Po okončanju izbora, kada posluže svrsi, svi ih zaboravljaju.

Požar se gasi privremeno, a narod je doveden do tačke da se boriti za puko preživljavanje. U toj borbi on je otupeo i hvata se za slamku obećanja. Od građana se traži stezanje kaiša, ali nije poenta u stezanju već gde se taj kaiš nalazi. On je oko vrata svakog građana. Teraju nas decenijama da radimo kao roboti, jer sa robotima nema pobune. Roboti se programiraju, a kada ostare zamene se novim, mlađim. Tajkuni i politički moćnici koji nose „Versaće“ odela još dugo ih neće zameniti poprečnoprugastim jer nema nezavisnosti sudstva, a kriminal i korupcija su u svakoj pori društva. Sistemski zakoni se donose bez socijalnih partnera. Poništava se i proteruje kolektivni ugovor.

Da vlast stavlja kapital na prvo mesto, ispred sopstvenog naroda, dokazali su najnovijim donošenjem Zakona o radu, Zakona o PIO,

privatizaciji, stečaju, smanjenju plata i penzija, sve na neustavan način. I to zato što je potrebno da radimo za minimalne nadnlice. Decu će nam iznajmljivati na lizing. Nećemo imati pravo na štrajk i sindikalno organizovanje. Kada nam ponovo podignu starosnu granicu za odlazak u penziju, umiraćemo na radnom mestu. I to zato jer tako zahteva Vlada Republike Srbije, MMF, Svetska banka i Unija poslodavaca, domaća i strana.

Vlada je poslala jasnu poruku da je profit na prvom mestu. Profit poslodavaca koji ne poštuju zakone, ne uplaćuju poreze i doprinose, poslodavaca koji su opljačkali preduzeća i oterali ih u stečaj. Ceh su platili samo zaposleni koji su ostali bez zarada, zdravstvenog osiguranja i povezanog staža. *Privatizacija je bila pogrešna i pogubna. Uništila je kompletну privrednu i stvorila, sa jedne strane, tajkune i miljenike vlasti, a sa druge ogroman broj siromašnih građana.* Da li je iko zbog toga odgovarao? Naravno da nije. Da li tvorci privatizacije i dalje sede u poslaničkim klupama? Naravno da sede. Sede jer nema pravne države i još dugo je neće biti.

Prethodna vlast je obećala: „Mi ćemo privući strane investitore i obnovićemo privredu“. Sada slušamo istu priču. Ništa se nije promenilo. Srbija je postala i ostala zemlja štrajkova. Zemlja u kojoj radnici štrajkuju glađu, seku prste, ležu na prugu, prodaju organe kako bi preživeli. Intelektualci preturaju po kontejnerima, mladi odlaze u inostranstvo, invalidi su postali nevidljivi ljudi, socijalnog dijaloga nema ni u tragovima, a sindikat se proteruje iz preduzeća.

Ja lično mislim da su čelnici sindikalnih centrala u Beogradu pali na ispitu kod navedenih zakona, jer otpor je morao biti žešći. Sindikati su se morali udružiti, a ne međusobno kritikovati. Snaga je u broju, a mi nismo imali taj broj jer su članstvo i penzioneri gledali prenos protesta iz svojih fotelja, čekajući da se neko drugi izbori za njihova prava. Za to vreme, lideri su kalkulisali. Traži se centralizacija sindikata i pripremaju zakoni o sindikatu iz razloga što su sindikati na lokalnu pružili otpor udruženi sa nevladinim organizacijama. Taj otpor treba slomiti, jer nas čeka privatizacija EPS-a i javno-komunalnih preduzeća. *Savez samostalnog sindikata Novog Sada i opština sprečio je privatizaciju Vodovoda, ali vlast to nije zaboravila.*

Shvatam da su ljudi otupeli u svojoj borbi za preživljavanjem i da ne žele da šetaju i protestuju jer su ih decenijama lagali. Isto tako znam da to moramo raditi, radi naše dece i njihove budućnosti, jer je oni sada nemaju. To im dugujemo. Ima jedan dobar slogan koji će citirati:

*Ima onih koji se bore za svoja prava, oni su dobri.
Drugi se bore godinu dana i bolji su.
Neki se bore godinama, oni su vrlo dobri.
Ali postoje oni koji se bore čitavog života,
ONI SU NEOPHODNI.*

III) Boško Petrov, *Sindikat i civilno društvo: širi blokovi*

Kada govorimo o vezi sindikata i nevladinog sektora, govorimo zapravo o jednom polju, jer i mi iz sindikata smo jedan specifičan oblik nevladinog udruživanja. Svi imamo u svom statutu neku smernicu da smo neprofitna organizacija. Glavna smernica u statutu našeg sindikata jeste odredba da se mi borimo za svoje članove, dakle za naše radnike i sindikalce. Čini mi se da je glavna stvar koja ujedinjuje sindikate i druge nevladine organizacije *borba*. Ono što nam je zajedničko jeste to da smo „uzeli stvar u svoje ruke“. Treba nam što više takvih ljudi koji su spremni da se bore i da uzmu stvar u svoje ruke ne bi li se društvo počelo menjati.

Jedno od osnovnih ljudskih prava je pravo na rad, odnosno pravo na zaposlenje, pravo na plaćene praznike, pravo na zaštitu od nezaposlenosti i pravo na socijalnu sigurnost. Organizacije sa kojima *Savez samostalnih sindikata grada Novog Sada i opština* sarađuje su levo orijentisane. Sve one kao osnovni cilj imaju borbu za ljudska prava, ili su spremne da podrže ovu borbu. Sindikat bi po svom suštinskom usmerenju morao da bude levo orijentisan kao organizacija, barem je tako nastao.

Spomenuo bih nekoliko organizacija sa kojima *Samostalni sindikat grada Novog Sada i opština* sarađuje i navešću primere naše saradnje. Jedna od tih organizacija je *Balkans, let's get up!*, koja se

bavi umetnošću i građanskim vaspitanjem. Postavlja se pitanje zašto bi se sindikat povezao sa umetničkom organizacijom. To je vrlo bitno. Sindikati su nekada bili ti koji su osnivali kulturno-umetnička društva u ovoj zemlji, kulturno-umetnička društva koja su imala sekcije kao što su hor, gluma, svirački ansamblitd. Veza sa *Balkans, let's get up!* je potekla nakon jedne njihove izložbe stripova u kojima su se bavili osnovnim ljudskim pravima i koju smo mi postavili u naš hol. Tako je počela naša saradnja sa drugim nevladinim organizacijama, koja jedno vreme nije postojala.

Vratiću se na vezu sindikata i umetnosti. I samo načelo „Osam sati rada, osam sati odmora i osam sati kulturnog obrazovanja ili kulturne relaksacije“ je usko povezano sa umetnošću. KUD-ovi (kulturno-umetnička društva) su se osnivali da bi radnici mogli da se povežu, da se opuste i da zajedno imaju van-radne aktivnosti koje su ih zbližavale. Kapitalizam je taj koji ljude emotivno odvaja, a kada su emotivno odvojeni, ljudi ne mogu da funkcionišu u zajedničkoj borbi za prava, jer oni su tu kao mašine. Nekada su pesnici i pisci bili ono što je danas nama internet. Pre elektronskih medija, knjige su bile te koje su širile ideje. Svi znamo primer pesnika Hajnriha Hajnea, čije su knjige zbog nekih njegovih ideja bile spaljivane u doba prve nacističke Nemačke. Hajneova pesma „Nemačka zimska bajka“ je, primera radi, bila kritika korupcije, poltronstva i nefunkcionisanja razjedinjene pruske države. Dakle, pisci i pesnici su bili ti koji su kritikovali društvo i njihova moć je bila nemerljiva u odnosu na današnje pisce i pesnike. Svi znamo koliko su danas pesnici, pisci i novinari koji se trude da misle svojom glavom cenzurisani. Dramski pisci i njihove pozorišne predstave su takođe oduvek bili aktivni u kritici društva, počevši još od Aristofana, pa preko Šekspira, Molijera, pa i naših Nušića i Sterije, čiji su komadi i dan danas aktuelni. Postoje i pisci koji su pisali drame koje su isključivo bile namenjene kritici društva i postojećih vlasti, kao na primer Breht. Ovo pominjem zbog toga što smo mi iz sindikata odlučili da se još više povezujemo sa umetničkim orgnazacijama, a uskoro ćemo napraviti i dramsku sekciju putem koje ćemo nastavljati da kritikujemo društvo.

Naš sindikat takođe sarađuje sa nevladinom organizacijom *Kocka*, koja nas je uključila u program predavanja o sindikatu u školama (program smo započeli ranije, ali smo nastavili i sa njima). Pokušavamo da edukujemo srednjoškolsku decu i da ih upoznamo sa

time šta je sindikat, šta su prava radnika, kako su se ljudi izborili da ne rade dvanaest sati dnevno i slično.

Saradujemo i sa *Omladinskim centrom CK13*, koji su nam bili velika podrška u borbi protiv Zakona o radu, naročito pomaganjem u video kampanji protiv Zakona (oni su nas snimali i montirali sav materijal). Takođe smo učestvovali u njihovom projektu koji je bio posvećen učešću mladih u društvu i politici, gde su članovi naše Sekcije mladih govorili o svom viđenju sindikata i društva.

Saradujemo i sa *Gerusijom*, organizatorom večerašnje tribine, i mogu odmah slobodno reći da su nam oni najviše pomogli u borbi protiv Zakona o radu. Ovo je bilo vrlo bitno, naročito u prvoj zajedničkoj akciji – prekidanju „javne rasprave“ povodom donošenja Zakona o radu. Članovima sindikata je bilo praktično zabranjeno da uđu na tu javnu raspravu, u salu koja je primala četrdesetoro ljudi. Naši drugovi iz *Gerusije* su se stoga prijavili za učešće u toj raspravi i ušli su tamo sa transparentima i pištaljkama. Na kraju smo i mi uspeli da uđemo i svi zajedno smo prekinuli tu raspravu. Druga zajednička akcija sa *Gerusijom* je bila snimanje video klipova protiv donošenja Zakona o radu, kojih smo napravili dvadeset i postavili ih na internet. Utisak u javnosti je bio vrlo dobar, što će reći da smo uspeli da skrenemo pažnju na posledice novog Zakona o radu.

Saradnju smo ostvarili i sa udruženjem *S.T.R.I.K.E.* – koje je takođe učestvovalo u nekim klipovima video kampanje. Sa njima radimo i na projektu koji se bavi diskriminacijom, pa su pozvali naše pravnike da se uključe u ovo istraživanje. Povodom ovoga, biće aktuelni i pravni saveti koje će naša pravna služba pružati svim diskriminisanim osobama koje su zaposlene, ali ne moraju biti članovi sindikata.

Osvrnuo bih se na još jednu stvar. Nedavno sam sa drugovima iz *Gerusije* i sa još nekim nevladinim organizacijama učestvovao na seminaru koji je organizovala *Sekcija mladih sindikata Vojvodine*. Seminar se zvao „Sindikat kao deo civilnog društva“, i tamo su bili predstavljeni rezultati istraživanja pogleda javnosti na sindikat – koji su vrlo loši. I sami predavači su bili prilično skeptični po pitanju bilo kakvog udruživanja civilnog sektora. Neki su potencirali nemoć sindikata i nevladining sektora. Tada sam citirao Majakovskog iz „Oblaka u pantalonama“: „Pazite se, pala je Pompeja od razdraženog Vezuva“. Pompeja je bila stari grad, a Vezuv vulkan koji je tinjao, tinjao

i odjednom eruptirao i sravnio jedan od tadašnjih najvećih italijanskih gradova. I Majakovski je bio borac protiv režima. Vlast je rekla da se on obesio, a znamo da je ceo svoj život bio protiv samoubistva. U „Oblaku u pantalonama“ on poziva na revoluciju i govori: „Vadite šetači iz džepova ruke – / potegnite bombom, kamenom il’ kamom / a ako neko nema ruke – nek dođe da se tuče glavom“. Završiću sa citatom još jednog pisca i pesnika koji se takođe borio za bolje društvo, stvarao pod uticajem Karla Marks-a i čije su knjige bile spaljivane: „Oni koji se bore mogu i izgubiti, oni koji se ne bore oni su već izgubili“.

IV) Jovica Lončar, *Sindikalni otpor u regionu: primer borbe protiv koncesioniranja autocesti*

Analize društvenog stanja kao i sindikalnog pokreta u Srbiji, koje smo čuli iz Nadine analize, pokazuju da je situacija u Hrvatskoj vrlo slična, po nekim pitanjima situacija je i dosta lošija. Ako govorimo o nekim općim trendovima, Zakon o radu je u isto vrijeme bio u procesu izmjena u Srbiji i u Hrvatskoj, dakle to je išlo paralelno. Mi smo ovu video kampanju koju je Boško sada predstavio doslovno prekopirali, koristili smo isti format i isto tako napravili dosta zapaženu i uspešnu kampanju. Kampanja je rađena na isti način – suradnjom sindikata i nevladinih organizacija, radnika itd.

Za početak bih dao kratak pregled sindikalne scene u Hrvatskoj. Ovo su podaci iz ove godine: u Hrvatskoj otprilike ima milion i sedamsto hiljada radno aktivnih ljudi, od toga ih je zaposleno negde oko milion i tristo, što će reći da je oko četrsto hiljada ljudi nezaposleno, što čini oko 22% nezaposlenosti. U Hrvatskoj trenutačno djeluje pet reprezentativnih sindikalnih centrala, konfederacija. „Reprezentativni“ znači da organiziraju minimalno deset posto od ukupnog broja članova, a ukupni broj prema zadnjem prebrojavanju iz 2009. godine je 423.964 člana (što je otprilike 35%). Možemo pretpostaviti da se broj članova od 2009. značajno smanjio, zato što je nezaposlenost značajno skočila, ali je ova brojka i dalje otprilike između 30% do 35%. To je iznadprosječno. Spram sindikalne organiziranosti na razini EU, koje su oko 25%, ova brojka u Hrvatskoj je zapravo jako dobra. Često se govori da sindikati

ništa ne valjaju, da ne rade dobro, da su korumpirani, puno kuhaju ali na kraju od toga ne ispadne ništa... Jedna od takvih predrasuda je da kod nas uopće nema više članova sindikata. To uopće nije istina, jer je Hrvatska još uvijek natprosječno sindikalno organizirana. Naravno, nije dovoljno samo imati članstvo, važno je i kako se radi. Za razliku od Srbije, u Hrvatskoj je teritorijalno sindikalno organiziranje praktički razmontirano. Imali smo isti sistem u Jugoslaviji, sistem granskog i teritorijalnog organiziranja. Kod nas se taj granski sistem zadržao, a teritorijalni su potpuno razmontirali. To je važno ako govorimo o direktnom kontaktu sa radnicima, kojeg je nemoguće imati ako je sve visoko centralizirano. Kod nas je upravo to slučaj – sindikati postoje maltene samo u Zagrebu. Postoje uredi sindikata u drugim gradovima, ali oni praktično ne znače ništa.

Najveća sindikalna središnjica i u Hrvatskoj je *Savez samostalnih sindikata*, koji je svojevrsni produžetak sindikata iz Jugoslavije. On danas ima negde oko 150.000 članova. Devedesetih su krenuli sa preko 700.000 članova. Samo na području Zagreba još krajem 1990-ih je bilo oko 100.000 članova, a danas na razini cijele Hrvatske imaju nešto malo više od toga. To nije jedino loše što se desilo. Druga loša stvar koja se desila jeste što se broj ljudi koji je danas zaposlen u sindikatima srozao. Devedesetih je bilo zaposleno otprilike 800 ljudi unutar *Saveza samostalnih sindikata*, a danas je ta brojka ispod četrdeset. Ako uzmemo svih pet središnjica, nećemo imati ni sto ljudi. Treba imati na umu da je bez određenih kapaciteta jako teško raditi dobar posao. Na primjer, analitički kapaciteti unutar naše sindikalne scene praktično ne postoje. To nešto malo što postoji od analitičkih kapaciteta je vrlo suženo. Pod analitičkim kapacitetima podrazumevam analizu ekonomskе situacije, analiza zakona, arhive... *Savez samostalnih sindikata* u Zagrebu, recimo, više nema nikoga ko je zaposlen kao arhivist. To znači da se ništa više ne arhivira, što je veliki problem ako se želite baviti nekim tipom praćenja bilo kakvih pokazatelja ili ako vas recimo zanima radnička povijest, kao što zanima organizaciju iz koje ja dolazim (*Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju*).

Ono što mene oduševljava kada čujem opis situacije u Novom Sadu jeste činjenica da je suradnja između različitih dijelova nevladinog sektora (dakle sindikata i ostalih), kako mi se čini, jako dobra. Kod nas to nije bio slučaj sve do nedavno. Štoviše, te suradnje praktički nije ni

bilo. Naprosto, sindikati su bili preveliki i prejaki da bi se ozbiljnije zamarali ostalim organizacijama civilnog društva. S druge strane, organizacije civilnog društva su u sindikatima vidjele retrogradna, zaostala udruženja iz socijalizma koja su zaspala u vremenu, udruženja koja rade na koruptivan način – i kroz cijele 1990-e praktično nije bilo nikakve suradnje. Kroz 2000-e ta suradnja je sporadična i nedovoljna za bilo što. Neka veća promjena dešava se u posljednjih nekoliko godina. Što se tiče sindikata, ja bih rekao da su oni postali zainteresirani za suradnju sa drugim civilnim udrugama, primarno zato što su izgubili svoje članove. Kada se gube članovi onda fale i materijalni prihodi, pa su počeli razmišljati o tome šta bi se još moglo raditi. Što se tiče nevladinih organizacija, oni su ušli u tu suradnju zbog toga što su se počele pojavljivati neformalne, a kasnije i malo formalnije, grupe ljudi koje su isticale radnička prava, radničko organiziranje, suradnju sa sindikatima i demokratizaciju istih kao neki svoj primarni fokus. Ova grupa kojoj ja pripadam je tako nastala.

Sindikati su pretežni dio civilnog sektora, ako gledamo po članstvu, po prihodima, po društvenom uticaju. Prelomna tačka u suradnji sindikata i ostalih dijelova civilnog društva se u Hrvatskoj desila sa studentskim blokadama koje su krenule 2009. Tada su skoro sva hrvatska sveučilišta bila blokirana. Iz toga su proizašle grupe ljudi koje su počele razmišljati o nužnosti toga da se počnu baviti radničkim pravima. Bilo je jasno da se u slučaju blokiranja fakulteta igrala borba iscrpljivanja (studenti su blokirali fakultet, a vlasti su čekale da se oni iscrpe). Dakle, grupe ljudi, primarno u Zagrebu, Splitu, Rijeci i Osijeku (gdje se nalaze sveučilišta) su zaključili da je nužan neki oblik povezivanja sa radnicima, sa proizvodnim sektorom, ako se želi kreirati dovoljno snažan pritisak, da bi se onda povratno mogla ostvariti i prava u sektoru obrazovanja. Tako je nekako ta priča krenula, a ona se unatrag tri godine intenzivira.

Prije ove zadnje akcije koja je vezana za prikupljanje potpisa za referendum protiv koncesioniranja autocesta (zapravo *de facto* privatizacije autocesta), bilo je još nekoliko akcija manjeg obujma, ali isto tako značajnih. Jedna od njih se desila 2013. godine, u vezi sa privatizacijom nekih segmenata komunalnih službi u Zagrebu. Konkretno, radilo se o pokušaju gradske administracije da privatiziraju gradsku čistoću. Tu se desio jedan jako kvalitetan oblik suradnje između

sindikata koji je inače dio SSS-a, *Sindikata komunalnih radnika*, drugog manjeg sindikata (*Novi sindikat*) i nekoliko nevladinih udruga koje su zainteresirane za sektor čistoće. Primarno se tu radilo o organizaciji koja se bavi okolišem (*Zelena akcija*), organizaciji koja se bavi pitanjima urbanizma (*Pravo na grad*), i našoj organizaciji *Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju*. Ova suradnja je rezultirala medijskom kampanjom i protivljenjem koje se artikuliralo iz različitih pozicija. Prije nego što su se organizacije civilnog društva koje nisu sindikati uključile u ovo, priča se obično vodila na polju borbe za radnička prava. U medijima je to bilo uglavnom dosta negativno percipirano (prikazivalo se kao protivljenje tržištu, kao opiranje snižavanju velikih plaća itd.) i tome je bilo dosta teško kontrirati iz sindikalne perspektive, jer i sindikate prati jako loš glas u javnosti. Ali kada se u tu priču uključila i jedna vrlo ugledna organizacija koja se bavi okolišem (koja je iz svoje pozicije argumentirala zašto se ne bi smjelo privatizirati, te ukazala do čega je dovelo privatiziranje u evropskim zemljama i zašto su neke zemlje to ponovo vratile u javne ruke), pa kada se u to uključi i jedna organizacija koja se bavi urbanizmom – onda dolazimo do značajnijeg sklopa, zbog kojeg će se gradska administracija zamisliti i možda revidirati svoje prvo bitne planove. Upravo se to desilo u Zagrebu. Oni naravno nisu odustali od toga, akcija privatizacije je zaustavljena samo privremeno. Jasan je trend da će se to opet pokušavati, ali ovog puta će se vrlo vjerojatno to pažljivije organizirati.

Tako dolazimo do ove akcije vezane za autoceste. U Hrvatskoj je u zadnjih deset godina izgrađeno jako puno kilometara autocesti i sada se planiralo da se najveći dio toga (preko tisuću kilometara) dâ u privatne ruke. I tu postoji argumentacija o tome kako su krediti neodrživi, kako se izgradilo previše itd., priče kojima se želi legitimirati privatizacija u kojoj bi postojeća kasta dobro zaradila. Priča je identična svuda. Postojeća vlast, dok je bila u opoziciji, se protivila tome, tadašnja vlast koja je sada opozicija je to zagovarala, a sada su se stvari preokrenule. Zaključili smo da bi bilo dobro nešto poduzeti. Iskoristili su se kontakti koji su napravljeni tokom prošlih akcija kako bi se ljudi povezali i kako bi se probala povesti neka šira akcija da bi se koncesioniranje autocesta sprječilo. Formalno, za pokretanje referendumu treba imati organizacijski odbor. U njega je u ovom slučaju bilo uključeno četrnaest organizacija, od kojih je pet sindikalnih centrala (koji imaju

preko 400.000 članova), dva sindikata koji organiziraju radnike unutar hrvatskih autocesta i sedam organizacija civilnog društva. Skupio se zaista jako širok raspon različitih organizacija – *Pravo na grad* (bavi se urbanizmom), *Zelena akcija* (bavi se ekologijom), *Mreža mladih Hrvatske* (krovna organizacija svih omladinskih NGO), *GONG* (kratica za *Gradači organizirano nadziru glasovanje*, organizacija koja se primarno bavi demokratskim procesom i zagovara transparentnost u javnim procesima), *Clubture* (organizacija u kulturi), *Centar za mirovne studije* i naša organizacija *Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju* (organizacija koja se primarno bavi radničkim pravima i radničkim pokretom). Za referendum u Hrvatskoj nužno je skupiti 10% od ukupnog broja registriranih birača. Nije jasno koliko je to 10% zato što se razlikuje ukupan broj birača registriranih unutar Hrvatske od ukupnog broja birača u koji se pribrojava i tzv. dijaspora, pa se brojka značajno penje. Ako govorimo o razini birača koji su registrirani unutar Hrvatske to je onda 375.000 potpisa, ali ako gledamo ukupno, onda se brojka penje na nekih 450.000. Naravno, problematično je to što se ne mogu organizirati štandovi za prikupljanje potpisa izvan Hrvatske (u teoriji to navodno može, ali u praksi postoji mnoštvo problema). Tako da smo mi morali poštovati ovu veću brojku, iako nismo mogli organizirati štandove u inostranstvu (primjerice u Bosni, gdje ima jako puno ljudi koji imaju glasačko pravo u Hrvatskoj). Drugi ograničavajući faktor je bilo to što smo za ovu akciju imali samo dva tjedna da bi se ta brojka skupila.

Povijest prikupljanja potpisa za referendum u Hrvatskoj kaže da su do sada samo dvije inicijative uspijele skupiti dovoljan broj potpisa. Jednom su to bili sindikati 2010. godine, kada su skupili skoro duplo više od potrebnog broja povodom izmjena Zakona o radu. Na kraju se taj referendum nikada nije desio. Druga inicijativa koja je to uspijela bila je inicijativa „U ime obitelji“, jedna vrlo konzervativna i retrogradna inicijativa koja je prikupljala potpise za referendum kojim bi se brak između muškarca i žene ubacio u ustav kao zaštićena kategorija. Oni su isto tako uspjeli skupiti potpise, ali su i izašli na referendum. To je izglasano i ušlo je u ustav, kasnije je jednim zakonom zaobiđeno. Dakle, tužna je činjenica da je jedini referendum, osim onih koje je organizirala država, bio referendum jedne konzervativne inicijative.

U šestom mjesecu ove godine se isto tako desila jedna referendumska inicijativa. Sedamnaest sindikata koji djeluju u javnom sektoru je prikupljalo potpise protiv *outsourcing-a* pomoćnih službi u javnim ustanovama. Ti sindikati su to uspijeli skupiti, ali prošlo je skoro šest mjeseci od tada i referendum još uvijek nije raspisan. Taj proces se zavlaci... Tjedan dana prije nas, inicijativa „U ime obitelji“ je opet imala skupljanje potpisa za referendum, ovog puta vezano za izmjene izbornog zakonodavstva. Oni su tu svoju akciju završili doslovno nekoliko dana prije nego što je naša akcija prikupljanja potpisa trebala početi. Još nakon akcije prikupljanja potpisa u vezi sa brakom ljudi su počeli referendum percipirati kao nešto što nije toliko pozitivno, a sa ovim nizom prikupljanja potpisa došlo je i do zasićenja.

Uglavnom, mi smo uspjeli skupiti i više potpisa nego što je trebalo, odnosno više od te gornje granice koja nam je bila potrebna. Imali smo oko 530.000 potpisa. Ti potpisi su sada na ovjeravanju kod nadležnih državnih tijela. Tek nakon tog ovjeravanja kreće borba za raspisivanje referendumu, koja nije ni najmanje izvjesna. Postoji još dosta raznih mehanizama pomoću kojih oni mogu spriječiti da do referendumu dođe.

V) Milenko Srećković, *Kako do progresivnih radničkih borbi*

Istorijat sindikalnog delovanja nam pokazuje da je vodeći razlog progresivnih socijalnih reformi i poboljšanja životnih uslova oduvek bila sposobnost radničke klase da utera strah u kosti vladajućoj eliti. Iz straha od socijalnih nemira, kao npr. revolucije nalik onoj u Rusiji 1917. godine, i iz straha za sopstvene živote, stvorene su osnove tzv. „države blagostanja“ u kojoj je radnički položaj bio zaštićen zakonom i pravima stečenim radničkim borbama. S druge strane, ovo otkriće vladajuće elite u Evropi da može da suzbije radničko nezadovoljstvo sprovodenjem pozitivnih socijalnih reformi, pored poboljšanja životnih i radnih uslova, najzaslužnije je i što je ona očuvala svoju posredničku i kontrolnu poziciju u ekonomiji i političkom životu skoro netaknutom.

Međutim, čim bi radnička borba otupila, vladajuća elita bi sebi mogla da dozvoli povećanje stepena represije i redukovanje radničkih prava. Danas, počev od dolaska Ronalda Regana na vlast u SAD i Margaret Tačer na vlast u Velikoj Britaniji, na ovaj način uveliko nestaju glavne odlike „države blagostanja“. Ukoliko i dođe do pooštrenja radničke borbe, vlast tu i tamo napravi nekoliko sitnih ustupaka, uglavnom neznatnog značaja. Samim tim, svaka sindikalna i radnička pobeda privremena je i nestabilna dokle god ne dođe do radikalne transformacije društva, odnosno dok radnici ne preuzmu punu političku demokratsku kontrolu nad procesima u društvu, proizvodnjom, distribucijom proizvoda, prirodnim resursima, itd. To bi trebalo da bude vodeći cilj sindikalnog delovanja.

Kada se pogledaju radničke borbe u zemljama bivše Jugoslavije u poslednjoj deceniji, takođe vidimo da su najuspešnije radničke grupe bile one koje su uspevale da naprave određenu nerešivu prepreku vlastima: da blokiraju prugu ili Agenciju za privatizaciju i da se odatle danima ne pomeraju dok im zahtevi ne budu usvojeni. To što su postigli najčešće nije mnogo, ali većina ostalih protesta u kojima su se radnici uzdali u pregovore sindikalnog vrha sa predstavnicima vlasti ili u obećanja političara najčešće se završavala potpunim neuspehom. U većem broju slučajeva sindikati jesu pomagali u organizaciji protesta, obezbeđivanju prevoza i slično, ali i do toga bi došlo tek nakon ozbiljnijeg pritiska radnika na sindikalno rukovodstvo.

S druge strane, strah u redovima radnika širom sveta – pre svega strah od gubitka posla –glavna je prepreka za bolje organizovanje i upuštanje u rizične aktivnosti kao što su štrajk, protest, itd. Taj strah se u poslednjim decenijama samo intenzivira s obzirom na to da je globalni krupni kapital našao način da manje zavisi od određenih grupa radnika izmeštanjem proizvodnje u druge zemlje, ili na druge kontinente, u kojima je radna snaga jeftinija a zakonodavstvo manje restriktivno po pitanju profita i eksploatacije.

Najbogatije kapitalističke zemlje, koristeći pravila globalne trgovine koja su same pisale u svom interesu, najčešće preplave tržišta zemalja trećeg sveta jeftinom hranom, unište konkurenčiju (odnosno domaće proizvođače), a onda tamošnji poljoprivrednici postaju masovna, gradska, jeftina radna snaga. Tada dolaze strane kompanije i iz mase nezaposlenih zapošljavaju neznatan broj radnika vrlo jeftino

i to u ropskim radnim uslovima, a stopa nezaposlenosti i dalje ostaje ogromna.

Jedan od najdrastičnijih primera kod nas su Romi deportovani iz evropskih zemalja na osnovu Zakona o readmisiji, gde bi neki od njih, pod ropskim uslovima, nalazili zaposlenje u *grinfield* kompanijama koje su u naše industrijske „slobodne zone“ došle upravo iz zemalja iz kojih su ti Romi i deportovani, kao u slučaju Dreksler Majerove fabrike u Zrenjaninu.

U Srbiji, ogroman broj radnika je usled privatizacije izgubio posao pa su i sindikati izgubili veliki deo članstva, što negativno utiče na njihovu pregovaračku snagu, uz dodatne sindikalne probleme kao što su manjak sredstava, korumpiranost, nadmetačka priroda prevelikog broja sindikata, sve veća orijentisanost ka kratkoročnim projektnim aktivnostima, itd. Zaposleni u uslužnim delatnostima, koji čine ogroman deo zaposlenih, retko kada se organizuju sindikalno, na šta utiče i izolovanost njihovih radnih mesta od kolega iste profesije.

Na sve ovo se nadovezuje još jedan problem, globalan ali i lokalni: danas je radnička radikalnost u zahtevima jako slaba. Uglavnom se od vlasti traže sitni ustupci u cilju poboljšanja radnih i životnih uslova, jer ti sitni ustupci radnicima znače obezbeđenje egzistencije, posebno u siromašnim zemljama gde vlada velika nezaposlenost, ali se retko gde traži radikalna promena sistema i potpuno preuzimanje kontrole nad proizvodnjom, što se percipira kao „nemoguća misija“, naročito imajući u vidu slab nivo radničke organizovanosti.

Kod nas, pored ogromnog porasta nezaposlenosti usled privatizacije, sindikalna birokratizacija i posrednička uloga koje dovode do ublažavanja oštih radničkih direktnih akcija protiv vlasti jesu stvari koje nanose najviše štete sposobnosti radništva da se organizovano bori. Što se tiče samoorganizovanih radničkih protesta, sindikati su često pomagali ali često i suzbijali inicijalnu radikalnost štrajkačkih odbora. Radnici su često morali da vrše snažan pritisak i na sindikalno rukovodstvo kako bi od njih iskamčili pomoć u organizaciji protesta.

Naravno, pitanja kompromisa i korupcije u redovima sindikata, pod maskom socijalnog dijaloga, posebna su tema i poseban problem.

Činjenica da govorimo o strahu u oba tabora, i u radničkom i među vladajućim strukturama, samo nam pokazuje da se radi o klasnom ratu, nekada otvorenom a nekada niskog intenziteta, i da primarni cilj

sindikalnog delovanja treba da bude što bolja priprema i organizacija za taj sukob. Da bi sindikati povratili radikalnost u svom načinu delovanja i svojim ciljevima, *potrebno je da se povežu – ne sa „civilnim sektorom“ (u kojem ima svega i svačega) – već sa progresivnim pokretima:* levičarskim, antiratnim, antiimperijalističkim, antinatovskim, pa, po pitanjima klimatskih promena, čak i sa antikonzumerističkim i ekološkim.

Da takve progresivne radikalizacije u sindikatima nema najbolje vidimo na primeru radnika u globalnoj industriji oružja. Cilj je da se oružje proda kako bi plate bile isplaćene, ali nema nikakvog dovodenja u pitanje čitavog procesa isporučivanja oružja, posebno u ovom periodu kada dolazi do eskalacije ratnih konfliktata širom sveta. U istom smislu, u naftnoj industriji, u bogatim zemljama, radnike zanimaju radni uslovi ali ih korporativna politika vojnog potčinjavanja čitavih regiona bogatim naftom, ili posledice naftnih bušotina po životnu sredinu, uopšte ne zanima.

No, uz sve ove ografe, progresivne radničke borbe, kao i one usmerene ka poboljšanju životnih uslova, treba svakako podržati, uz svest o njihovim ograničenostima. Verujem da ovakvi razgovori mogu da doprinesu ukidanju tih ograničenosti.

I da rezimiram, glavni metod sindikalnog delovanja treba da bude uterivanje straha u kosti vladajućoj eliti, kao i priprema za pobedu u klasnom sukobu – edukacijom, organizacijom, udruživanjem i internacionalizacijom, a glavni cilj uspostavljanje pune radničke demokratske kontrole nad procesima u društvu, političkim i privrednim, kako bi došlo do emancipacije od bede, materijalne i duhovne, oslobođenja od korporativne dominacije nad svim društvenim segmentima, zaštite prirode od destruktivne eksploracije, i preraspodele društvenog bogatstva koja bi dovela do ravnopravnosti i jednakosti u društvu, bez kojih nema zdravog društvenog života.

VI) Diskusija sa publikom

– Niste pomenuli akciju iz 2010. godine u vezi sa Izmenama i dopunama Zakona o penzionom i invalidskom osiguranju... Koji je tada bio nivo članstva vašeg sindikata? S obzirom na to da se radilo o

masovnoj akciji, na ulice je izašlo preko mnogo ljudi i Zakon je tada bio suspendovan.

— Koja god da je vladajuća struktura u ovoj državi bila na vlasti, svi su se ponašali potpuno isto. Svi kao kritikuju jedni druge. Međutim, isti recept i dalje primenjuju i on očigledno dobro funkcioniše. To se upravo desilo i 2010. godine, kada je došao Zakon o penzionom i invalidskom osiguranju. Sada, kada su počeli da pričaju o Zakonu o radu, polako se u novinama provlačila priča da će biti i smanjene penzije, počeli su da pričaju i o tome da će se izjednačiti staž muškaraca i žena pri odlasku u penziju, i da će to biti nova izmena Zakona o penzionom i invalidskom osiguranju (PIO). Dok smo mi bili fokusirani na Zakon o radu, oni su očigledno pokušavali provući Zakon o PIO. To povremeno povlačenje priče o PIO po medijima je bila taktika kojom se ispitivalo da li ima otpora ili nema. Otpora nije bilo. Prošao je Zakon o radu, a odmah potom su provukli i Zakon o PIO. Šta se desilo 2010. godine? Tada se pružio otpor. Sindikati su shvatili koja opasnost im preti. Sve sindikalne centrale na teritoriji Srbije su se ujedinile i zajedno su izašle na protest, a pridružili su nam se i studenti. *Sindikat grada Novog Sada i opština* ima Sekciju mladih u koju je učlanjeno 3.000 studenata. Protestovalo se po gradovima, 25.000 ljudi je bilo u Novom Sadu, na trgu. Greška koju smo tada napravili je ta što nismo bili dovoljno oprezni nakon te pobjede. Vlast je čekala određeni vremenski period da se stišaju strasti i da se zaboravi na tu priču, pa su nastavili sa izmenama i dopunama zakona. Tada, 2010. godine, pokazali smo da jedinstvo daje rezultat. Pokazali smo da nije bitno kako se zove koji sindikat i da li su reprezentativni ili ne, već da smo sindikati koji moraju da se bore za istu stvar. Ako se udružujemo, onda pravimo kritičnu masu. Ako nema kritične mase, onda vlast radi bukvalno šta hoće.

Razumem da je strah prisutan. Radnici ne štrajkuju jer čuvaju radna mesta i plaše se da ne ostanu bez njih. Jeste da postoji cenzura, jeste da postoji i blokada medija za sindikate, ali to ne znači da nemamo načine na koje se možemo boriti. Pred taj protest 2010. godine koristili smo razglas („lajvac“) koji je tri dana išao po gradu i nije bilo šanse da građani ne budu informisani o protestu, bez obzira na medijsku blokadu. Ubacivali smo letke u poštanska sandučeta, lepili smo plakate... Onog momenta kada smo sa tim načinom borbe stalo, dobili smo ovo što sada

imamo. Kolege iz Hrvatske su u borbi protiv Zakona o radu prevele predlog tog zakona i poslali ga Međunarodnoj organizaciji rada, koja je odgovorila da se ne poštuju deklaracije, preporuke i konvencije Međunarodne organizacije rada. To smo i mi morali da uradimo, a nismo.

Samo udruženi možemo da postignemo nešto i da razbijemo taj stravičan strah kod ljudi koji se plaše da pruže otpor.

– Spomenuli ste da ste prošle godine uspeli sprečiti privatizaciju Vodovoda. Da li možete nešto više reći o tome?

– Sada je provaljeno da je, čim kažete reč „privatizacija“, reč o kriminalu, korupciji i svemu ostalome, pa vlast više to ne zove tako, nego postoji tzv. „partnerstvo privatnog i javnog sektora“. Pokušali su da na taj način odrade privatizaciju Vodovoda. Shvatili smo šta pokušavaju ulaskom stranog kapitala koji bi prvo držao nevećinski paket. Pitali smo ih šta će biti sa zaposlenima onda kada se Vodovod bude privatizovao (a znamo da će biti otpuštanja), šta će biti sa cenom vode i šta će biti sa održavanjem sistema. Dokazano je da onaj ko kupi preduzeće ne ulaže u ono što mu je trošak, dok je nama građanima bitno da se u te sisteme ulaže, kao što nam je bitno i šta će se desiti sa zaposlenima. Na kraju, bitna nam je i cena usluge. Organizovali smo referendum i skupili smo veliki broj potpisa u gradu. Vršili smo pritisak na gradsku vladu, jer je to bilo pod njihovom ingerencijom. Imali smo plaćen termin na privatnoj televiziji, gde smo mogli da pričamo sat vremena bez cenzure. Navodili smo negativne primere privatizacije takvih preduzeća u okruženju i u Evropskoj uniji. Uglavnom, digla se jako velika prašina. Na kraju su popustili, ali verovatno nisu odustali od toga...

– Evo baš pre mesec dana su Vučić i premijer Francuske potpisali bilateralni sporazum o javno-privatnom partnerstvu. Samo kroz nedelju dana, Vučiću u posetu dolazi francuska kompanija „Suez Environnement“, koja se bavi operisanjem vodovodnim sistemima širom sveta, da bi navodno radili na rekonstrukciji fabrike za preradu voda Makiš 1 i 2. To je neka vrsta najave privatizacije Vodovoda. Inače, protiv kompanije „Suez Environnement“ se u Americi vodi sudski postupak zato što su, da bi uštedeli na troškovima i povećali

profit, lažirali neke testove o prisustvu ešerihije koli i redukovali obavezno ubacivanje hlora radi dezinfekcije vode. Tako funkcionišu te kompanije. A „javno-privatno partnerstvo“ je takođe ispumpavanje kapitala iz državnog budžeta, iz javnih preduzeća u privatne ruke, a cena usluge postaje skuplja i nekvalitetnija. Troškovi se uvek redukuju, jer privatne kompanije ne zanima potrošač, njih zanima akcionar. Da bi akcionarska dividenda bila veća, oni moraju da redukuju troškove, a troškove redukuju na higijeni, na bezbednosti i na usluzi.

– Da, u pravu ste... Evo kako je počela priča o tome u Novom Sadu. Pričalo se o tome da se broj stanovnika u gradu povećava, a da mi imamo samo tri izvorišta (Šstrand, koje je zagađeno, Petrovaradinsku Adu, i Ratno ostrvo). Grad praktično može da se osloni samo na dva izvorišta (Petrovaradinsku Adu i Ratno ostrvo), a to navodno nije dovoljno za snabdevanje vodom građana Novog Sada. I onda kreće priča kako će zbog toga morati uvesti restrikcije. Kada ljudi čuju za restrikciju i da neće imati vode, nastaje opšta panika, i na taj način oni manipulišu narodom. Sada ponovo kreće priča o čuvenim prečišćivačima, koje mi nemamo, a to je zapravo priča pred sâm čin privatizacije. I na kraju, kada Vučić ostvari taj državni dogovor, kao što je za tepsiju ribe prodao Naftnu industriju Srbije, ići će priča kako je on spasilac koji je pomogao da imamo vodu, da nemamo restrikcije... A posledice ćemo osetiti kasnije, ali onda će biti jako kasno. Kada shvatimo da ćemo imati jako skupu vodu i da ćemo pitи vodu upitnog kvaliteta, onda će biti jako kasno, jer će to sve već biti prodato.

– Hteo bih da postavim pitanje o mogućnosti sindikalnog delovanja ili organizovanja u jednoj oblasti koja se pomalo ne uklapa u sliku, a to je IT sektor. Opšte je rašireno mišljenje da su ljudi koji rade u kompanijama u kapitalizmu potpuno otuđeni, oni su šrafovi u sistemu i slično. Puno energije se ulaže u razvoj iluzije pripadanja kolektivu. U IT-u se zapošljavaju studenti već na trećoj godini, a profesori koji ih odvode u firme za to dobijaju novac. Dakle, ovde ne postoji nestaćica posla. Firme fakturišu desetak puta više po satu od onoga što se isplaćuje radnicima. Ali, time što ljudi ovde imaju osećaj kolektivne pripadnosti

i zbog toga što nisu zastrašivani time da će ostati bez posla – ne otvara se prostor nikakve sindikalne organizovanosti u ovom polju. Da li ga ipak ima?

– Da. Često se događa da poslodavac zabranjuje radnicima sindikalno organizovanje, gde oni moraju birati između radne knjižice i pripadnosti sindikatu. Upravo zbog toga SSSNS sprovodi direktno učlanjenje: dakle, radnici dođu u naš sindikat, potpišu pristupnicu i učlane se, bez obzira gde rade. Tako mogu koristiti sve usluge koje im sindikat pruža, imaju sindikalnu zaštitu, a niko ne mora znati da su deo sindikata, jer oni sami svakog meseca uplaćuju sindikalnu članarinu i punopravni su član, kao što bi to bili u nekom preduzeću gde postoji registrovana sindikalna organizacija. Bili smo primorani da to tako uradimo zbog velikog broja poslodavaca koji su zabranjivali bilo kakvu sindikalnu aktivnost u preduzećima. Dakle, ta mogućnost može da se iskoristi.

– Stvar koja me takođe plaši jeste taj tzv. „kapitalizam sa ljudskim licem“, u kojem su ljudima dati neki ustupci, vrlo mali spram onoga koliko su ljudi eksplatisani. Time oni nemaju osećaj da treba da urade nešto drugo.

– Ogroman broj ljudi ne zna koja su njihova prava kada stupe u radni odnos. Poslodavci su do nedavno mogli da zapošljavaju na godinu dana (rad na određeno vreme), a sada mogu i na duži period. Kako to izgleda? Poslodavac zaposli mladog čoveka na godinu dana i onda mu kaže: ako se pokažeš kao dobar radnik, bićeš primljen za stalno. To znači da radiš mnogo duže od osam sati, da si na raspolaaganju poslodavcu kada god to njemu padne na pamet, da radiš za zaradu koja je često niža i od minimalne, i da tu zaradu dobijaš na crno. Ti si potpisao ugovor o radu, ali postoji samo jedan primerak sa tvojim potpisom – koji je kod poslodavca, a gore nema datuma. U slučaju da mu se pojavi inspekcija, on će staviti datum, jer uvek ima sedam dana fore da te prijavi u Nacionalnu službu, tako da je čist pred zakonom. Ti sve vreme radiš bez socijalnog i zdravstvenog osiguranja, a o tome pojma nemaš.

I radiš tako godinu dana i očekuješ da će te gazda primiti. On u startu zna da neće. Posle godinu dana on tebe otpušta i prima novog mladog radnika koji istu priču počinje otpočetka. Postoje još gore varijante. Veliki broj marketa zapošljava na probni rad. Poslodavac te drži mesec, dva na probnom radu i ništa ti naravno ne plati. Na kraju ti kaže da ne zadovoljavaš kriterijume. Ili te primi na određeno vreme, sa platom od npr. 200 evra. Prvi mesec je dobiješ. Drugi mesec je ne dobiješ, ali ti kažu da ćeš dobiti treći mesec. Kada dođe treći mesec, gazda napravi popis i ustanovi da si mu baš ti napravio manjka u marketu, baš u iznosu twoje dve plate i tako dobiješ otkaz, bez dve plate. Žene u firmama moraju da potpisuju da pet godina neće ostajati u drugom stanju – i to se zna, to je javna tajna. U velikom broju preduzeća se blanko potpisuje otkaz ugovora o radu, koji gazda može da aktivira kad god on hoće. Mnoštvo je ovakvih primera.

– Najveći broj radnika u Srbiji je u tom sitnom, malom biznisu i oni nemaju apsolutnu nikakvu mogućnost sindikalnog organizovanja. Šta bi reprezentativni sindikati mogli da urade za te ljude? I još nešto bih prokomentarisao... Sada je aktuelan prosvetni štrajk koji ima ograničene zahteve, da se plate ne smanjuju za 10%. Drugi zahtev je da se srede platni razredi i da se poboljšaju uslovi prosvete. Pošto živimo u takvom represivnom kontekstu u kakvom živimo, mislim da bi sindikati morali uvek da traže jedna zahtev više, u svakom aktuelnom događaju. Dakle, da ovde npr. traže da se pokrene i reforma obrazovnog sistema, kvaliteta nastave, budućeg finansiranja školstva, itd. I ne sme da se odustaje od tih zahteva. Vlast će naravno ignorisati zahteve, ali bi trebalo da ih odmah kažnjavamo sa dodatnim zahtevima! Po principu: „OK, niste hteli ovo da prihvivate, e sada dodatno tražimo i ostavku ministra. Ne odustajemo od ovih zahteva i dodatno tražimo i ostavku ministra“. Da se oni, dakle, nauče da će im svaki sledeći put biti još gore. Oni će uvek gledati da smanje ciljeve, ali na nama je da ih postavljamo na što višoj razini. Ako tražimo malo, oni nam daju još manje od toga, a posle određenog vremena nam i to što su ispunili oduzmu, pa smo opet u istoj situaciji.

– Mi imamo *Sindikat uslužnih delatnosti* koji organizuje zaposlene upravo u tom sektoru koji ste spominjali. Međutim, mali broj

njih je uopšte zainteresovan za tako nešto. Pokušali smo da sindikalno organizujemo i ove mlade ljudi koji imaju završen fakultet a nose tacne po kafićima ili rade u buticima, međutim nije bilo naročito velike zainteresovanosti za to. Doduše, bilo je i velikog neznanja o tome šta je uopšte sindikat i zašto bi oni trebali da se sindikalno organizuju. Tako da bi se ovde trebalo raditi na ozbiljnoj edukaciji zaposlenih. A povodom ovog drugog što ste rekli – apsolutno ste u pravu! Nije plata smanjena 10% samo prosvetnim radnicima, smanjena je svima u javnom sektoru, a smanjene su i penzije (kada se primeni matematika, a ne ono što oni pričaju, smanjenje će iznositi negde oko 25%). Zar nije bilo logično da se prosvetarima u štrajku pridruže i svi ostali? Gde su penzioneri? Razumem radnike koji se boje da odu na protest jer ne žele da ih neko vidi, pa da ostanu bez posla, ali čega se plaše penzioneri? Ne postoji jedinstvo... Danas štrajkuju prosvetni radnici, dva dana posle štrajkuju metalci, četiri dana posle toga štrajkuju zdravstvenjaci – pa zar ne mogu da se ujedine i da štrajkuju zajedno? Mnogo veći broj ljudi bi bio ozbiljnija pretnja.

– Meni se čini da se najozbiljniji pritisak može uraditi ne toliko kada on dolazi od sindikalnih lidera (sa vrha), koliko kada se sindikalni aktivisti povežu sa drugim sindikalnim aktivistima (na nekom nižem nivou). Koliko u sindikatima, na tom nižem nivou, ima ljudi koji traže načine da se povežu sa drugima i pokušavaju da istinski ostvare ono što žele? I koliko su oni obavezani pred svojim sindikalnim upravama da deluju u usko definisanim okvirima, da ni na koji način ništa drugo izvan toga ne mogu?

– Odgovor je veliko DA. Već sam rekla da u sindikatu postoji težnja za centralizacijom i da je to jako loše. Lokali ipak pružaju ozbiljan otpor. Mi smo u Novom Sadu pokazali, onda kada smo se borili protiv Zakona o PIO, da znamo to dobro da radimo, na nivou grada i pokrajine. Inače, ljudi gledaju sindikate preko sindikalnih lidera. Ako je lider loš, ljudi automatski generalizuju da su svi sindikalisti loši, korumpirani itd. Takođe, jako je loše što se ljudi u sindikatima kandiduju za funkciju predsednika samo zato što su onda zakonom zaštićeni od otkaza. Žao mi je što u sindikatima nema više mladih ljudi.

– Dešava se i da su u sindikatima loši lideri, pa da se zbog toga i svi ostali povlače. Nemaju uopšte poriv da zauzmu njihovo mesto, nego se povlače, štaviše, iščlanjuju se iz sindikata. Mi ne znamo kako da dopremo do tih koji se povlače, jer oni su ti koji hoće neke promene. Takođe, jako je važno da se nesindikalni akteri upoznaju sa ljudima iz sindikata, a ne da sude o sindikatu prema slici njegovog lidera.

– Da, u sindikatu postoje ljudi, iako su sindikati hijerarhijske organizacije, kao i većina drugih, postoje ljudi sa kojima se može raditi.

– Evidentno je da kao sindikat imate određenu infrastrukturu i logistiku. Moje je pitanje, da li imate i kapacitete da se nekako približite mlađim naraštajima? Možda čak i u osnovnim, pa i srednjim školama, da im se kao budućim radnicima kroz edukaciju približi šta je sindikalno delovanje?

– Iskoristili smo jednu zakonsku klauzulu o obrazovanju po kojoj je dozvoljeno edukovati decu o sindikatima kao organizacijama. I sami smo bili iznenadeni ogromnim brojem škola koji su dale saglasnost da se ta predavanja održe. Predavanja su održana u osnovnim i srednjim školama, vrlo uspešno. Predavanja su bila prilagođena uzrastima kako bi im se što jasnije približilo šta je to uopšte sindikat. Pre dve godine smo održali predavanja o sindikatu i na privatnom Pravnom fakultetu. Ovu edukaciju radimo i dalje. Pripremljena je još jedna sesija predavanja o sindikatu koju ćemo raditi u školama koje su dale saglasnost. Ne odustajemo od toga.

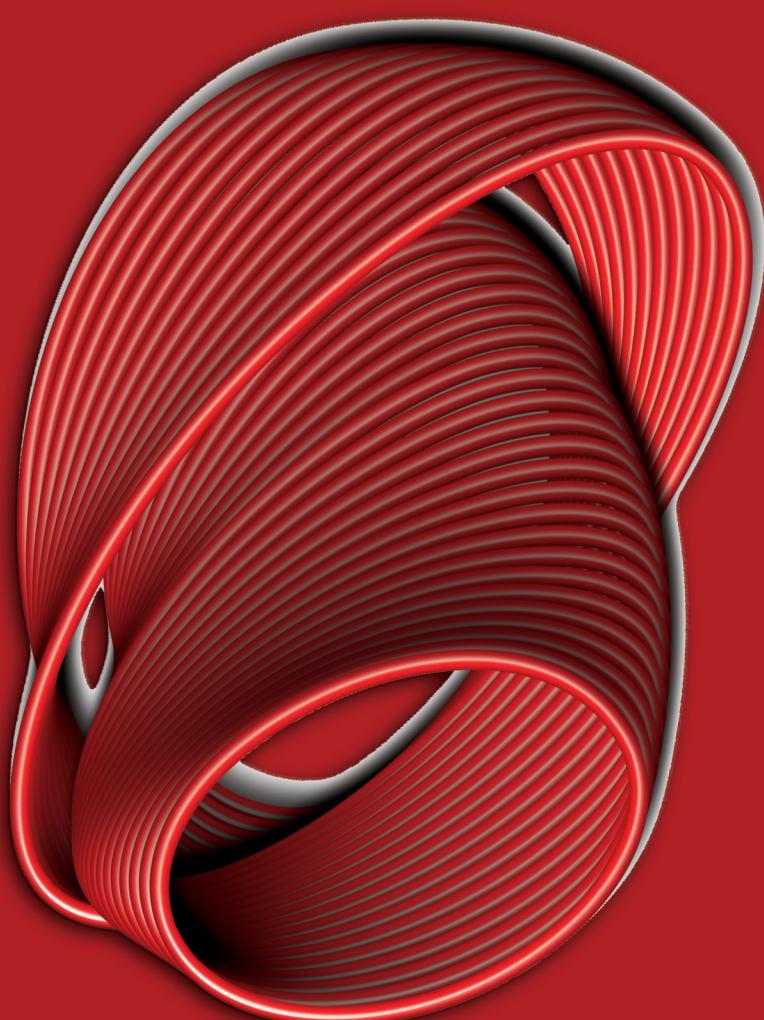
– Ja bih htio da kažem da ste vi pravo osveženje za nekoga ko ima sliku o sindikatu samo preko nacionalnih medija gde se pojavljuju, uz svo dužno poštovanje, samo ona dva ista gospodina. Oni deluju nezanimljivo jednom prosečnom građaninu Srbije, i nastupi te dvojice ljudima ne deluju obećavajuće. Što se tiče ovog povezivanja sindikata i drugih organizacija, sve to izgleda dobro, ali isto tako deluje kao odlaganje nekog krajnjeg rezultata. Čini mi se da taj otpor mora da se podigne na viši nivo i da borba mora biti radikalnija. Meni to izgleda kao pitanje „ili mi ili oni“. Ova umerena borba, vođena tradicionalnim sredstvima, samo odlaže ono šta će nam se desiti, a to je ona omča koja

nam je oko vrata. I hteo bih još nešto da pitam. Postoji jedna velika grupa ljudi koja uopšte nije prepoznata u okviru sindikalnog delovanja, a to je 70.000 sakupljača sekundarnih sirovina u Srbiji. Ti ljudi nisu klasični radnici u smislu da imaju uobičajeni radni odnos, ugovor i slično. Oni su praktično zaposleni u tim deponijama i skladištima, a njihov rad se meri po učinku. Njih prema nekim istraživanjima u Srbiji ima oko 70.000. Ti ljudi nemaju nikakvu zaštitu. Oni umiru sa 55 godina, nemaju zaštitu na radu, nemaju pravo da se razbole, tu su i maloletna deca koja treba da idu u školu... Mislim da je nemoguće da dovedem te ljude ovde u sindikat, oni se boje ove zgrade. Za njih ovaj grad drugačije izgleda. Zato bih voleo da nakon ovoga bude neka inicijativa da mi odemo u ta njihova naselja i da vidimo da li možemo nekako da ih uključimo u neko organizovanje oko zaštite svojih radnih prava.

– Naravno. Treba sesti i videti u kom pravcu možemo da razvijamo priču, prostora sigurno ima!

– Pružili smo neke smernice o tome kako bismo se mogli osnažiti izgradnjom šireg fronta, kako da se povežemo i kako da se borimo zajedno. Videli smo da i pored medejske blokade možemo iznalaziti načine za vidljivost. Dokaz je naša video kampanja protiv Zakona o radu, a pritiscima je moguće još više se izboriti za taj prostor. Dotakli smo i problem povezivanja širih slojeva društva, ne samo onih koji su sindikalno organizovani, već i onih radnika koji nisu sindikalno organizovani, kao i onih koji su zaposleni u specifičnim uslovima (primer su ovi ljudi – skupljači sekundarnih sirovina). Trebalo bi videti kako se povezati i sa ogromnim brojem ljudi koji su nezaposleni.

Transkript: Maja Solar
Lektura: Miloš Jocić

TEKSTOVI

NOĆNA MORA NA FILOZOFSKOM

Andrea Jovanović

Počinje pedeset i drugi dan blokade nastave na Filozofskom fakultetu. Ne volim fetišizaciju brojanja, ali mi je jasno da to kod studenata izaziva neku vrstu ponosa. Nije jednostavno ovo što rade. Usudila bih se reći, kao neko ko je sve vreme bio ambivalentan i skeptičan prema ovom protestu, da je ovo možda najozbiljnija stvar koja se desila u studentskom svetu u poslednjih par godina.

Vesti o blokadi uglavnom pratimo putem dnevnih novina. Zahvaljujući Ivicinom tekstu¹, dobili smo širu analizu tog dogadaja i mogućnosti njegovog svršetka. Sećam se blokade od pre tri godine: tada je analiza i tekstova bilo mnogo više. Većina je poticala iz akademске zajednice. Ali danas ta zajednica, uz par izuzetaka, skoro dva meseca čuti. Zato ne iznenađuje konstatacija² društvenog naučnika i profesora blokiranoj fakulteta da je blokadu dugo ignorisao. Kao i njegove kolege. Ono što iznenađuje jeste pitanje: kako je to uopšte moguće? Radno mesto vodećih stručnjaka i analitičara društva, taj „hram duha“ i „poslednja odbrana humanistike“ uobličena u zgradu Filozofskog već dva meseca ne radi. Okupirana je od strane njegovog studentskog tela. Kako je moguće da njegovo sveštenstvo toliko dugo čuti?

Da bi se razumelo odsustvo (javne) reakcije većine humanističkih profesora, ponašanje uprave fakulteta i svojevrsna poraženost preobučena u cinizam u tekstu profesora Ilića – važno je vratiti se korak unazad i pogledati stvari iz šire perspektive.

Jasno je da humanistika gubi svoju staru ulogu. Kapitalističkom sistemu više nije potreban intelektualac da ga brani i pravda: taj sistem je postao opravdanje sam sebi. Navodna nemogućnost njegove alternative očitava se kao njegova nužnost. Više nije pitanje *zašto* on postoji; sada se radi o tome da on *mora* postojati.

1 <http://pescanik.net/blokada-filozofskog-fakulteta/>

2 <http://pescanik.net/budjenje-profana-filozofskog-u-21-veku/>

Polje humanističkih nauka je na posebnom udaru neoliberalnih sistemskih mera: deo koji može da se prilagodi na sistemske zahteve aplikabilnosti (poput menadžmenta) još uvek opstaje. Međutim, većina znanja koje humanistika proizvodi u sadašnjem sistemu postaje suvišna. U kontekstu mera štednje koje su stigle i do Srbije, ova činjenica postaje sve uočljivija. Tim merama bivaju pogodene i do sada zaštićene strukture društva, poput intelektualaca.

Promena logike izučavanja humanističkih nauka može se pratiti na više nivoa. Prvi je materijalni, gde obrazovanje prestaje da bude u potpunosti javno finansirano i gde se na mala vrate uvode elementi tržišta kategorijom samofinansiranja, a intelektualni radnici trpe smanjenje plata. Drugi nivo se tiče promenau okviru nastave: standardizacija obrazovanja za stvaranje konkurentnog tržišta radne snage (drugo ime za to je „Bolonja“).

Sve to je uticalo i na promenu pozicije akademskih radnika i radnica. Kontradikcija njihovog položaja oslikava se kroz nesposobnost Uprave Filozofskog fakulteta i njegovog nastavnog kadra da se nose sa situacijom blokade. Mnogi su zaboravali da je tekuća godina počela apelima državi od strane aktuelnog dekana prof. Miše Arsenijevića povodom smanjenja javnih sredstava namenjenih za naučne projekte tog fakulteta. Iz njegovih tadašnjih izjava činilo se da je i njemu samom donekle jasno zašto stvari tako stoje.³ Kada je fakultet već bio blokiran, dekan je otiašao korak dalje (možda nesvesno) i u intervjuu za studentske internet novine izjavio: „Hajde budite filozof pa pomozite industriji“.⁴ Upravo na ovo podseća rečenica iz navedenog teksta prof. Ilića, iako je drugačije intonirana. Zaista, da li je humanistika (i svi njeni radnici i radnice) postala muzej? Da li je humanistika mauzolej? Možda su naši profesori zaboravili da u tom „davnom, dvadesetom veku“ radnicima i radnicama ništa nije padalo s neba. Njihovo javno finansirano obrazovanje je bilo izboren, kao i sve privilegije koje su uživali. *Neko* se izborio za to i nije lamentirao nad tužnom sudbinom koju donosi protok vremena. Tog nekog nije bilo sramota ni da potegne pitanje novčanih sredstava. Nema veće represije od one materijalne, i

3 <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Solidarni-udar-na-drzavni-univerzitet.sr.html>

4 <http://filozofist.com/intervju-sa-dekanom-filozofskog-i-njegovo-misljenje-o-protestu-studenata/>

to dekan dobro zna, inače se ne bi zbog toga bunio početkom godine. Njegov glas je tada ostao usamljen i, u nedostatku drugih opcija, fakulteti su odlučili da će i ovog puta teret snositi najslabija karika u tom lancu: studentsko telo.

Ali istorija je oduvek imala smisla za humor. Dvadeset i prvi vek je, znamo! Studenti na Filozofskom fakultetu već pedeset i dva dana govore odlučno „Ne!“ nametima koji su im namenjeni. Njihovi minimalni zahtevi i nemogućnost da se čak i takvi ispune ukazuju na stepen neoliberalizacije našeg društva. Istorija ironija je da su upravo ti studenti, ignorisani, delegitimisani, vredani i optuživani od strane stanara hrama duha, naših akademskih radnika i naših profesora – poslednja linija odbrane humanistike i prostora za osmišljavanje drugačijeg društva. Između profesora društva i za njih pripremljenog mauzoleja trenutno stoji samo Samoorganizovani studentski pokret 2014. Krajnje je vreme da profesori to uvide.

STRUGGLING AGAINST SERBIA'S NEW LABOUR LAW (part 2)¹

Aleksandar Matković

The laws have been passed and the cards have been dealt: the new reform of the labour and pension laws which were so hastily proposed to parliament this January, have finally been adopted.² These “reforms” legitimize precarious work from the cradle to the grave: they do so, among else, by increasing and flexibilizing work hours, cutting down basic social welfare and extending the pension limit up to 65 years of working life. They will thus make drastic changes to the way all work will be done, paid and secured in the years to come. In Serbia, where the minimum wage is already the lowest in the world, this can have only detrimental effects on the working population. And for leftist groups and trade-unions, this means that the struggle against Serbia's neoliberal legislative has just reached a whole new level.

A Requiem for a Dialogue?

First, a short chronology: after a long procedural tripartite debate with the unions and employers, the head of Serbian government, Aleksandar Vučić announces on the 11th July 2014 that the government has just one day to make a decision on adopting the labour law reforms as well as the reforms on laws regulating pension and disability insurance. Almost at the same time, Serbia's Finance Minister, Lazar Krstić, resigns from his post, saying that “Premier Vučić has a tender heart”, meaning he didn't want to go for full austerity measures such as the ones Krstić himself proposed – lowering pensions by 20% and

¹ Izvor: LEFTEAST <http://www.criticatac.ro/lefteast/struggling-against-serbias-new-labour-law-part-2/>

² See the first part of this post, covering the beginning of the struggle: www.criticatac.ro/lefteast/matkovic-serbia-labor-law-struggle/

public sector wages by 15%, making a drastic cut into the public sector itself by laying off 160 000 employees and ultimately raising the price of electricity by 30% due to damages done by the recent floods. By contrasting these “proper” austerity measures proposed by Krstić to the ones made by the “soft-hearted” Premier – or more accurately, the “Serbian Thatcher”, as some call him – the reforms of the labour and pension legislation are given legitimacy despite the fact that such reforms will make wage, subsidies, unions and social welfare a thing of the past. Krstić thus became the second Minister, after Radulović, to have been sacrificed in the name of the new laws. Of course, no sacrificial ministers can guarantee that the austerity measures they proposed will not be adopted. Such is the case today as well: after his resignation, Krstić went on to join the Serbian Fiscal Committee which recently announced that around 100 000 public sector working places will be cut down in the following years. How this will “save” an economy where 790.501 people are already unemployed³ and where aggregate demand is already weak due to low wages and government spending is not clear. Thus the liberal government only changes its players, but not the rules of the game. The rotation of political players was not only accompanied by an affirmation of the laws, but also by an outburst of anti-unionist ideology in the mainstream media⁴ with the obligatory support from all major parties, across the whole political spectrum. As Ivica Dačić,

³According to the National Employment Service of Serbia, data from March 2014: http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/1/1862_bilten_nsz_03_2014.pdf. This constitutes an unemployment rate of roughly 21.6%, National Statistical Service, <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26>. However, the last data is from February 2014, not March 2014.

⁴ The two main media houses – Radio Television Network of Serbia (RTS) and Studio B92 – showed no coverage of the protest, except for a few silent photos on their website the day after the protest. By contrast, several months before the adoption of the new laws, one could constantly hear an incessant barrage by the most banal tabloid-attacks on the unions, when newspapers such as *Informer* and *Kurir* published several articles about the alleged hidden “wealth” of union leaders, evidenced by their salaries, their cars and houses and so on. One of these issues featured union leaders and anarchists on their main page with an appropriate inflammatory title: “The gang that’s destroying the state”. See more at: lupiga.com/vijesti/previranja-u-srbiji-ubistvom-socijalnog-dijaloga-ozivela-radnicka-borba, and also: blog.b92.net/text/24454/B92-kao-RTS-devedesetih-samo-starije-i-lepse/

leader of the so-called Socialist Party of Serbia (SPS) said, the new law *must* be introduced even if he “set himself on fire in the streets”. Unfortunately, Ivica Dačić did not set himself on fire. But his words express exactly what the government is pushing for: an all-or-nothing approach, regardless of party affiliation.⁵

However, unlike the governments’ changing players, the two largest representative unions, the United Branch Union “Independence” (Ujedinjeni Granski Sindikat “Nezavisnost”) and the Confederation of Autonomous Unions of Serbia (Savez Samostalnih Sindikata Srbije) have been consistent in their stance against the law ever since it was announced this past winter. Upon realizing that the make-shift law is being adopted without their approval, these two unions decided to immediately mobilize all available work force and supportive population to protest on that same day in front of the government. Alas, to no avail. The government concluded that the laws will be adopted officially on 17th July and will enter into force on 29th of July. Thus, on the 17th, both unions responded by deciding on a general strike beginning on that very date and in front of the government itself. After arriving in Belgrade, an estimated mass of around 10,000 workers,⁶ leftists, and ordinary citizens gathered in front of the National Assembly. Given the size of the rally – despite the country’s great deindustrialization in recent decades due to neoliberal policies – one could find workers of nearly every town and every branch from metal workers, gunsmiths, miners, but also white collar workers and leftist organizations. This is an important event as it marks the end of social dialogue and sheds new political light on the antagonisms which structure the relations of production. Thus, upon

⁵ Thus, there is no surprise when such laws are also backed up by the Movement of the Socialists (PS) – whose leader, Aleksandar Vulin, even acts as the Minister of Labour. They are also back from abroad by the American Chamber of Commerce and the USAID, The International Monetary Fund (IMF), the European Commission and the German Chancellor Angela Merkel who stated that she supports the new laws after Premier Vučić, visited her in June this year. See more at: www.neues-deutschland.de/artikel/939530.thatcher-heisst-auf-serbisch-alexander-vucic.html

⁶ This is an estimate: police reports numbers of around 4,500 but this is inconsistent with union membership that attended the event, which is estimated at about 12,000-14,000 people. See more at: <http://www.ssssns.com/index.php/136-vesti/827-pismo-predsednika-sssns-clanstvu> (in Serbian)

gathering and encircling the Assembly which rejected every one of their proposals, the 10 000 protesters held a minute of silence, “for the death of social dialogue“.

Perhaps not entirely a coincidence, the same labour reforms have been carried out in Croatia at the same time as well. This race to attract foreign direct investments that is being carried in the whole region thus shows itself as a thorough “race to the bottom,” which only results in cutting basic social welfare at home. Thus, by adopting the laws after a failed public dialogue, both states have showed that the tripartite structure – unions, employers and the state – once needed to make these laws, is in fact considered as a historical contingency left over from the welfare state, as just another historical fallout, and nothing more. Whether or not the unions should mourn the “death” of this contingent dialogue is a question that remains to be answered.

Juridical paradoxes

As can be seen, the Thursday protests were not an end, but a beginning, albeit a complicated one. Ljubisav Orbović, head of the Alliance of Independent Unions of Serbia, states that the first steps to organize a referendum on the withdrawal of the law are under way and will be carried out in the following months. However, just few days after adopting the new law in its „reformed“ shape, the Serbian Minister of Commerce, Rasim Ljajić, gave a statement saying that yet another new labour law (sic!) would be adopted this winter – because allegedly the current one that was adopted a few days ago is „not European enough“ and not the „right one“. For this reason, the unions have postponed the general strike for autumn when the referendum will have taken place, and when the remaining crucial public sector workforce will be back from their holidays (this is important as the government initiated the reforms both times intentionally during the holidays). Expressing their support were also the *Pan-European* Regional Council and the International Trade Union Confederation whose representatives have visited and will aid the two largest Serbian unions, the Confederation of Autonomous Unions of Serbia and the United Branch Union “Independence“.

Meanwhile, further complicating things, Aleksandar Vulin openly announced another law, this time, one regulating unions: among else, it will enable the ruling minister (namely, himself) to directly decide which unions he will enter negotiations with, thus circumscribing the Committee for the determination of representativeness. Given the fact that this and other new laws are yet to be considered by the Parliament – such as the one on privatization to be voted on in August this year, which will restructure 158 state-owned enterprises and public sector workers – there is much more work left to be done by the opposing groups and unions.

A new player in town?

But before any resolution takes place, a contradiction that is at the heart of the matter must be acknowledged: liberal policy makers cannot simply do away with the unions they seek to undermine. Although the unions are completely sidelined from any political life by the ruling parties, they still represent a significant pool of voters and are thus recognized by the parties as a potentially useful tool for a proper political victory. This of course has left many contradictions within the union members as well since it is not uncommon to see state unions support privatizations and denounce cooperation with private sector workers.⁷ This contradiction isn't going to resolve itself: it must be resolved either by completely pacifying the unions which would end their struggle for good or by a rejection of the law and the government procedure which brought it in, and so to speak, by rejecting the rules of the game, and not just the players. A “third way” of peaceful coexistence between unions in their present shape and practice on the one hand, and a new labour law with its twin-laws regulating pension, disability and privatizations on the other, is an unlikely solution for both sides.

However, not all is lost with these “reforms”. The crisis is a morbid interregnum, says a famous Gramscian quote – where „the old is dying and the new cannot be born“. But for Serbia, and the once socialist Balkan states as well, perhaps the opposite can be said: that

⁷ More on: Interview with Milenko Srećković, Pokret za slobodu, www.nin.co.rs/pages/article.php?id=88046

the new is dying, and the old is struggling to be born again. The new liberalism in the Balkans could only have been established once its socialist predecessors were long dead and ideologically forgotten and excluded. But it's the socialist movements that have been born or revived now throughout the region. As was the case in Slovenia, the Belgrade protests also served as a first impulse for the public emergence of a new player: The Left Summit of Serbia (Levi Samit Srbije), a platform gathering most left-wing groups and workers alike. Although not an official party, it is the first organizational structure that has managed to develop itself in the last few years as a space for political articulation and cooperation comprising major leftist groups, trade unions and public sector workers. During the protest, those groups have appeared under one banner for the first time. Given the fact that this convergence coincides with the recent parliamentary victories of the Slovenian Initiative for Democratic Socialism – a young left-wing party similarly formed during the protests – one could say that the liberal political turmoil in the Balkans has brought new players with an alternative to the crisis into view. This however, does not mean that one should slide into a comfortable political optimism. If we ask, following Mirowski, what happened to liberalism after the crisis, we would get the same answer everywhere: „Nothing!“ It has remained intact. The same goes for Serbia due to the imbalance of political forces at play. But no political optimism or pessimism can negate the fact that the new liberalism was made possible by a social process and by the members of the very society which it negates. In Serbia it must have relied especially both on the unions and workers of Kolubara on the 5th October, which is a fact too often forgotten. And the social process that brought it forth is the same process which can bring it down. What this process will achieve and how, remains to be seen, perhaps as early as autumn this year.

KARL MARKS U VREME (NE)NEZAVISNOSTI ŠKOTSKE, ODNOŠNO, DVOSTRUKA ULOGA PROLETARIJATA

Alpar Lošonc

Odakle levičarska nelagodnost u odnosu na naciju?

“Moramo se priviknuti na činjenicu da marksistička teorija nacije ne postoji... Ta složena pojava u stanovitom smislu koncentrira svu aporiju tradicionalnog marksizma¹“

Ova Pulancasova dijagnoza, inače izrečena još krajem sedamdesetih godina XX veka, deluje porazno. Kako je moguće da marksizam nije uspeo da se izbori sa ovom „složenom pojavom“? Da li se marksizam zadovoljio sa štirim negativnim naznakama, to jest, sa nereflektovanom osudom nacionalizma? Da li je nacija bila i jeste redundantni fenomen? Nadalje, da li je nespremnost u pogledu suočavanja sa nacijom znak toga da je marksizam ostajajući u okvirima insistiranja na univerzalnim dimenzijama klasne borbe, na obnovljenom i prevaziđenom univerzalizmu prosvetiteljstva nužno zanamarivao fenomen nacije i tretirao ga kao usputnu smetnju, to jest, kao rezidualnu smetnju u uspinjanju prema univerzalnim aspektima?

No nije li ovo znak epohalnog poraza? Ne pokazuje li upravo suočavanje sa nacijom kapacitete marksizma, njegovu spremnost da se konfrontira sa „složenim pojavama“ koje traže istražnu analizu a ne prebrze i neposredovane deklaracije? Ne demonstrira li marksizam upravo u suočavanju sa ovakvim pojavama svoju nosivost i spremnost da artikuliše najteža pitanja? Zar onaj ko želi da ispita koliko vredi postavka o klasnoj borbi, o kritici političke ekonomije, itd. ne mora ozbiljno da shvati naciju upravo kao *istorijski* fenomen?

Naime, da ne bude nesporazuma, Pulancas ovde iznosi jednu *negativnu* dijagnozu: on tvrdi da to što nema marksističke teorije nacije predstavlja problem koji nalaže razmišljanje. Postoji li kriza marksizma

¹ N. Poulantzas, *Država, vlast, socijalizam*, Globus, Zagreb, 1981, 93.

to se može pripisati i nespremnosti da se ide u koštač sa nacijom, sa „prljavom praksom istorije“. Ako bi se problem nacije mogao tretirati sa lakoćom on bi se začas mogao otpisati: međutim, ništa od toga. Štaviše, može se špekulisati na taj način da bi Pulancas isti sud mogao da ponovi i u sadašnjem vremenu. Iako on ovde tvrdi da dotični problem ukazuje na „aporijs“ tradicionalnog marksizma, teško je oslobođiti se utiska da ista aporija tvrdoglavu opstaje uprkos tome što je „tradicionalni“ marksizam sijaset putu apostrofiran kao deficitaran.

Gleda li se šire, može se reći da je levica uvek u grču kad god se suočava sa aspektom nacije. Naravno, možemo registrovati često takve sintagme kao što je „progresivni nacionalizam“² (danas naročito u odnosu na Latinsku Ameriku i povodom otpora u kojem će se naći dimenzije i nacionalne imaginacije i socijalne angažovanosti) čime se želi uneti čistina u mnoštvu nacionalizama kao i promišljati replika u odnosu na kapitalom podstaknutu planetarizaciju. Nije li karakteristična činjenica da tako bitan teoretičar na levici (koji nikad nije skrivao svoje pretpostavke) kao što je Fredrik Džejmson progovorio na sledeći način: „da li je nastup protiv američke globalizacije već sam po sebi nacionalizam? U SAD se na ovo pitanje odgovara sa *da*. Štaviše, želeti bi da se to prihvati kao opšti stav, čak da se američki interesi smatraju po sebi univerzalnim. Moguće da je to samo borba između različitih nacionalizama... Neizostavno je da pravimo razliku između nacionalizma kao takvog i anti-američkog imperijalizma. Golizam (*misli se na de Gola, A. L.*) je deo svakog nacionalizma koji poštuje sebe, sa tim uslovom da se ne klizi u neki etnički konflikt... Borba protiv globalizacije se uvek dešava na nacionalnom terenu, mada ne samo na njemu.“³ Nacionalni momenat uvek se podrazumeva ako je reč o kritičkoj replici u odnosu na kapitalom posredovanu globalizaciju, kaže Džejmson. Ali izvesna konfuzija ipak ostaje.

² B. Ryan, O. Worth, On the Contemporary Left Nationalism, *Capital & Class*, 2010, 34(1)54-59. O. Worth, The Janus-like Character of Counter-Hegemony: Progressive and Nationalist Responses to Neoliberalism. *Global Society*, 2002, 16/3: 297-316. H. Radice, Responses to Globalisation: A Critique of Progressive Nationalism, *New Political Economy*, 2000, 5/1: 5-21.

³ F. Jameson, Globalization and Political Strategy, *New Left Review*, 2000. 4., 65. A. González-Cabán: Globalization, Democracy and Revolutionary Nationalist Movements in Latin America: An Introduction. *Latin American Perspectives*, 2008/ 35. 77.

Nelagoda levice proizilazi iz toga što postoje nepremostive napetosti između programa emancipacije i nacionalnog momenta. Uostalom, brzo se mogu pokazati različiti modusi nacionalne zaslepljenosti koje podgrejavaju sumnju. Jer, one predstavljaju opoziciju u odnosu na slobodu. Može se dokazivati da se paradoksalna sekularizacija koja obeležava prosvjetiteljstvo očituje na reprezentativan način upravo u feniomenu nacije: mitološki elementi nacionalne sazdanosti, prožimanje nacije i religije, te metamorfoze i mutacije religioznih normi u nacionalno determinisane norme koje realizuju nacionalizaciju modernih subjekata opominju. Ako je, barem u izvesnoj perspektivi, nasilje babica istorije, ako ono podupire istorijske transformacije, onda to višestruko pogoda naciju: *nema nacije koja nije rođena na osnovu konstitutivnog nasilja, nema nacije koja nije zaokružena nasiljem, uvek se ona zašiva posredstvom nasilja.* Najzad, nije li tako da proponenti nacije u ime nacije uvek govore *ex auctoritate*, dakle, preskriptivno tvrdeći da imaju *pristup* suštini, nepatvorenoj supstanci nacije? (posebno bismo mogli tretirati, sledeći neke tragove Fukoa, mehanizme nacionalnog upravljaštva, od kojeg niko nije oslobođen: uostalom nije li nacionalizam biopolitika *per se*?)

Levičar koji ne želi da se upušta ni u kakvu artikulaciju nacionalnog pitanja bi se verovatno prisetio istorijskog debakla 1914. godine. Priklanjanje socijaldemokratije uz ratno-nacionalnu samoafirmaciju koje se spektakularno dogodilo u Nemačkoj stvara odista iritaciju koja teško prolazi.⁴ Neki levičari to primaju kao znak fatalnosti: bolje se ne upuštati u raspravljanje nacionalizma, loše će se izaći iz toga (mada ne bi trebalo zaboraviti da se u svemu tome krije ne samo preterivanje nego i neznanje: malo se zna, recimo, o sistematičnom levičarskom protivljenju u odnosu na I svetski rat, modusi opozicije i protesta su izbrisani i iz sećanja levice⁵) A stanovnik nekadašnje Jugoslavije bi se mogao prisećati razbuktavanja nacionalizma kao slepe sile koja je nacije i nacionalnosti na ovom prostoru bacila na periferne staze istorije, verovatno sa nepovratnim posledicama. (Samo, već na ovom stepenu razmišljanja ipak valja uvažiti da to što je u Jugoslaviji kritika

⁴ E. Nimni, *The Question of Nationalities and Social Democracy*, Otto Bauer, University of Minnesota Press, 2000.

⁵ M. Trudell, *Prelude to Revolution: Class Consciousness and the First World War*, <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/ij2/1997/ij2-076/trud>

nacionalizma bila institucionalizovana, uprkos tome što je i sam nacionalizam bio podupiran institucionalnim matricama i to federalno-konfederalno, to ne znači da je „marksistička“ teorija nacionalizma postojala a kamoli da je bila dominantna).

Neko bi mogao evocirati i neka izvođenja iz *Nemačke ideologije* koja ukazuju na Marksovo bavljenje se zajednicom koje posle ipak jenjava, mada ne izostaje potpuno: na osnovu toga ne možemo li reći da je nacija jednostavna prividna, iluzorna zajednica koja nudi proteze zarad zataškivanja nepostojanja autentične zajednice?

Sumirajući: podrhtava li emancipacija ako se pojavljuje nacija, nacionalno pitanje? Nije li okretanje ka naciji obična regresija, odustanak od nekadašnjeg internacionalizma? Sva ova skepsa i neodlučnost čini levicu isuviše mnogo puta paralizovanom u odnosu na naciju: često oklevanje je izraz nemoći. Naše pitanje je jednostavno: može li Marks da nam pomogne u naporima poimanja nacije? Možemo li posegnuti za Marksom kada je reč o (ne)nezavisnosti Škotske? Može li Marks doprineti našim konkretnim ocenama i odlukama povodom nacionalnih zahteva? Može li nam ova misao biti od pomoći ako, sećamo se valjda toga, ona želi svim silama da bude praktična?

Elementi političke ekonomije nacije

Ovde ne sledi egzegeza Marksovih analiza u različitim relevantnim istorijskim situacijama. Ne nameravam da pratim hronološki njegove zamisli u pojedinačnim političkim člancima, nisam zainteresovan u realizaciji akademске rasprave koja sa filološkom ambicijom rasvetljava dinamiku njegovih stavova. To je već ionako učinjeno i to po svoj prilici na primereni način.⁶ Marks (uostalom

⁶H. B. Davis, *Nationalism and Socialism: Marxist and Labor Theories of Nationalism to 1917*, New York, Monthly Review Press, 1967. E. Benner, *Really Existing Nationalisms: A Post-Communist View from Marx and Engels*, Oxford, Clarendon Press, 2006. K. Anderson, *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies*, Chicago, University Of Chicago Press, 2010. Nešto drugačija rasprava se vezuje za jednog, inače značajnog, tumača nacionalizma, W. Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* Princeton, Princeton University Press, 1984.

kao i marksizam) je bio često napadan da je nipođoštavao fenomen nacionalizma, ili da ga je barem potcenjivao u njegovom naletu prema predunajmljenim ciljem istorije. Biće dovoljno da umesto različitih primera pomenem jedan poseban slučaj koji je ionako višestruko značajan. Radi se o Tomu Nernu (za koga se vezuje i čuvena i mnogo raspravljenja Nern-Anderson-teza o posebnosti engleskog razvoja) koji je godinama važio za jednog od najznačajnijih predstavnika znamenitog časopisa *New Left Review*: godinama su njegovi članci i njegove knjige označavali putokaz za moguće marksističko poimanje nacije.⁷ Nern, ne slučajno iskonski zainteresovan za artikulaciju škotskog nacionalnog pitanja iz marksističkog ugla, često je zagovarao tvrdnju da je Marks zapravo zaobišao naciju: on je razmišljao više pod geslom ukidanja nacije no što je zaronio u dubinu nacionalnih pitanja. Iz njegovog vidokruga nacionalizam je predstavljaо drugorazredno pitanje. Nern je prezentovao izvesnu vrstu interpretacije nacije na osnovu logike svetskog sistema: nacija i nacionalizam se mogu razumeti samo na osnovu nejednakog razvoja, to jest, razvoj je uvek i nejednaki razvoj a nacionalizam je replika na njega. Najzad, sledio je zaokret, Nern je počeo da kritikuje internacionalizam kao orientaciju koja je trošna da bi se usidrla u poziciju koja je već primetno udaljena od Marks-a: Nern je protoprimer koji se distancirao od Marks-a pa i od marksizma upravo zbog nacionalnog pitanja (interesantno, Nern je u sedamdesetim godinama čak neprestano atakovao na britansku levicu jer je zazirala od evropske unifikacije⁸).⁹

Sa izvesnom skepsom prihvatom tezu da Marks nije imao koherentnu teoriju o naciji. Jer, on nije imao takvu teoriju ni o čemu (o

⁷ Npr. T. Nairn, The Twilight of the British State, *New Left Review* 101-102, February-April 1977. Scotland and Europe, *New Left Review* 83, January-February 1974. The Modern Janus, *New Left Review*, I/94, 3-29, 1975, Breakwaters of 2000: From Ethnic to Civic Nationalism, *New Left Review*, I/214, 91-103. C Harman, The Return of the National Question, *International Socialism* 56, Autumn 1992, 41-49.

⁸ T. Nairn, The Left Against Europe?, *New Left Review* 75, September-October 1972, 116-9.

⁹ T. Nairn, Internationalism: A Critique, in *Faces of Nationalism*, London 1997, 25-45. O tome, P. Anderson, Internationalism: A breviary, *New Left Review*, 2002, Vol. 14. Zatim, N. Davidson, In Perspective: Tom Nairn, *International Socialism* 82, Autumn 1999.

padu profitne stope, itd.), ako se ovde misli na uobičajene zgotovljene, zaokružene naučne teorije: ovde ostaje samo da ponavljam da je njegov kritički pristup s one strane tradicionalnih naučnih horizonata koji su se uostalom počeli stvarati upravo u vreme kada je on živeo. U svakom slučaju, nisam na kritičkom stanovištu Nerna, ali činjenica jeste da je intenzitet Marksovih refleksija manji u odnosu na naciju no nego u odnosu na „političku ekonomiju“. Protiv Nerna bismo lako mogli da mobilizujemo ovde već više puta pomenutog Pulancasa koji upućuje na činjenicu da „klasici marksizma, insistirajući stalno na odnosu nacije i društvenih klasa, jasno i eksplisitno prihvaćaju trajnost nacije i nakon odumiranja države u besklasnom komunističkom društvu“.¹⁰ Kaže se da bi nacija hipotetički doživela dubok preobražaj u besklasnom društvu, da to ne bi bila „ista“ nacija, ali *ipak* da postoji „transistorijska nesvodljivost nacije“.

Pulancas se ovde kreće uskom stazom, rizikuje mnogo. Njegova tvrdnja bi se mogla preformulisati na taj način da je nacija *istorijsko-transistorijska* nesvodljivost: ona je nastala istorijski ali *proizvodi* neke nadistorijske efekte. Nacija čak i u ovom vidu ostaje istorijska konstelacija, mesto u kojem se zgušnjavaju različite protivrečnosti. Očigledno da Pulancasove naznake ne bismo mogli pretočiti u projekciju neke post-nacionalne federacije *à la* Jirgen Habermas koja na transcendentalno-logičkom planu pokazuje mesto nacije. Niti grčko-francuski teoretičar tvrdi da je pronašao neko empirijsko društvo u kojem se jednom za svagda razrešava problem nacije. Naravno, čitaoci Marks-a ne bi smeli da budu indiferentni prema promicanju emancipacije, ili dinamike solidarnosti, oni bi uvek morali odmeravati dinamičku konstelaciju nacije u tom svetlu.

Nama zapravo ostaje da uvidimo da odavde treba početi, naime, od kritički intonirane refleksije o političkoj ekonomiji. Valja uvek držati tretiranje nacije u kontekstu registra kritike političke ekonomije. Prema tome, umesto udubljivanja u dinamiku Marksovih pogleda pokušavamo rekonstruisati kako se nacija može rekonstruisati a da se ne zaboravi horizont kritike političke ekonomije.

Dakle, nismo slučajno naišli u prvom delu članka na naznaku da je nacija *istorijski* fenomen. To je minimum. Ova naočigled jednostavna

¹⁰ Ibid.

tvrđnja *prvo* ide protiv onih koji podižu naciju na nadistorijsku ravan i pretvaraju je u metafizičku supstancu: skoro i da ne treba dokazivati da refleksija kao Marksova koja se zasniva na radikalnom istorizmu sa kritičkim potencijalima mora tako da postupa. Često citirana naznaka da čovek stvara svoju sopstvenu istoriju, ali pod određenim okolnostima, možda za neke zvuči kao otrcana evidencija, no predstavlja nezaobilazni horizont za Marks-a: to je limit koji pokazuje determinacije u kojima čovek kao agens istorije može uopšte da nastupa. U fenomenu nacije se upravo očituje ovaj momenat: čovek se ispoljava kao agens u okvirima određenih zadatih istorijskih determinacija, ako tako hoćemo, ogledava se istovremena aktivna i pasivna pozicija čoveka samog. Ovde već pomenuti Pulancas postavlja stubove za radikalni istorizam: to što on tretira vremenovanje i oprostorenje kao istorijsko-specifične procese koji i jesu osovina nacionalizacije sveta mnogo kazuje.

Drugo, pomenuta tvrdnja ide protiv onih koji naciju šalju u polje premodernih poredaka. Dezavuisanje nacije (u Srbiji sasvim sigurno je tako) biva generisano na osnovu ubedjenja da je nacija ostatak premodernih slojeva a koji su podložni posvemašnjoj modernizaciji. Odатле sledi projektovanje naduvane prosvetiteljske misije spram onih koji su ostali u raljama premodernosti: ali, u svemu tome se Marks nikada ne bi mogao prepoznati. Jer, takva prazna i nereflektovana kritika nacionalnosti promašuje suštinu, naime, promatranje nacije u kontekstu materijalno određenog života. No odatle sledi i orientacija koja operira sa opozicijom građanska *versus* nacionalna pozicija. Kao da je ono građansko, građanski način života kao takav neutralan u odnosu na naciju! Kao da je građanstvo ikada bilo nacionalno bezbojno, očišćeno od svake nacionalne boje! To jednostavno ne odgovara istorijskoj genezi, građanstvo je oduvek iskonski zainteresovano za nacionalno osvajanje prostora i vremena, a apstrakcije koje se razvijaju na tlu građanskog proizvođenja života nastaju vazda na tlu nacionalizacije sveta.¹¹ Građanstvo jeste predvodnik nacionalnog *épistémè*. Problem je upravo u tome da nacija, ma koliko neprestano konstruiše sopstvenu premodernu prošlost i ma koliko gleda sebe, ideološki, u retroperspektivi kontinuiteta, nastaje istorijskom cezurom.

¹¹ L. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA, 1992, Harvard University Press, 11.

Treće, pomenuta naznaka ide protiv onih tvrdnji koje žele pripitomiti/pacifikovati jezgro konflikata skrivenih u naciji. Jer, tvrdi se da postoji normalan, *građanski* put stvaranja nacije koji se obično vezuje za političko oblikovanje nacije: a tome se suprotstavlja (tradicionalno: nemački) kulturalistički determinisan put koji podleže etnicizaciji. To da postoje razlike između različitih geneza nacija nije ni u jednom trenutku sporno: ali to su tek gradualne razlike na jednoj skali. Da postoji skala na kojoj postoje različite interferencije između političkih, ekonomskih i kulturnih aspekata, to zaista ne treba dovoditi u pitanje. I to ni jednom čitaocu Marks-a neće izmaći: svi znamo da je on poreklom iz zemlje koja nije bila unifikovana i da je imala nacionalne probleme shodno njenom statusu u istorijskom hodu modernizacije. *Ali, ovde valja biti konsekventan: ni jedna nacija nije izbegla krugove nasilja, moći, autoriteta, zamke mitoloških projekcija, eksces različitih resentimana.* Bez obzira da li se radi o „zakasnelim“ nacijama ili onim koje su „na vreme“ zaokružile sebe. Nijedna nacija nije bila imuna na nasilje kao *produktivnu snagu*, na momenat grabljenja (*nomos*) zemlje-prostora, nijedna nije ostala neutralna u odnosu na osvajanje i trijumf. To što postoje zemlje gde su politički momenti preovladavali u nastajanju nacije neće pacifikovati nastajanje dotične nacije. Bez obzira na kom stepenu modernizacije se dotična nacija nalazila njene ambicije nikada nisu bile pacifikovane. Čvor nacije nećemo saseći ako prepostavljamo da postoje purifikovane i isprljane, progresivne i regresivne nacije: to je samo ponovno bekstvo od težine samog pitanja.

Zapravo kada se oponiraju različite forme nastanka nacije, tada iza binarnog izoštravanja uvek primećujemo određene strateške radnje i privilegaciju određene geneze kao normativne. Pogledajmo jedan izdvojeni primer! Kada L. Grinfield pledira za “libertarijansko-individualistički” nacionalizam, ukazujući na činjenicu da su kolektivne ideologije ionako “autorativne”, tada se ona samo priklanja anglosaksonskoj orijentaciji (nije slučajno da Englesku sagledava kao obrazac za stvaranje nacije te se i njena orijentacija saobražava tome). Ona posle toga detaljno izlaže njeni ubedjenje da je nacionalizam izvesna vrsta nastavka protestantizma, jedino što je religiozna određenost preobražena u veru koja se odnosila na lični dignitet i jedino to što je nastao institucionalni poredak koji je to obezbedivao.¹² Društveni

¹² Ibid.

život se odvija u konfiguraciji poistovećivanja i diferenciranja: nacija, tvrdi L. Grinfeld je kolektivni okvir normalizacije ovih procesa. No, ona upravo želi da pacifikuje ovu konfiguraciju, natpisujući klasne i druge konflikte koje umesto jedinstva posreduju rascep. Tek da se primeti da se spram ovakvog (anglosaksonskog) modusa istorijsko-filozofske artikulacije mogu izneti i empirijski prigovori. Ne liči li nastanak nacije u SAD više na izgradnju nacije u Južnoj Africi, dakle na procese sa imperijalističkim i violentnim aspektima?¹³

Poznati istraživač Benedikt Anderson razlikuje različite nacionalizme¹⁴ (popularni, kreol, oficijelni, lingvistički, itd.), ali istovremeno naglašava i konvergenciju između nacionalizama, što se podudara sa našim intencijama. Pretpostavka o nacionalizmu koji nije sinhronizovan sa normalizovanim putanjima vodi u čorsokak: time se sugerije samo hijerarhizovani obrazac sa imperativno normativnom snagom. Diskurzivna snaga nacije je određena konfliktima, govor o naciji nikad nije neutralan. A to je već deo arheologije i genealogije nacije. Npr. zet Marksа, Pol Lafarg, primećuje istu činjenicу као и desničар Šarl Moras,¹⁵ naime, da je francuska nacionalna država rezultanta monarhističke agresije. Ali Lafarg iz toga izvlači perpetuirani nedostatak legitimacije, a Moras tvrdi da oni koji nastupaju u ime nacionalne države raspolažu sa apsolutnim pravima. Očigledno je da nacija povlači za sobom sva moguća pitanja o autoritetu i moći. Nacija kao istorijska i društvena formacija generira sve probleme kodifikovane zajedničkosti.

Peto, u poslednje vreme povodom nacije mnogo toga relevantnog je izrečeno. Ali, neprestano su se naglašavali momenti imaginarnog, simboličkog: nacija kao imaginarna zajednica, formula koju je Benedikt Anderson uspešno lansirao, mnogo toga izražava, ona predstavlja relevantan uvod u nacionalne fantazmagorije. Ali, političko-ekonomski horizont nacije je ostao u pozadini, kao da je došlo do neravnoteže u razmatranim aspektima. No levičar na tragovima Marksа to oseća као

¹³ A. W. Marx, *Faith in Nations. Exclusionary Origins of Nationalism*. 2003, Oxford University Press, X.

¹⁴ B. Anderson, Western Nationalism and Eastern Nationalism, *New Left Review*, 2001. May – June.

¹⁵ L. Derfler, *Paul Lafargue and the Flowering of French Socialism, 1882-1911*, Harvard, 1998.

deficit: on(a) neprestano istražuje ispreplitanja ideoloških i ekonomskih struktura i u samom nacionalizmu.

Znamenite tematizacije nacionalizma usredsredile su se na *funkcionalne* aspektie kapitalističke modernizacije (Ernst Gellner: homogenitet kulture kao preduslov za industrijalizaciju), ili su demonstrirale spojeve između nacionalizma i komunikacijskih tehnologija (K. Dojč, B. Anderson), ili su analizirale zajedničku naraciju koja komanduje nacionalne „priče“ (H. Baba). Ovde se ipak nazira opasnost da se previše naglašavaju efekti inkluzivizma. Ovde već pomenuta L. Grinfield je otišla još dalje no maločas citirani autori: ona smatra da nacionalizam pretpostavlja „*a priori* koheziju“, „kolektivnu solidarnost“, „masovne osećaje“. Ovde u potpunosti nestaju elementi dijalektike između inkluzije i ekskluzije povodom nacije. Valja i ovde biti dovoljno okrutan: mada držimo da je nacionalizam negativni pojam koji je za podozrenje, ipak nema nacije bez nacionalizma kao programatsko-subjektivne delatnosti u cilju gradnje nacije koja se nikada ne završava. Nacionalizam i nije ništa drugo do dotična selektivna praksa inkluzije i ekskluzije. A što se tiče praksi inkluzije, odnosno, prakse stvaranja koherencije to se može ostvariti na različite načine. Nastajanje države blagostanja u poslednjim dekadama XIX veka (Bizmark) je osnaživao nacionalne kohezivne spojnice, iskustvo nacionalno posredovanog zajedništva i doprineo je zajedničkoj artikulaciji socijalnog i nacionalnog pitanja. Shodno tome, današnje oslabljenje i destrukcija dimenzija države blagostanja izaziva nacionalne replike, odbrana države blagostanja se naglašava iz nacionalne perspektive: sadašnje države koje sprovode biopolitičke mere poduzimaju različite mere isključivanja na osnovu policijskih mera.

Marksist će u svakom slučaju pozdraviti napore u cilju analize podele rada (Gellner je mnogo radio na ovom aspektu nacije¹⁶), on(a) će ovde da evocira verovatno i tok analize u *Nemačkoj ideologiji* u kojoj se koncentriše razmatranje na osnovu diferenciranja u procesima rada. Ali, valja izreći i upozorenje: *izazov nacije je i u tome da se ona ne može funkcionalistički rastvoriti*, to jest, ne može se redukovati na funkcionalne relacije.

¹⁶ U. Pagano, Nationalism. Development and integration: the political economy of Ernest Gellner, *Cambridge Journal of Economics*, 2003, 27, 623-646.

Nacija nije tek privezak kapitalizma, uostalom ako bi tako bilo ni Pulancasove gore evocirane refleksije ne bi imale smisla: nacija itekako deluje i stvara efekte u registrima smisla. Ukoliko bi nacija reprezentovala tek funkciju u mašineriji kapitalizma, onda bi se ona mogla otpisati u nevažnost ili bismo je mogli otpisati kao ideološku abrakadabru. Ne slučajno ponovo prizivamo Pulancasa koji protestuje *protiv instrumentalističkog ophodenja nacije*: nacija i unutrašnje tržište, nacija i ekonomsko jedinstvo, nacija i podela rada, *da*, naravno, ali to nije dovoljno, još se zanemaruje „nacionalna stvarnost“. Ona, a to kažemo već mi, podrazumeva, dinamiku podele rada, demografiju, migraciju, putanja emancipacije i solidarnosti, konjukture posebnih političkih stanja itd. Tek na osnovu ovog kompleksnog čvora možemo progovoriti o dijalektici inkluzije i ekskluzije koja je upisana u svaku naciju. Najzad, kada smo isticali da insistiramo na istorijskoj determinaciji nacije i nešto drugo smo imali na umu: istorija uvire uvek u politiku sadašnjosti. I kada kažemo da je nacija istorijski fenomen već smo stupili u arenu sadašnjosti.

Marks se susreće sa nacionalnim pitanjem kao problemom kritike političke ekonomije

Marks se danas mnogo puta pomije kao autor koji je projektovao teoriju globalizacije: poteže se *Manifest Komunističke partije*. Ovde nalazimo i očitovanje internacionalizma; borba proletarijata se bezrezervno pozicionira u internacionalnom kontekstu, mada se ista borba izvodi u nacionalnim okvirima. U istoj knjizi ćemo naći i poznatu napomenu da radnici nemaju „otadžbinu“ što je isto tako poslužilo mnogima da razglase fakat potcenjivanja nacionalnog momenta. Mada situacija, a naročito značenje „otadžbine“ u tadašnjem vokabularu Marks-a i Engelsa zahteva posebno obrazloženje i ni u kom slučaju se ne može jednostavno pripisati negiranju važnosti nacije.¹⁷

¹⁷ O tome široko raspravlja, Benner, ibid., 54. P. Osborne, Remember the Future? The Communist Manifesto as Historical and Cultural Form, in *The Socialist Register*, ed. by Colin Leys and Leo Panitch, London: Merlin, 1998. J. Foster, Marx and Internationalism, *Monthly Review*, 2000, 52, 3.

Postoje različiti unutrašnji pomaci u Marksovom razvoju. Toliko ipak valja reći o njegovoj evoluciji da barem od *Nemačke ideologije* beležimo okretanje ka „realnoj istoriji“, ka uzimanju u obzir konkretnih uslova za organizaciju radničke klase;¹⁸ to je i početak promišljanja uslova za međunarodno organizovanje radničke klase: zapravo, ceo problem internacionalizma tek tada se pojavljuje. Uostalom *Manifest* se tek tako može i situirati.¹⁹ Neuspeli revolucioni u 1848. godini izazivaju drugu vrstu preokreta u Marksovom opusu. Poraz i neostvarena revolucija dotične godine su ga prinudili da rekonstruiše svoje poglede. Već ranija postojeća namera da se uboliči kritička aparatura političke ekonomije postaje robusnija, njemu postaje jasno da se bez sistematičnog zadiranja u „anatomiju“ ne može zahvatiti suština kapitalizma. Prema tome, određeni pomaci u pogledu zahvatanja nacionalnog fenomena se mogu pratiti, ali primetimo da se to dešava u okviru političko-ekonomskog registra. Nećemo zaboraviti da je to vreme kada Marks postaje novinar,²⁰ te da se upušta u pisanje novinskih članaka što traži od njega neprestano praćenje i političkih događaja. Najznačajnije je da će Marks postepeno izmeniti svoje gledište o istoriji: ove promene u odnosu na nacionalno pitanje moramo situirati u naznačenom kontekstu. Jer, Marks na početku pa i kasnije jeste deo orientacije koja prepoznaje istoriju kao „kolektivni singular“,²¹ dakle, on je u okvirima monolitne koncepcije istorije što ga je mestimično dovodilo i do vulgarno-hegelijanskih momenata (odnos prema Rusiji je često određen time; pogledajmo neke formulacije na osnovu aprioristički pretpostavljenog rasnog horizonta u *Istoriji tajne diplomatiјe u XVIII veku* i odmah ćemo se uveriti: David Rjazanov je slavio ali i kritikovao ovu knjigu, s pravom). Marks usmeravaju kako tok istorije tako i njegova spremnost da iznova počinje svoja razmišljanja, da uopšte istrajno započinje, sve to ga usmerava ka pluralizaciji istorijskog ritma i ka uvažavanju „ne-

¹⁸ L. Basso, *Marx and Singularity*, Leiden, Brill, 2012, 74.

¹⁹ M. O'Brien, Working-Class Internationalism, in *Marx and Other Four-Letter Words*, Ed. by G. Blakeley and V. Bryson, Pluto Press, London, 2005, 160-186.

²⁰ Još uvek dobar pregled daje, *Dispatches for the New York Tribune, Selected Journalism of Karl Marx*, London, 2007.

²¹ R. Koselleck, *Zeitschichten: Studien zur Historik*, Frankfurt: Suhrkamp, 2000. Koselleck, et al, Geschichte, Historie, in *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Vol. 2, Stuttgart, Klett Cotta, 1975.

sinhronične“ vremenitosti i oprostorenja.²² Kod Marks-a se barem naziru obrisi *multiverzuma*, pluralne strukture sveta. Dok je *Manifest* pisan u znaku nesenzitivnosti u odnosu na ne-evropske narode podrazumevajući da trijumf proletera u zapadnoj hemisferi linearно donosi pobedu i za narode van Evrope, kasnije se težište menja. Deduktivizam *Manifesta* se ne napušta odmah (znamo za Marksove nedoslednosti povodom Indije) ali se ipak napušta. Marks se suočava sa događajima koji izazivaju njegove refleksije o naciji, ali i o statusu ne-evropskih naroda: poljski ustanački rat (1863), američki građanski rat sa pitanjima rostva i značaja rostva za kapitalizam, pitanje Rusije *in general*, irsko pitanje u sklopu Velike Britanije itd. Njegov govor o irskom pitanju (1867) i to u Londonu gde veoma jasno pokazuje vanrednu relevantnost zahvatanja ne samo klasnog nego i nacionalnog pitanja često se citira kao krunski dokaz transformacije Marksove refleksivnosti.²³ (nije slučajno da je Lenjin 1914. godine koristio upravo Marksov stav o Irskoj protiv Rose Luksemburg odbacujući da je Marks naglašavanjem značaja irskog oslobođenja zaboravio klasno pitanje) Ovde, odista, u punoj meri svetuca spremnost u odnosu na analizu konkretnih sveza i prepoznavanja nacionalnog momenta kao konstitutivnog na stazi koja vodi prema emancipaciji. To je analiza koja pokazuje spojeve, čvorista između između nacionalnog i klasnog bez ikakve redukcije.

Za nas je od višestruke važnosti da se Marksova pomeranja odigravaju na dvostrukom koloseku, naime i u pogledu koloseka nacionalnosti i koloseka vanevropskih horizonata: on realizuje transformaciju težišnih tačaka i u vezi tek na osnovu pluralizacije istorijskih kodova. *Nije precizno reći da se Marks okrenuo ka nacionalnom, nego valja reći da ga odvažnije reflektiranje na istorijske dimenzije kritike političke ekonomije vodi ka pomaku.* Osim toga, valja i to primetiti da Marks izvodi ove radnje u svetu produbljavanja i svetskih okvira. Kao što smo i mi rekli, bilo je kod njega od najranijih dana njegove delatnosti upućivanja na svetske tokove kao određujuće

²² Umesto da citiram, upućujem na, M. Tomba, *Marx's Temporalities*, Leiden, Boston, 2013.

²³ K. Anderson, ibid. 115-154. Vidi, R. Fox, *Marx, Engels and Lenin on the Irish Revolution*, London, 1932. J. Ridden, „The Lever must be Applied in Ireland“: Marx, Engels and Irish Question, *The Review of Politics*, 2008, 70. K. Mohri, Marx and “Underdevelopment, *Monthly Review*, 1970, 30, 11: 32-42.

horizonte: dovoljno bi bilo baciti samo pogled na određene pasuse *Nemačke ideologije* gde postoji jasno upućivanje na svetsko tržište. Ali, mora se uvideti da mu tek promena u političko-ekonomskom registru omogućava konsekventno uvažavanje pomenutih svetskih okvira. Upravo u ovom kontekstu moramo pomenuti i spise o kolonijalizmu koji jasno govore o njegovoj ambiciji da pokazuje kapitalizam kao svetski-ekspandirajući sistem.²⁴

Postoje oscilacije i kod današnjih autora koji su priklonjeni Marksu: neki smatraju da uprkos tome što Marks nije otišao do kraja u afirmaciji svetskih horizontata ipak se njegovi stavovi moraju raspravljati upravo na svetsko-transnacionalnom planu – Marksovi stavovi o Irskoj posle 1867. bi to mogli podupirati, on je tada neumorno govorio o tome da je najveći problem za Englesku to što je tlačila Irce, da se engleska radnička klasa neće oslobođiti dok god se ne emancipuje od tlačenja Iraca, dakle, dok god se neće odigrati nacionalno oslobođenje Iraca (na to bi se mogli nadovezivati i svi oni koji naglašavaju pitanje radničke aristokratije). Drugi, uprkos uznapredovaloj globalizaciji, pripisuju domaćim klasnim sukobima primarnu poziciju, tako i u pogledu oblikovanja nacionalne politike države, tvrdeći da se isprva uvek mora sagledavati način kako se formira „nacionalni socijalni kapital“ kao „kolektivni kapitalista“.²⁵ To jeste vanredno bitno pitanje (i koje itekako baca svetlo i na kolaps Jugoslavije) sa dalekosežnim posledicama i po sadašnju konstelaciju: primetimo da se i ovde pojavljuje nacionalno pitanje no uvek zajedno sa pitanjima političke-ekonomije.

²⁴ L. Pradella, Imperialism and Capitalist Development in Marx's Capital, *Historical Materialism*, 21.2, 2013, 117–147. J. Banaji, *Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation*, Historical Materialism Book Series, Leiden: Brill, 2010.

²⁵ Za prvi stav, Pradella, ibid., za drugi, J. Milius, D. Sotiropoulos, *Rethinking Imperialism*, Palgrave, London, 2009, 6.

Zašto se ne sme zaboraviti borba protiv neoliberalizma kada se razmišlja o (ne)nezavisnosti Škotske?

Nacionalizam podrazumeva intenciju da se nacionalni okviri potvrde nacionalnom državom, bez obzira na posledice. No ne pogađamo stvar ako oponiramo nacionalizmu nalepljivanjem žiga partikularizma. Jer, nacionalizam odista ima univerzalne pretenzije²⁶ u njegovom zahtevu prema egalitarizmu svih članova nacije. Mada je to danas teško zamisliti, uostalom i sam pojam egalitarizma zvuči sumnjivo današnjim pripadnicima kasnog kapitalizma. Marks je morao da zna o tome, njega je ionako francuska revolucija privlačila, a ona jeste bila motor za promicanje pomenutog egalitarizma. Kao što se Marks sretao i sa različitim formama liberalnog nacionalizma, naročito u Velikoj Britaniji. Ovde se polazi od diferencijacije na privatnu i javnu sferu, privatna sfera se priznaje kao domen slobodnog, neometanog očitovanja, kao izraz privatnih kulturnih preferencija, a javna sfera biva određena logikom jedne, dominantne kulture, sa postojanjem jednog priznatog jezika koji стоји u službi neometane robne cirkulacije. Drugačije rečeno, sugeriše se dobrovoljna asimilacija onima koji etnički nisu vezani za javni jezik.

Kasnije su se marksisti suočavali i sa drugačijim modusima ispoljavanja nacionalnog pitanja, tako su se austrijski marksisti kao Oto Bauer i Karl Rener bavili sa fenomenom divergencije između nacije, nacionalnosti i države, naime sa činjenicom da država ne koincidira uvek sa nacijom (ovo suočavanje sa multinacionalnom državom je izvesno postalo obrazac i za jugoslovenske komuniste; naprsto, putanju Jugoslavije ne možemo razumeti bez artikulacije tog prethodećeg multinacionalnog fenomena). Ni znamenita rasprava na liniji Lenjin-Rosa Luksemburg²⁷-Kautski povodom Poljske (ali ne samo povodom Poljske), uprkos mitovima o njoj, nije se odnosila

²⁶ Nešto o tome, mada više u odnosu na rasizam, É. Balibar, *La crainte des masses*, Paris, 1997, 345.

²⁷ Trezveno o Rosi Luksemburg, N. Ito, Is the National Question an Aporia for Humanity? How to Read Rosa Luxemburg's „The National Question and Autonomy“, The National Question and the Question of Crisis, *Research in Political Economy*, 2010, Volume 26, 3–68.

na redukovano pitanje „nacija: *da ili ne*“. Radilo se o tome šta znači relacija između opšteg i posebnog, i šta znači ono što je u to vreme Lenjin čak i ritualno-autoritativno naglašavao: „konkretna istorijska artikulacija“. Boljševici su se već ionako rano susretali sa pitanjem nacionalne konfiguracije, tako već na nivou organizacije partije po nacionalnim šavovima, i znamo iz istorije boljševizma u kolikoj meri su i oni bili neodlučni (podrazumevajući i Lenjina), da je tek tumačenje simboličke 1914. godine donelo čvrste stavove u pogledu nacionalnog pitanja.²⁸ Na vlasti boljševici su se otvorili ka federalizmu: Lenjin je snažno insistirao na tome imajući na umu „*dvostruku istorijsku ulogu*“ proletera što je posebno naglašavao u knjizi koja se bavila sa pitanjima nacionalnog opredeljanja. A sovjetska država je funkcionalisala kao „inkubator država“ omogućavajući nekim etnicitetima da steknu status nacije.²⁹ Uostalom time su krčili put i za kasniji jugoslovenski eksperiment, jer je i jugoslovenska država imala pomenuuti inkubatorski element, te se ponašala kao „afirmativno carstvo“ koje podaruje uslove za sticanje ranga nacija za neke subjekte.

Pulancas, koga smo više puta pozivali u pomoć, na jednom mestu napominje da valja se pozabaviti sa promenom značenja nacije. Posredi je, naime, neprestano kretanje ka *etnicizaciji*. U jednom trenutku, u jeku mučnih jugoslovenskih rasprava o naciji, nacionalizmu, Tomaž Mastnak, kome se ne može osporiti levičarsko opredeljenje, uzviknuo je da se teorijske i praktične rasprave koje apostrofiraju nacionalizam kreću u Jugoslaviji na potpuno pogrešnoj ravni. Uopšte nije reč o nacionalizmu koliko o „etničkoj mržnji i šovinizmu“, o etnicizaciji stvarnosti. Evo, da citiram: „Nacionalizam je, kako je često isticano, kuga kasnog dvadesetog stoljeća. Ali ime kuge je antinacionalizam, kada je vidjen na pozadini onoga sto se događalo u bivšoj Jugoslaviji.“³⁰ Ovo

²⁸ O tome, odnosno o konstitutivnom doprinosu ne-ruskih marksista za boljševističko pojmanje nacije, E. Blanc, *National Liberation and Bolshevism Reexamined: A view from the borderlands*, <https://johnriddell.wordpress.com/2014/05/20/national-liberation-and>.

²⁹ E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution: 1917-23*, vol. 3, Harmondsworth, Penguin Books, 1966. T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca, Cornell University Press, 2001. J. Smith, *The Bolsheviks and the National Question, 1917-1923*, New York: St. Martin's Press, 1999.

³⁰ T. Mastnak, Dnevnik kužnih godina, Bilješke o europskom antinacionalizmu,

zvući kao provokacija, ali Mastnak lucidno pokazuje (adresirajući i agense međunarodne zajednice) koliko je upravo „anti-nacionalistička“ politika doprinela raspirivanju etničkih mržnji.

Ovo se mora ozbiljno shvatiti, dogmatske predrasude često ne dozvoljavaju primećivanje ispoljavanje različitih (neo)*fašizama*. Jer, očigledno je da je u današnjem svetu nacionalizam, u smislu nekadašnjeg univerzalističkog egalitarizma, deklasirani pojam: ko god govori o egalitarizmu ionako biva optužen za fantazmu totalitarizma. Nema više ni nacionalizma koji želi civilizatorno asimilovati druge nacije ili manjine, liberalni nacionalizam je utvara. Multikulturalizam je iskorišćen i zloupotrebljen radi potiskivanja klasnih pitanja redukujući današnje konflikte na kulturnistički register. (Mada i ovde treba nešto zabeležiti u cilju iskoraka iz strahovite konfuzije: levica zaboravlja da je iskonski upravo ona pokretala multikulturalnu problematiku kao što su problemi manjina, feminizma; danas je to već zaboravljen te čak i levica potiskuje svoje sopstvene istorijske učinke, valjda zato što nesvesno prihvata ideološku doksu da je to domen, domaći teren liberalizma).

Ovo neprestano klizanje od nacije do etniciteta i potiranje univerzalističkih momenata nacionalizma priliči tokovima neoliberalizovanog/postmodernizovanog kapitalizma u XXI veku. U konstelaciji današnjih nacija se kondenzuju snage postojećeg kapitalizma. Državljanstvo nije više *prima facie* kategorija što je prosvjetiteljstvo projiciralo sa svojim univerzalističkim aspiracijama („biti čovek“, dakle apsolutna inkluzija), nego je ono uslovljeno pozicijom u cirkulaciji/fluksu robe, pozicioniranjem u kompleksu kapitala i rada (pogledaj sadašnje predloge Dejvida Kamerona u pogledu obuzdavanja „navale“ imigranata; ili odnose prema Romima u Italiji i u Francuskoj i uopšte prema „subhumanim“ agensima; tako se održava ideološka matrica da je ekonomska migracija *bezbednosni* problem čime se realizuje etnicizacija socio-ekonomske determinacije). Današnji „nacionalisti“ ne žele kritiku neoliberalizovanog kapitalizma koliko etnicizovanu samoafirmaciju. Neće se upustiti u kritiku neoliberalizma, a kamoli kapitalizma koji funkcioniše kao metafizički horizont koji se ne može alternirati. No, nestaje ono na šta su se nadovezivale nade

prosvetiteljstva. A konstitutivna pozadina toga jeste etnicizovani-policjski odnos prema stranim radnicima, proleterima, Muslimanima koji se isto tako profilišu/artikulišu, ali tek u tokovima robnog sveta. *Ni govora o tome da je izvorno postojao jedan nevini nacionalizam koji je sada regredirao u mračni, dekadentni, perverzni etnicizam koliko je to klizanje na jednoj istoj skali: radi se o različitim spojevima između kapitalizma i modusa postojanja nacije, odnosno, modusa nacionalnih formi.* Svaki govor o naciji, nacionalizmu je apstraktan, *bez obzira da li je izrečen u cilju negiranja ili prihvatanja*, ako se ne uzima u obzir dinamika kapitalizma.

U ovom kontekstu valja razumeti i više značnost (neuspelog) referenduma o Škotskoj. U najmanju ruku onaj koji još nije otpisao Marksа iz razmišljanja o svakom nacionalnom oslobođenju mora da reflekтуje *kondicionalno*, stavljajući različite argumente na vagu. Šta sada znači „konkretna istorijska artikulacija“? Jer, prethodni momenti ne važe kao obrazac nego samo kao podsticaj. Škotska nije Irska te se ni argumenti koji su potegnuti od strane Marksа ne mogu bez dalnjeg aplikovati: to što se „subnacionalna“ Škotska tretira kao „deo imperije“ nije farsa. Tom Nern, koji je predskazivao ovakav razvoj događaja, to jest, kristalizaciju intencije ka nezavisnosti je smatrao da će doći do želje o nezavisnosti zbog „viška regionalne razvijenosti“: odmah pokazujem da se njegove prognoze nisu pokazale tačnima.

Da postavimo jednostavno pitanje: *kako je škotska nezavisnost postala diskurzivni teren za sukobljavanje?* Zašto je ovaj događaj ne tek empirijski momenat nego okvir za rasplamsavanje reartikulacije mnogo toga što je presudno za levicu?

Škotsku nezavisnost, iako previše robusno, ipak je podržavao i uticajni ideološki organ neoliberalizma *The Economist* (svojevremeno čitan i od strane Marksа), doduše sa izvesnim socijaldarvinističkim tonovima: neka idu na svetsko tržište i neka pokažu ko su! Neka zaigraju tržišnu igru sami, bez Engleza! Ako budu opstali na tržištu neka budu nezavisni! Živila neoliberalna nezavisnost!

No, ono što je za nas važno: nezavisnost je agitativno-intencionalno podržavala i levica koja se sasvim sigurno ne može optuživati ni za kakvu vrstu etnicizma ili usko nacionalistički angažman. Tako su se mogli čuti glasovi jednoznačne podrške oko *Radical*

*Independence Campaign*³¹ sa agilnom Ket Bojd i to sa provokativnom formulom „Britanija je za bogate a Škotska je naša“. Ne vredi ovde odmah skočiti i izraziti podozrenje u odnosu na ovu naznaku: to se mora razumeti tek u kontekstu poziva na promišljanje ekonomisanja koje bi bilo temeljito različito od današnjeg a koje je duboko određeno tačerovskim nacionalno-neoliberalnim kodovima.³² Naime, nijedno levičarsko „da“ u odnosu na nezavisnost ne može se shvatiti bez ove užurbane želje da se kritikuje i preinači ono što je upriličeno za vreme Margaret Tačer, ako barem nju predstavljamo kao personalni izraz neoliberalnog trijumfa: nije se radilo ovde samo o nacionalnom pitanju nego o iskorišćavanju nezavisnosti za transformaciju postojećeg. (Mada se može reći da skorije ambicije u pogledu nezavisnosti se vezuju za još raniju epizodu, preciznije za 1976. god. kada je tadašnja vladajuća partija uspela da zadobije podršku za neoliberalno-drakonske mere od strane škotskih partija obećavajući referendum³³) Tačnije: na levici je nezavisnost bila povezana sa negiranjem entiteta koji se može nazvati „neoliberalnom Škotskom“. Kampanja koja je zagovarala *da* potegnula je socio-ekonomske argumente. To što današnji reprezentanti afirmacije škotske nezavisnosti ističu da Edinburg u neoliberalnom registru igra ulogu koja je slična Londonu (ne slučajno, škotski grad je tradicionalno uporište torijevaca), naime, da podstiče deregulaciju medija i finansijskih servisa, i da podgrejava kreditne režime uvek nas vraća na neoliberalizovanu scenu i na pokušaje da se pobegne iz kaveza kombinacije štednje i deregulacije. Socio-ekonomski razlozi su varirali ali oni koji su bili ispisani na zastave bili su i više nego jasni, oni su prizivali *feminističke* (kao u slučaju Ket Bojd i Džejn Morison),³⁴ tako i druge argumente zarad realizacije jednakosti i socijalne pravde.³⁵

³¹ <http://radicalindependence.org/>. Neka se pogleda, S. Sangha and D. Jamieson, The Radical Independence Campaign, rs21, 2, autumn 2014, 29. P. Hutcheon, The Growth of the Yes Movement, *Sunday Herald*, 21, september, 2014.

³² To je osetila i grčka Siriza kada je podržala nezavisnost Škotske.

³³ O tome, N. Davidson, A Scottish Watershed, *New Left Review*, 2014, oct., 5.

³⁴ C. Boyd and J. Morrison, *Scottish Independence: a Feminist Response*, Edinburgh 2014.

³⁵ J. Foley and P. Ramand, *Yes: the Radical Case for Scottish Independence*, London 2014.

Jedan komentator je zaključio da je kampanja *za nezavisnost* zadobila formu manifestnog protesta protiv štednje nametnute u ime svetih neoliberalnih principa.

Nejl Dejvidson, jedan isto tako značajan akter u sadašnjoj situaciji, je nedavno sastavio knjigu koja se bavi sa konturama neoliberalne Škotske, ove „nacije bez države“, kako je on rekao: tu se može videti na koji način je ekonomski politika koju je generisala Margaret Tačer korenito promenila Škotsku.³⁶ Nema ovde nikakve glorifikacije zatvorene zajednice, nema politizovanog sećanja na arhaične impetuse, još manje ima slavljenja nacije kao nadvremenske supstancije: uvek je intencija u odnosu na nezavisnu Škotsku bila vezana za proteste i to u odnosu na neoliberalni inženjeriing. Akteri scene su ionako bili i ostali previše reflektovani u odnosu na stranputice nacionalizma: njima pripisati neznanje i naivnost o nacionalizmu je samo izraz nedovoljne zainteresovanosti u odnosu na konkretnе tokove istorije. Dejvidson koji je ove godine publikovao i značajan članak u *Radical Philosophy*³⁷ (podigavši celu situaciju na filozofski nivo) jasno je rekao da ima na umu levičarske, odnosno, ne-nacionalističke argumente za nezavisnost Škotske. On je inače i ranije zastupao slične argumente³⁸ i izlazio u susret svim kontraargumentima koji bi (recimo) mogli suprotstavljati argument nacionalnog egoizma (pokidanje niti radničke solidarnosti u Velikoj Britaniji; ovo se mnogo puta pominjalo). Njemu je, naravno, potpuno jasno da nezavisnost Škotske mogu da poželete i delovi škotske kapitalističke klase. Ali, snaga njegove argumentacije je u *ne-utilitarnim* rezonima: nezavisna Škotska intrinskično sigurno ne bi bila bolja od sadašnje, još manje bi morala biti ekonomski efikasnija (*contra The Economist*): nezavisnost se projektuje ali ne zato što je Škotska potlačena (dakle, *ne* radi se o viktimizacijskom argumentu), nego zato što ona *zajedno* sa Engleskom pripada imperijalističkom svetu. Tek *anti-imperijalistički*³⁹ argument, *normativni razlog* izuzeća, odnosno, razlog iskoraka iz imperijalističkog miljea, legitimise nezavisnost Škotske. Doduše, etablirana socijalistička partija koja je i sama pobornik nezavisnosti određena je i definisana neoliberalnim argumentima: za škotsku levicu pak nacionalna

³⁶ *Neoliberal Scotland: Class and Society in a Stateless Nation*, Ed. by N. Davidson, P. McCafferty and D. Miller, Cambridge, 2010.

³⁷ N. Davidson, Why Scotland Should Vote Yes, A Non-Nationalist Argument for Scottish Independence, *Radical Philosophy* 185 (May/June 2014). A. Brogan, Out with the Old: in with the New?, *Scottish Left Review* 83, October 2014, 7.

³⁸ N. Davidson, Socialists and Scottish Independence, *International Socialism*, <http://www.isj.org.uk/?id=302>

³⁹ O imperijalizmu sadašnje Velike Britanije, Tony Norfield, <http://economicsofimperialism.blogspot.com/>.

nezavisnost je taktičko pitanje koje vodi do pravog uloga, to jest, do krucijalno-strateškog momenta, naime, do natpisivanja neoliberalizma sa britanskim žigom i nazad do stvaranja uslova za socijalističku Škotsku.⁴⁰

Džorž Monbio, jedan od najradikalnih kolumnista *The Guardian-a* (uostalom jedan od retkih mesta gde se o tome uopšte razumno moglo razgovarati u inače krajnje asimetričnoj konfiguraciji u medijima a koji su stvarali nadasve glasnu buku zarad ostajanja Škotske u starim okvirima) je slično rezonovao: ko bi želeo da ostaje u zemlji koja je izbrzzana nejednakostima, korupcijama i finansijskom špekulacijom?⁴¹ Osim toga on je posebno naglasio da usled skoro monopolističke strukture u britanskim medijima glas „za“ je mogao imati izrazito samo slabu podršku: demonizacija težnji u odnosu na nezavisnost je dominirala scenom. Kasnije je čak izjavio da pokušaj da se uspostavi Škotska nosi sa sobom najopasniji aspekt koji se može uopšte zamisliti protiv neoliberalizma: *nadu*.

Pogledaju li se mape koje pokazuju razorne efekte neoliberalizovanog kapitalizma u Škotskoj (zatvaranje fabrika, deindustrijalizacija, itd.) stvari postaju sasvim jasne: primećujemo *robustnu korelaciju* između intenziviranja nezaposlenosti i intencije da nastaje nezavisna Škotska.⁴²

Ambicija u odnosu na nezavisnost (koja, kako se to nagoveštava od strane aktera, nije nestala) ne može se otcepiti od intencije ka

⁴⁰ Vidi raspravu, S. Harkin, Yes to a Socialist Scotland, <https://www.jacobinmag.com/2014/09/yes-to-a-socialist-scotland/> Protiv toga, S. Wetherell, Exit Stage Right: The Case Against Scottish Independence, <https://www.jacobinmag.com/2014/09/exit-stage-right-the-case-against-scottish-independence/>. Ili, <http://irishmarxism.net/2014/08/18/yes-a-non-nationalist-argument-for-scottish-independence-part-1/>. Značajni blogeri kao Majkl Roberts ili već pomenuti Norfld koji je kritičar sadašnjih tendencija britanskog imperijalizma su se uzdržavali od jasnog izražavanja, samo su prejudicirali blagu pobedu “ne”-varijante.

⁴¹ G. Monbiot, Scots voting no to independence would be an astonishing act of self-harm, <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/sep/02/scots-independence-england-scotland>.

⁴² <http://www.parliament.uk/business/publications/research/briefing-papers/RP14-40/unemployment-by-constituency-july-2014>. Vidi još, R. Seymour, Theses on Scotland after the referendum, <http://www.leninology.co.uk/?m=0>, naročito u odnosu na Dandi.

prevazilaženju neoliberalizma: dakako, može se raspravljati o tome šta to znači, to sigurno nije jednoznačno. Ali, (ne)zavisnost Škotske se mora tretirati kroz prizmu evropske pobune protiv neoliberalizma: ovo je mnogo bitnija stanica na putu opiranja neoliberalizmu nego što se misli. Jer, ovo jeste pokušaj upisivanja nacionalnog momenta u klasni prostor, dakako, većito opterećen rizikom. „Marksista“ (ne ulazeći sada u problematičnost toga, prepostavimo da tako nešto postoji), dakako, ne zadovoljava se sa negativnim, i čestim naznakama o neoliberalizmu, to je ipak samo epifenomen. Postoji kapitalizam *tout court*. Ali, „marksista“ ne bi smeо da bude ni indiferentan spram argumenata protiv neoliberalizma: intencija koja je zagovorala škotsku nezavisnost je nosila na sebi upravo taj pečat. Kao što ne bi smeо priuštiti sebi luksuz da se oglušava o levičarske, ne-nacionalističke argumente za nezavisnost. Nacionalni afiniteti kriju mnogo više od onoga što im se prebrzo pripisuje, kao neksus između onog socijalnog i nacionalnog. Nekadašnja kategorija totaliteta je upravo to predlagala: analizirati gledajući široko, uzimajući u obzir mnogobrojna posredovanja. Na ovim posredovanjima vidimo istorijski pečat. I to i jeste pravi teren za kritiku političke ekonomije: kritika užlebljena u preispitivanje *konkretnih* istorijskih prilika, „prljave prakse“ istorije gde uvek postoje čvorovi između aktivnosti i pasivnosti.

SAMOUPRAVLJANJE KAO *NULTA INSTITUCIJA JUGOSLOVENSKOG DRUŠTVA U SOCIJALIZMU*

Nemanja Sovtić

Sažetak: Samoupravljanje je moguće posmatrati kao *nultu instituciju*: u pitanju je prazna forma odnosa koja predviđa mogućnost iskazivanja pluralizma interesa unutar jugoslovenskog društva. Funkcija nulte institucije je stvaranje predstave totaliteta prema kojoj se suprotstavljeni društveni akteri ne postavljaju antagonistički. U različitim sferama društvenog života samoupravljanje su nad-određivala različita društvena „veziva“ - pluralizam interesa u radno-ekonomskoj, nesvrstanost u spoljnopoličkoj, socijalistički estetizam u umetnosti. Samoupravljanje, međutim, nije uspelo da na duži rok sa pozicije nulte institucije istisne naciju, koja je ostala dominantni oblik grupne identifikacije na prostoru Jugoistočne Evrope. Umesto u kontekstu izvornih nedostataka samoupravljanja kao teorijske prakse, raspad Jugoslavije je bolje sagledati u svetlu ishoda ideološke borbe za poziciju nulte institucije između samoupravljanja i nacije.

Ključne reči: samoupravljanje, jugoslovensko društvo, *nulta institucija*, nacija, protivrečni zahtevi

Uprkos tome što je pravo na „sopstveni put u socijalizam“ povezivano sa specifičnostima jugoslovenske revolucije,¹ teoretičari samoupravljanja odlučno su negirali da je samoupravljanje partikularna, jugoslovenska ideologija (titoizam), smatrujući da samoupravni

¹ Jugoslovenska istoriografija je u istorijske i političke pretpostavke samoupravljanja ubrajala: (1) specifičnost jugoslovenske revolucije, u kojoj nije učestvovala samo radnička klasa, već i seljaštvo i deo građanskog sloja; (2) činjenicu da je stvaranju socijalističke države prethodilo vršenje vlasti od strane autonomnih organa narodne vlasti za koje je ulazak u zajedničku državu istovremeno bio i čin nacionalne emancipacije; (3) konflikt sa birokratizmom na unutrašnjem planu; (4) otpor prema imperijalizmu i hegemoniji u međunarodnim odnosima.

oblik društvene organizacije proizlazi iz pravilnog čitanja Marksa i Lenjina. Samoupravljanje je u prvi plan istaklo ideju o ukidanju svojinskih odnosa i eksploracije, kao zahtev za prelaskom sredstava za proizvodnju u ruke „asocijacije slobodnih proizvođača“. Monolitno, homogeno i beskonfliktno društvo, kakvo je zamišljeno u državnom komunizmu sovjetskog modela, narušeno je kao kompromitovan projekat koji čak i u postrevolucionarnom periodu zahteva razobručenu upotrebu represivnog aparata. Iz perspektive samoupravnog socijalizma pluralizam interesa različitih društvenih subjekata nije trebalo savladati nasiljem, već pretvoriti u dijalektički zamajac budućih socijalističkih odnosa. Težnja ka „odumiranju države“ konceptualizovana je politikama decentralizacije, demokratizacije i debirokratizacije, postavši prepoznatljivo obeležje samoupravne teorijske prakse.

Samoupravni socijalizam nastojao je da integriše domene upravljanja radom i upravljanja društvom kroz radničke savete i narodne odbore. Prema sopstvenoj teoriji, samoupravljanje nije otuđivalo opštu volju od proizvodnih delatnika – radničke klase – prema čemu se razlikovalo od liberalnih demokratija. Sa druge strane, umesto da društvu nameće interesni sklop radničke klase kao apstraktnog političkog subjekta, politički sistem samoupravnog socijalizma podsticao je pojavljivanje konkretne strukture interesa proizašle iz ekonomske stvarnosti društvenog života. Dezintegrativne impulse ekonomske stvarnosti² samoupravljanje je nastojalo da amortizuje laviranjem između Scile birokratizma i Haribde gomilanja društvenih protivrečnosti, premda je odnos između kratkoročnih interesa pojedinih društvenih činilaca i dugoročnih interesa društva u teoriji samoupravljanja figurirao kao moguće, čak i verovatno mesto zastoja reprodukcije društvenog totaliteta. Adolf Bibić je zbog toga isticao da postojanje mnoštva različitih individualnih, zajedničkih i opštih interesa koji su međusobno u koliziji traži stalan „subjektivan nadzor“ i regulaciju, a ne prepuštanje „objektivnim istorijskim tokovima“ (Bibić, 1981: 260). Usklađivanje sa legitimnim posebnim interesima drugih subjekata, kao i opštim interesima društva, umesto dominacije

² Radno-ekonomskoj sferi pretila je fundamentalna protivrečnost između interesa radnika da u potpunosti raspolažu materijalnom društvenom vrednošću koju su proizvodili i opštem interesu društva da se deo te vrednosti od njih otudi kako bi se obezbedila osnovna i proširena reprodukcija uslova proizvodnje.

„empirijskog“ i „neosvešćenog“ interesa pojedinca, Bibić je predstavio kao kategorički imperativ samoupravnog socijalizma.³ Jovan Mirić je, sa druge strane, smatrao da samoupravljanje podrazumeva proces/sistem/pokret iskazivanja različitih interesa u socijalističkom društvu, koji pred Partiju stalno stavlja agendu očuvanja „revolucionarnog kursa“.⁴

Samoupravljanje je, dakle, u teoriji zahtevalo predvodničko delovanje komunista. Njihova uloga u izgradnji samoupravnog socijalizma bila je idejna, osvešćujuća i kontrolna. Svoj legitimitet u samoupravnom socijalizmu partija je crpela iz marksističkog uverenja da samo u rukama radničke klase vlast i vlasništvo mogu jednog dana nestati, ali i praktične potrebe za arbitriranjem između sukobljenih parcijalnih i pojedinačnih interesa. Smatralo se da u uslovima udruženog rada, u kojima se otuđenje radnika od viška rada nužno smanjuje, jedino partija može obezbediti da pojedinci interesi radnika ne prevladaju interes klase. Partija je sebe i dalje videla kao avangardnu snagu koja teorijski osmišljava, klasno osvešćuje i praktično deluje u cilju očuvanja „revolucionarnog kursa“, odnosno sprečava skretanje ka birokratskom dogmatizmu i građanskom liberalizmu.

Nakon četiri decenije samoupravnog života i još dve u njegovoj *post mortem* fazi teško je ne konstatovati diskrepancu između namere i ostvarenja, odnosno ne uvideti oprečnost između onog što je samoupravna teorijska praksa mislila da radi i onog što je stvarno radila.

³ „Ishodište pluralizma samoupravnih interesa, koje naglašava načelo konkretnosti i neposrednosti izražavanja interesa i zauzima se za ograničavanje ‘politizacije’ interesa, istodobno sadržava i drugo načelo: da samoupravni subjekti deluju tako da kategorički imperativ njihovih postupanja nije njihov osobni, odnosno parcijalni posebni interes u svom empirijski izoliranom neosvišeštenom obliku, već uskađen sa interesima drugih, s drugim legitimnim posebnim interesima, i općim interesima društva.“ (Bibić, 1981: 261)

⁴ „Kao partija revolucije on (Savez komunista, prim. N.S) ima historijsku odgovornost za sveukupan društveni razvoj i za dostojanstvo svakog čovjeka, pa stoga mora angažirati sve društvene snage na frontu izgradnje samoupravljanja. *Njegova proturječna pozicija* (podvukao N.S) nameće mu veoma složene i odgovorne zadatke i primjerenu metodologiju djelovanja: on mora biti koliko partija *pokreta* toliko i partija *poretka*. (...) On (Savez komunista, prim. N.S) u uvjetima socijalističkog samoupravljanja i pluralizma interesa mora dosledno držati revolucionarni kurs, između Scile dogmatskog birokratizma i Haribde građanskog liberalizma, bez komandnih političkih pozicija.“ (Mirić, 1981: 273)

Samoupravni socijalizam cilja je postepeno odumiranje države tako što je društvu „prelaznog oblika“ povećavao administrativni aparat.⁵ Jugoslovenski politički sistem vremenom je postao „komplikovan ‘delegatski’ sistem, u kojem su delegati, polazeći od samoupravnih organa, birali okružne i pokrajinske skupštine koje su, sa svoje strane, onda birale parlamente republika“ (Žanin-Čalić, 2013: 318/319).⁶ Prema „asocijaciji slobodnih proizvođača“ išlo se kombinovanim putem između tržišne privrede i tzv. „dogovorne ekonomije“, koji je Jugoslaviju suočio sa visokim stepenom nezaposlenosti i znatan broj njenih građana usmerio prema gasterbajterskom, nadničarskom radu u kapitalističkim zemljama Zapadne Evrope, pre svega Nemačkoj, Austriji i Italiji. Izgradnju besklasnog društva sprovodila je „crvena buržoazija“ modernizacijom, industrijalizacijom i urbanizacijom koja je pravila sve veću razliku između života u gradu i na selu. Naličje nesvrstavanja u Istočni i Zapadni blok bilo je vezivanje za politiku ekvidistance, pa je spoljnom politikom Jugoslavije posredno ipak upravljala blokovska podela sveta (naročito od trenutka kada je počela da se urušava). Jugoslovenska kultura često se orijentisala prema brikolažnom kombinovanju kulturnih modela Istoka i Zapada.

Jaz između normi i učinka samoupravnog socijalizma moguće je posmatrati na različite načine, ali čini se da u stručnoj i široj javnosti preovlađuje mišljenje da je samoupravljanje bilo utopijski i

⁵ Započelo se sa radničkim savetima u fabrikama, ozakonjenim Osnovnim zakonom o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, donetim juna 1950. godine, nastavilo narodnim odborima u opština i kotarima omogućenim Opštim zakonom o narodnim odborima donetim 1952. godine. Prema delu člana 2 Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti, donetog januara 1953. godine, predviđni instituti samoupravne demokratije bili su još i izbori, opozivanja, referendumi, zborovi birača, saveti građana, učešća građana u upravi i pravosuđu, kao i drugi oblici neposrednog upravljanja (Petranović, Zečević, 1988: 1028). Zakonom o udruženom radu iz 1976. godine, zarad „povezivanja celokupnog društvenog rada“ bile su osnovane Osnovne organizacije udruženog rada (OOUR) koje su se udruživale u Složene organizacije udruženog rada (SOUR).

⁶ Stanje u kojem se jugoslovensko samoupravljanje našlo krajem 70-ih godina istoričarka Mari Žanin-Čalić opisuje kao „polikratski galimatijas raznih samoupravnih organa“, i navodi da je do kraja sedamdesetih nastalo 1,5 miliona novih odredaba za primenu zakona, kao i da je 1980. godine zasedalo 94.415 „osnovnih jedinica demokratije“ (Žanin-Čalić, 2013: 319).

maksimalistički projekat, rasplinut u svojoj dijalektičkoj neodređenosti, neprimenljiv u stvarnosti jugoslovenske svakodnevice koja je zahtevala jasne, direktnе i neprotivrečne poteze. O „urođenim“ deficitarnostima samoupravljanja navodno svedoči i to što su jugoslovenski pravnici, sociolozi i filozofi upozoravali na moguće scenarije kolapsa, ali je institucionalna tromost samoupravnog socijalističkog društva osujećivala radikalne reformske inicijative. Prezentistička teleologija (samo)zadovoljno poručuje da je raspad Jugoslavije bio kodiran u njenim izvornim postavkama, među kojima samoupravni socijalizam zauzima centralno mesto zbog *a posteriori* očigledne nesposobnosti da sistemski reši problem unutrašnjih raskola jugoslovenskog društva.

Sa druge strane stoje okviri tumačenja koji omogućuju i drugačija videnja samoupravnog socijalizma. Prema teoriji institucije Rastka Močnika, statusne i klasne društvene strukture po pravilu se sastoje od institucija koje pojedincima ispostavljaju protivrečne zahteve kao deo svog normalnog funkcionisanja. Pojedinac uhvaćen u zamku protivrečnih zahteva odluku delegira višoj instanci i tako potvrđuje/reprodukuje aktuelni društveni poredak. Viša instanca protivrečnost može da ukine hijerarhizujući zahteve koji su u međusobnoj koliziji. Ona tada pribegava dodatnoj, suplementnoj instituciji koja obično ne nudi neko novo, dijalektički naprednije premošćavanje sistemski generisanog protivrečja, već ga razrešava potvrđujući zahtev koji je u tom trenutku važniji. Močnikova teorija interpelativnu snagu ne vidi u sposobnosti vladajuće ideologije da društvenu strukturu dobro uredi, već suprotno, da je uvek ostavlja ne-celom i proizvodi protivrečnosti. Upravo pod „udarom“ protivrečnosti normalnog funkcionisanja institucija pojedinci masovno bivaju prozvani u društvenu strukturu, odnosno postaju interpelirani i subjektivizovani. Močnikova teorija institucije, dakle, objašnjava dinamiku razvoja jugoslovenskog društva u svetu kanalisanja protivrečnosti u „društvenotvornu uslugu“, sve do trenutka u kojem se „strukturne napetosti i protivrečnosti više ne mogu obuzdavati pomoću dodatnog brikolaža postojećih elemenata“, kada „dolazi do sveobuhvatnog preobražaja koji iz korena menja strukturu (...) *društvene revolucije*“ (Močnik, 2003: 146/147). Iako Močnik ističe da „višak strukture“ nastao naslojavanjem suplementnih institucija „potkopava strukturu na isti, ako ne i opasniji način kao i ‘nedostatak’ strukturisanja iz kojeg se rađaju kratki spojevi, napetosti

i protivrečnosti“ (Močnik, isto), ne može se sa sigurnošću tvrditi da je raspad Jugoslavije uslovjen dostizanjem „kritične tačke“ u gomilanju „viška strukture“ samoupravnog socijalizma. Štaviše, istoričar Predrag Marković naziva „ironijom istorije“ to što se raspad Jugoslavije odigrao neposredno nakon ekonomске konsolidacije za koju je zaslужna reformatorska vlada Ante Markovića, a mnogi su opet primetili da je institucionalizovani multikulturalizam danas bezalternativne Evropske Unije u nešto drugačijoj formi već viđen u Jugoslaviji.

Mnogi teorijski aspekti samoupravljanja i konkretni događaji iz jugoslovenske prošlosti mogu se objasniti mehanizmom izvlačenja društvenotvorne usluge iz sistemski stvorenih protivrečnosti.⁷ Ranije

⁷ Da je reprodukcija društvenog totaliteta u sklop već postojećih i uvek novih institucija diktirana ne-celom društvenom strukturu svedoče i protivrečni zahtevi o izgradnji industrijskog društva, sa jedne, odnosno smanjivanju regionalnih nejednakosti sa druge strane. Arhitekta Prvog petogodišnjeg plana kroz koji je Jugoslavija trebalo da se približi industrijskom društvu, Boris Kidrič, isticao je da je „nejednaki privredni razvoj naših republika (...) jedan od naših najvećih problema“ (Bombells, prema Žanin-Čalić, 2013: 243). Međutim, kako istoričarka Mari Žanin-Čalić ističe, najveći deo kapitala za industrijski sektor stvoren je indirektnim transferima iz agrarnog sektora, a ekstenzivna industrijalizacija omogućena je niskim cenama agrarnih proizvoda i sirovina. Struktorna diskriminacija siromašnijih delova zemlje koji su proizvodili poljoprivredne proizvode i sirovine za industriju bila je pokretač sve veće nejednakosti između industrijalizovanih i neindustrijalizovanih regiona. Podaci iz 1947. godine govore da je proizvodnja na Kosovu dostizala 50% od jugoslovenskog proseka, u Makedoniji 70%, Bosni i Hercegovina 86%, Hrvatska i Srbija su bile u rangu proseka (100%), a Slovenija je prednjačila sa 163%. Sredinom šezdesetih indeks razvijenosti jugoslovenskih republika u odnosu na prosek bio je sledeći: Slovenija 177,3, Hrvatska 120,7, Srbija 94,9, Bosna i Hercegovina 69,1, Kosovo 38,6. Pred raspad Jugoslavije, tačnije 1989, indeks razvijenosti Slovenije bio je 222,9, Hrvatske 128,4, Bosne i Hercegovine 66,3, Kosova 26,1 poen. Drastična razlika u razvijenosti pojavljivale su se i unutar Srbije, pa ni jedan entitet od Drugog svetskog rata nije toliko poboljšao svoj standard kao Vojvodina (29%), a nijedan pogoršao kao Kosovo (19%). Suplementna institucija koja je trebalo da „pokrpi“ ovo „otvoreno mesti“ u društvenoj strukturi bio je Savezni fond za razvoj privredno nerazvijenih područja, u koji su razvijena, pre svega Slovenija i Hrvatska, davale između 6% i 10% svog bruto domaćeg proizvoda. Činjenica da su se razlike u nerazvijenosti vremenom povećavale, a ne smanjivale, pokazuje da politika preraspodele nije mogla imati funkciju izmirenja, već samo hijerarhizovanja protivrečnih zahteva. Procep između njih ostao je akutan tokom celokupnog trajanja Jugoslavije i stalno pozivao vladajuću instancu zaduženu za opšti interes da se pojavljuje i bude vidljiva kao takva.

pomenuti kategorički imperativ, koji je kod Bibiča hipostaziran u *conditio sine qua non* samoupravnog socijalizma, zahtevao je podređivanje ličnog interesa pojedinca interesu zajednice u trenutku u kojem se između njih pojavi znak nejednakosti. Pretpostavka da dobitak zajednice naknadno donosi svakom pojedincu veći dobitak nego sledenje ličnog interesa čini ovaj zahtev racionalnim. Međutim, u svojoj studiji *The Logic of Collective Action* Mankur Olson (Mancur Olson) upravo ovu pretpostavku odbacuje kao iracionalnu. Pojedinac, smatra Olson, uvek radije bira siguran lični od nesigurnog kolektivnog dobitka, pošto za ovaj drugi mora da se osloni i na druge individue, odnosno da im *veruje*. Iako Olsonov zaključak pokreće samorazumljiva očiglednost individualističkog ideološkog miljea da dilemi između ličnog i kolektivnog dobitka subjekti uvek pristupaju kao individue, što ne mora biti slučaj, objašnjenje da je samoupravni socijalizam apelovao na svestan izbor „samoupravnih individua“ i time automatski osporavao racionalnost sopstvenog zahteva sa njihove polazne pozicije može delovati uverljivo. Glavno „otvoreno mesto“, ne-celost u društvenoj strukturi, tražilo je zbog toga suplementnu instituciju čija je funkcija briga o opštem interesu u „društvu prelaznog perioda“ u kojem kolektivni interes za pojednice još uvek nije postao racionalan izbor. Mesto ove suplementne institucije mogla je zauzeti jedino partija, čija vlast više nije legitimisana „iz budućnosti“, već ju je zahtevala i sadašnjost u društvu „prelaznog oblika“.

Mnogi na prvi pogled izolovani događaji, udaljeni ekstremi i prividni ekscesi jugoslovenske istorije nude se kao pitanja na koje odgovor može biti isti: pretvaranje protivrečnih institucionalnih zahteva u društvenotvornu uslugu putem, često nedosledne, hijerarhizacije. Ispostavljanje protivrečnih zahteva koje pojedinac sam ne može da razvrsta na „normalne“, „opravdane“ sa jedne, odnosno „nenormalne“, „neopravdane“ sa druge strane, zbog čega zahteva/očekuje „sugestiju“ više instance (kojoj mora da veruje), započelo je najkasnije 1948. godine sa objavljinjem šokantnih optužbi rezolucije Informbiroa i odgovora jugoslovenskog rukovodstva u istom broju lista *Borba*.⁸

⁸ Početak monografije *Infombiro – Jugoslavija je rekla ne* kaže: „Te srede – 30. juna 1948. godine – organ Komunističke partije Jugoslavije ‘Borba’ pojavio se sa dva priloga koji su na jugoslovensku i svetsku javnost delovali kao ‘grom iz vedra neba’, kao šok i prvorazredna senzacija. To su bile: Rezolucija Informacionog

Tesnu vezu između pojedinaca i „subjekta za kojeg se prepostavlja da zna“, najčešće personifikovanog Titovim likom, od tada pa nadalje jačali su svi događaji u kojima su sa institucionalno važnih mesta dolazile oprečne poruke: Đilasova „šizma“, jugoslovenska podrška sovjetskoj okupaciji Mađarske skopčana sa neuspelim pokušajem da se zaštiti Jožef Nad, Rankovićev „pad“ zbog navodnog prisluškivanja Tita, studentska pobuna 1968. godine, osuda hrvatskog rukovodstva zbog nacionalizma i srpskog zbog anarho-liberalizma početkom sedamdesetih, kao i druge. Mnogi akteri se ovih događaja sećaju kroz prizmu sopstvene nesigurnosti u pogledu toga šta treba da misle i čine, kao i osećaja olakšanja kada se viša istanca pojavljujiva i usmeravala delovanje.

Istorjsko iskustvo svedoči da ni jedna dilema sa kojom se jugoslovensko društvo u periodu od 1948. do 1990. godine suočilo nije bila razlučiva na poželjnu i nepoželjnu alternativu, već je sve bilo podjednako verovatno u koordinatnom sistemu samo jedne generacije pripadnika jugoslovenskog društva. Otadžbinsko rodoljublje u NOB-u i snažna internacionalistička identifikacija sa Sovjetskim Savezom uspešno su zamenjeni antistaljinističkim kursem nakon krize sa Informbiroom. Kao višenacionalna država otvorenih granica Jugoslavija je planirala Balkansku federaciju sa Bugarskom i Albanijom samo dve decenije pre nego što je snažno branila nacionalni put u socijalizam, odolevajući pritiscima Hruščova da se pridruži lageru. Zapad i Istok su, uprkos međusobnom antagonizmu, za Jugoslaviju bila legitimna spoljнополитичка uporišta. Nadzor komunista nad ideološkim diskursima u društvu naizmenično je slabio (politika 3D, razdvajanje Partije i države, liberalizacija kulture i umetnosti) i jačao (osuda Đilasa, povremena cenzura u književnosti i kinematografiji). Nadležnosti savezne vlasti smanjivane su kroz federalizaciju, ali je priznata i opravdanost studentskih zahteva za recentralizacijom 1968. godine.

Danas aktuelnu ocenu o političkoj hipokriziji i populizmu partiske vrhuške treba staviti u kontekst sećanja Đilasa, Marka Nikezića, Latinke Perović, Mike Tripala, Savke Dabčević-Kučar, Mirka Čanadanovića i drugih, čija se reakcija na optužbe iza kojih bi stao Tito očitovala kao gubitak „tla pod nogama“. U prvi mah kod prokaženih aktera

biroa ‘O stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije’ i ‘Izjava Centralnog komiteta KPJ’ o rezoluciji IB.“ (Kržavac, Marković, 1976: 21)

jugoslovenske visoke politike javlja se samooptužujući, pokajnički impuls, a ne disidentski prkos i pravednički bes. Kao da je nedoslednost puta kojim se kretalo jugoslovensko rukovodstvo jačalo nesvesni interaktivni potencijal vladajuće ideologije čak i kod onih čija je pozicija omogućavala da se prozre nedoslednost ideoške „fasade“. Subjekti jugoslovenskog društva lišeni komparativnog horizonta bili su nesumnjivo još podložniji interpeliranju, o čemu svedoči snažna identifikacija sa Josipom Brozom koja je trajala i nakon njegove smrti.

Ako je ideologija samoupravnog socijalizma demonstrirala sposobnost „kanalisanja“ društvenih protivrečnosti u poziv na sopstveno pojavljivanje u svesti pojedinaca, postavlja se pitanje zašto je opisani mehanizam na kraju zakazao. Zbog čega je jugoslovensko društvo došlo u situaciju u kojoj se strukturne napetosti i protivrečnosti više ne mogu obuzdavati pomoću dodatnog brikolaža postojećih elemenata?

Čini se da je samoupravno društvo raspolagalo mehanizmima reprodukcije i samoodržanja karakterističnih za kapitalistička društva, koja traju i danas (što ne znači da je samoupravno društvo bilo kapitalističko). Međutim, Močnikova teorija predviđa da ovi mehanizmi uspešno funkcionišu samo ako su oslonjeni na posebnu instituciju oko koje postoji prečutna saglasnost, koja ne sadrži antagonistički agens ni za jednu od suprotstavljenih vizija društvenog totaliteta, koja nema drugu funkciju osim da omogući okvir delovanja ostalim institucijama i koja predstavlja *praznu formu* oko koje se različiti ideoški diskursi nadmeću kako bi je nad-odredili i tako stekli primat – hegemoniju – nad drugim ideologijama. Močnik ovu instituciju preuzima iz strukturalne antropologije Klod Levi Strosa i određuje kao *nultu instituciju*. Nulta institucija se spontano javlja u svim statusnim i predklasnim društvima čiji delovi imaju dijametalno suprotne predstave društvenog totaliteta, a od 19. veka do danas poziciju nulte institucije zauzima nacija. Kako je za Močnika nacija *par excellence* nulta institucija modernog doba, trebalo bi možda poći od pretpostavke da je u socijalističkoj Jugoslaviji samoupravljanje nad-odredilo naciju kao nultu instituciju.⁹ Zalažem

⁹ Marija Todorova zastupa stav da između nacionalizma i državnog komunizma u istočnoevropskim narodnim demokratijama nije bilo pravog diskontinuiteta. Na pitanje da li je komunizam potisnuo nacionalizam u Istočnoj Evropi, Todorova odgovara: „Popularan odgovor, zasnovan na izgledu stvari, kao i na onome što tvrde komunisti i nacionalisti (iako, naravno, o tome daju suprotne ocene)

se ipak za smeliju i potentniju pretpostavku da je samoupravljanje pretendovalo na funkciju nulte institucije, kao i da na duži rok nije uspelo da istisne naciju sa te pozicije.¹⁰

Samoupravljanje ispunjava teorijski zadate uslove nulte institucije: u pitanju je prazna forma odnosa koja predviđa mogućnost iskazivanja „pluralizma interesa“ unutar jugoslovenskog društva. Samoupravljanje predstavlja pokušaj uređenja jugoslovenskog društva kao totaliteta prema kojem se njegovi segmenti ne postavljaju *a priori* antagonistički. U različitim sferama društvenog života samoupravljanje su nadodređivala različita društvena „veziva“ – „socijalistički patriotizam“ u identitetskoj, „pluralizam interesa“ u radno-ekonomskoj, „nesvrstanost“ u spoljnopolitičkoj, „socijalistički estetizam“ u umetničkoj – i sva su bila omogućena premisama ideologije samoupravljanja i na nju eksplisitno ili implicitno referisala. Razlozi za neuspeh samoupravljanja da se trajno legitimise kao nulta institucija u jugoslovenskom društvu su višestruki. Delom su za to zaslužni neprozirni slojevi suplementnih institucija koji su u očima jugoslovenskih građana samoupravljanje izjednačili sa birokratizmom protiv kojeg je ono i ustalo. Titova harizma s početka je bila komplementarna sa samoupravljanjem, ali se vremenom „otcepila“ postavši zaseban pretendent na poziciju nulte institucije.¹¹ Čini se da

glasí da jeste. Ja tvrdim da je potisnuo nacionalistički diskurs, ali to nije isto što i tvrdnja da je potisnuo nacionalizam. Prevlast komunističkog diskursa (ili jezika marksizma-lenjinizma) odražavala je pre svega politiku moći i bila je danak plaćen hladnoratovskoj podeli sveta. Čak i u društвima gde je komunizam ima znatan stepen legitimnosti (Jugoslavija, Bugarska ili Čehoslovačka) i nije nužno ni isključivo doživljavan kao uvozni proizvod, ‘autentični’ marksistički diskurs ubrzo je zamjenjen simbolikom nacionalizma prevedenom na idiosinkratični marksistički žargon“ (Todorova, 2010: 109).

¹⁰ Na tragu slične zamisli je Ketrin Verderi kada kaže da se nacija „susrevši se sa marksizmom (...) pokazala sposobnom da ga potčini i potkopa.“ (Verdery, 1991: 12) Parafrazirajući ovaj iskaz Todorova ukazuje na to da je nacionalna država potkopala ranije kratkotrajne pokušaje da se društvo izgradi na pretpostavci o prioritetu klasne svesti. (Todorova, 2010: 109)

¹¹ U više navrata Tito je svoju predstavu gradio u kontrastu prema sistemu. Trenutak u kojem je razlaz između Titovog kulta i samoupravnog socijalizma dostigao kritičnu tačku bila je studentska pobuna 1968. godine. Na meti studentskog nezadovoljstva tada su bili represivni državni organi, pre svih policija, kao i „crvena buržoazija“, Univerzitet, birokratizovane institucije, privredna reforma. Samo je Tito bio pošteđen od studentskog nezadovoljstva. S jedne

je ipak najsnažniji otpor samoupravljanju pružila nacija, koja je u kratkom periodu nakon Drugog svetskog rata bila istisnuta sa pozicije nulta institucije, ali se na nju vrlo brzo vratila.

Dok je avanguardna uloga partije bila neprikosnovena i reformska ambicija velika, odnos prema naciji bio je ambivalentan, ali izrazito proaktivn. Političko samopouzdanje zasnovano na neposrednom (NOB) i svetskoistorijskom legitimitetu (Oktobarska revolucija) podupiralo je snove jugoslovenskog rukovodstva o temeljnim promenama načina proizvodnje, političkog sistema, svakodnevice, identiteta, granica. Zamisao o stvaranju Balkanskog saveza u koji bi, pored Jugoslavije, ušle Bugarska, Albanija i delovi Grčke, transcendirala je principe nacionalne države i relativizovala nacionalnu logiku, iako se teritorijalni zahtevi prema delovima Koroške i Trsta teško mogu posmatrati drugaćije osim u nacionalnom ključu. Stvaranje crnogorske, makedonske i muslimanske nacije odmah nakon rata osujetilo je (pred)ratne srpske i hrvatske iridentističke pretenzije i traumatizovalo njihove radikalne nacionalističke struje isto koliko i surov obračun sa preostalim četničkim i ustaškim formacijama. Jugoslovenska politika, istoriografija i kultura sećanja naciju su u prvim poratnim godinama

strane našli su se studenti i Tito, a sa druge neimenovane birokrate. Titovo političko ponašanje, danas posmatrano u rasponu od „hipokrizije“ do „veštog taktizerstva“ u potpunosti se uklapa u tezu o protivrečnim zahtevima i suplementnim institucijama. U direktnom televizijskom obraćanju Tito je stao na stranu studenata i priznao opravdanost njihovih zahteva. Malo je prošlo od smirivanja studentske pobune i kozaračkog kola, a Tito je jugoslovenskom rukovodstvu rekao da je potrebno razdvojiti „žito od kukolja“ među studentima i pitao „gde su do sada bili ti marksisti što traže Univerzitet ‘Karl Marks’“. Usledio je obračun sa vođama studentskog pokreta i profesorima koji su im se pridružili. Vladimir Mijanović, Sonja Liht, Đorđe Vuković i drugi studenti izbačeni su sa fakulteta i oduzet im je pasoš. Uprkos tome, protivrečan zahtev demonstrirao je jak interaktivni potencijal, rezultirajući u budućnosti pojačanom identifikacijom studenata i omladine sa Titom uprkos tome što su njihovi zahtevi suštinski ostali neispunjeni (dodeljeno im je niže hijerarhijsko mesto, iako im nije osporena „normalnost“). Suplementne institucije namenjene zatvaranju ovog „otvorenog mesta“ imale su nezanemarljive implikacije za dalje društvene procese u Jugoslaviji. Studentska pobuna poslužila je kao alibi za zaustavljanje privredne reforme, a Žarko Puhovski ističe da su njome inspirisane i teze za budući Ustav iz 1974. godine, „jer je SKJ shvatio da je izgubio svoju izvornu socijalističku legitimaciju, budući da je prvi put bio napadnut s leva, te da se mora okrenuti rezervnoj legitimaciji, a to je bio nacionalizam.“ (Puhovski, *Crveno i crno*, epizoda 17).

posmatrali podozivim pogledom nadzora, selekcije i regulacije. Tolerisani su nacionalni simboli i sećanja na istorijske događaje za koje je procenjeno da bi mogli imati integrativno dejstvo, dok su potencijalno dezintegrativni faktori potiskivani, pre svega etničko-konfesionalni šovinizam i sećanje na predratnu međunacionalnu mržnju.¹²

Deklarativni otklon od birokratskog socijalizma sovjetskog tipa ne znači, međutim, da je staljinističko nasleđe u potpunosti istisnuto iz samoupravne teorijske prakse. Jugoslovenski komunisti su se, poput Staljina, prema društvu s početka postavili kao prema totalnoj političkoj činjenici, što bi to verovatno učinila svaka marskistička opcija koja zaposedne državu. Poslednja velika reformsko-estetička pretenzija jugoslovenskih komunista prema totalnoj artikulaciji društvene zbilje iskazala se upravo u teorijskoj praksi samoupravljanja, koja je svoj legitimitet tražila u utopijskom ideološkom metanarativu o slobodi čoveka da sam sobom upravlja i udružuje rad bez bojazni da će mu ostvarena vrednost biti oduzeta. „Puštanje u pogon“ najambicioznije i najreformski teorijske prakse u trenutku kada joj nijedna okolnost nije išla na ruku može se stoga označiti najvažnijim istorijskim dogadajem socijalističke Jugoslavije. Iako se samoupravljanje često interpretira kao pragmatično „pružanje ruke Zapadu“, ono je, u pokušaju da za sebe pronađe legitimitet dublji od tada neograničenog Staljinovog autoriteta, „leđima dodirnulo zid“ marksističke utopijske potrage za tačkom oslonca s onu stranu ideologije. Uprkos tome što je iz

¹² Marksistička istoriografija je futurističko teleološka. Ona „seċira“ prošlost izdvajajući tendencije koje vode ka i od utopijskog, postistorijskog komunističkog društva. Elementi nasleđa antičkog, srednjovekovnog ili modernog doba (kao što je nacija), u dostignutim „prelaznim oblicima“ državnog ili samoupravnog socijalizma postaju „poželjni“ i „nepoželjni“ upravo u tom ključu. Jugoslovenska istoriografija i kultura sećanja podupirali su, ili potiskivali događaje iz nacionalnih istorija i nacionalna identitetska obeležja u zavisnosti od procene da li su nosioci integrativnog ili dezintegrativnog impulsa po prostornoj osi, odnosno progresivnog ili retrogradnog po vremenskoj. Pozitivno se, na primer, gledalo na egalitarizam srednjovekovnih bogumila, ili na srpski ustanački 1804. godine. Stogodišnjica od objavlјivanja Njegoševog *Gorskog vjenca* 1947. godine, dela koje je snažno pokrenulo talas patriotizma među jugoslovenskim narodima 19. veka, obeležena je novim izdanjima i prevodima na slovenački i makedonski. Samo godinu posle padala je stogodišnjica revolucije iz 1848. godine, a statua bana hrvatskog Josipa Jelačića koji se u njoj borio na strani Austrije, sklonjena je sa glavnog trga u Zagrebu.

sukoba sa Staljinom Jugoslavija izašla sa ojačanom spoljnopolitičkom pozicijom, na unutrašnjem planu je vladajuća partija ipak izgubila inicijativu i nameru da, kao što je to Staljin radio sa sovjetskim, radikalno menja jugoslovensko društvo. Partija koja se pre toga nije libila da staljinističkim metodama „zakucava“ novu stvarnost u svest ljudi, nakon krize za Informbiroom više nije imala dovoljno ideološke hrabrosti, pa je od tada više korigovala (kad je mogla) nego upravljala društvenim procesima. Umesto autoritativne proizvodnje stvarnosti, jugoslovensku unutrašnju politiku počela je da odlikuje permanentno institucionalno „kraljenje“ brikolaža ne-cele društvene strukture.

Samoupravljanje je pokušalo da sadašnjicu razume, opravda i olakša kao i da pokrene drugačiju, bolju budućnost, zbog čega se našlo pred imperativom da artikuliše kako tradicionalnu, tako i modernizatorsku tendenciju jugoslovenskog društva. Starajući se da tradicionalno i moderno ostanu u odmerenom odnosu samoupravnog socijalizam je nastojao da, sa jedne strane, izbegne prevlast banalnog/građanskog nacionalizma, a sa druge, staljinistički scenario. Nakon četrdeset godina samoupravnog socijalizma tradicionalistička tendencija odnела je prevagu i pocepala jugoslovensko društvo na njegove sastavne delove, pa iz današnje perspektive samoupravljanje neopravdano izgleda kao ideološki alibi za pasivnost jugoslovenskih komunista, umesto kao ozbiljna pokretačka sila.

Trenutak kada je jugoslovenski režim izgubio inicijativu u borbi da instrumentalizuje naciju i postao sve nemoćniji „krotitelj“ njenih dezintegrativnih (nus)pojava bio je, dakle, sukob sa Informbiroom, kada se diskursom o nacionalnoj homogenizaciji poslužio u svrhu odbrane tekovina jugoslovenske revolucije. Strategija selekcije i asimilacije nacije Jugoslaviju je tokom 50-ih i 60-ih godina dovela u šizofrenu situaciju zahvaljujući sopstvenim protivrečnim zahtevima – Jugoslavija je postala nacionalna država svojih naroda koja stalno osporava neke od njihovih nacionalnih interesa u ime važnijeg, nadnacionalnog društvenog i državnog interesa sa kojim se malo ko identifikovao. Za „detant“ nacionalnih interesa pojedinih naroda u ime važnijeg državnotvornog i društvenotvornog socijalističkog interesa u prvim godinama posle Drugog svetskog rata postojalo je razumevanje, što se vidi po statističkim podacima o identifikaciji građana sa novom državom koja je pojedinačne nacionalne interese otvoreno ograničavala

i/ili instrumentalizovala. Međutim, vremenom je diskurs o „ugroženosti nacionalnih interesa“ postao najvažniji identifikacioni zov.¹³ Premda ni u jednom trenutku nije bila neprihvatljiv oblik kolektivnog samoopisa u socijalističkoj Jugoslaviji, nacija nikada u potpunosti nije ni integrisana u nov, socijalistički poredak i ostala je trajan faktor identitetske nestabilnosti jugoslovenskih građana. Partija i država su na samom početku osporili do tada nepriskosnovenu poziciju nacije kao nulte institucije time što su vodili „inventivnu“ nacionalnu politiku i težili prekrajanju granica, zanemarivši istorijsko iskustvo koje pokazuje da veza između nacije i države, iako ne mora nužno biti međusobno konstitutivna (postoje nenacionalne i nadnacionalne države, kao i nacije čije državne pretenzije nisu ostvarene), mora biti simbiotska da bi se one nalazile u mirnoj koegzistenciji. Posebna vrsta *nulte institucije* nacija može biti samo ako je nefunkcionalan/omnifunkcionalan državni aparat, a ne instrument u rukama ideoološke metastrukture koja je „podešava“ prema sopstvenim potrebama. Svakako da je „višak društvene strukture“ formiran oko raznih „otvorenih mesta“ činilac neuspela samoupravnog socijalizma, ali najvažniji razlog za taj neuspel je izgubljena ideoološka bitka za poziciju *nulte institucije* neophodne za reprodukciju samoupravne vizije društvenog totaliteta.

Citirana literatura:

1. Bibić, Adolf (1981). „Samoupravni pluralizam“, u: *SKJ i subjektivne snage socijalističkog samoupravljanja*, ur. Radule Knežević, Zagreb: Savez komunista Hrvatske, str 252-265.
2. Kržavac, Savo i Marković, Dragan (1976). *Informbiro – Jugoslavija je rekla: ne*, Beograd: Sloboda.

¹³ Jedna od prvih manifestacija probuđenog nacionalističkog diskursa bila je polemika između slovenačkog književnog kritičara Dušana Pirjevac i srpskog pisca Dobrice Ćosića, koju Žanin-Čalić naziva „ogorčenom raspravom (...) o odnosu između internacionalizma, jugoslovenstva i nacionalnih prava“. Dok je Pirjevac zastupao stav da narodi Jugoslavije svoj suverenitet u prvom redu ostvaruju u svojim republikama i preko njih, Ćosić je smatrao da se iza takvog zahteva skriva „povampireni nacionalizam“ (Žanin-Čalić, 2013: 295)

3. Marković, Predrag (2007). *Trajinost i promena*, Beograd: Službeni glasnik.
4. Mirić, Jovan (1981). „Pluralizam interesa i samoupravno-demokratska konstitucija zajednice“, u: *SKJ i subjektivne snage socijalističkog samoupravljanja*, ur. Radule Knežević, Zagreb: Savez komunista Hrvatske, str. 265-273.
5. Močnik, Rastko (2003). *Tri teorije*, Beograd: Centar za savremenu umetnost.
6. Petranović, Branko i Zečević, Momčilo (1988). *Jugoslavija 1918/1988*, Beograd: Rad.
7. Todorova, Marija (2010). „Etnicitet, nacionalizami komunističko nasleđe u Istočnoj Evropi“, u: *Dizanje prošlosti u vazduhu*, Beograd, XX vek, str. 91-119.
8. Čalić, Mari-Žanin (2013). *Istorija Jugoslavije u 20. veku*, Beograd: Clio.
9. Olson, Mancur (1965). *The Logic of Collective Action*, Cambridge, London, Harvard University Press.
10. Verdery Katherine (1991). *National Ideology Under Socialism*, Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.

SELF-MANAGEMENT AS A ZERO INSTITUTION OF THE YUGOSLAV SOCIETY UNDER SOCIALISM

Summary: This paper starts with a thesis, taken from Lévi-Strauss and further developed by Rastko Močnik, which states that the existence of a society, whose parts hold diametrically opposed views on social totality, necessitates a zero institution, i.e. an unifying differential line with no antagonistic agent and no other role than to allow other institutions to function. This zero institution represents an empty form over which various ideological discourses compete in order to give it content and over-determine it. In this way a specific ideological discourse gains hegemonic primacy in relation to other ideologies. Močnik argued that the nation is a par excellence zero institution of modern societies. This would lead us to conclude that socialist Yugoslavia's self-management over-determined the idea of nation as the zero-institution of that society. But in this paper we wish to argue the view that self-management was an ideological "project" which itself attempted to hold the function of a zero institution, and that over the long term this attempt failed. Nevertheless, self-management as an ideology should not be denied its interpellative power, because, as Močnik showed, every hegemonic ideology "plays the card" of production of social contradictions. Its success is reflected in the ability to regulate and instrumentalize these contradictions for the purpose of its own reproduction. We will show that self-management meets the theoretical conditions to be defined as a zero institution: it is an empty form of relations which opens the possibility of expressing a "pluralism of interests" within the Yugoslav society and whose purpose was to reproduce the idea of totality, according to which, some parts of society would be a priori antagonistic to each other. In different spheres of social-life, self-management was over-determined by various social "binders" such a "pluralism of interests" in the economy, "nonalignment" in foreign policy, "socialist aestheticism" in art - all of these being possible on the grounds of ideological premises of self-management to which they referred either explicity or implicitly.

Keywords: self-management, Yugoslav society, zero institution, nation, contradictory requirements

PREVCDI

“LOGIČKO” i “ISTORIJSKO”.

O RAZLIKAMA MARKSOVOG I ENGELSOVOG SISTEMA NAUKE (ENGELSOVA RECENZIJA *PRILOGA KRITICI POLITIČKE EKONOMIJE* IZ 1859. GODINE)

Hajnc-Diter Kitstajner

U broju 4/74 IWK¹ pojavio se tekst u kojem se kritikuju kategorije marksističko-lenjinističke metodologije istorije. U njemu se zastupa teza da “objektivnost” i “partijsko delanje” ne mogu igrati zajedničku ulogu u konstituisanju istorijske nauke u Istočnoj Nemačkoj, već da svaka forma “partijskog delanja” onemogućava spoznaju društvenog totaliteta i time opstruira objektivnu rekonstrukciju istorije. Kako bi se razumela geneza ovakvog shvatanja istorije bilo je neophodno problematizovati pojам zakona koji pravidno garantuje “objektivnost” putem istraživanja tradicije koja, uključujući Lenjina, svoje korene ima u Engelsu i koja se razlikuje od Marksovog shvatanja istorijske zakonitosti.² Hanc Šlajer (koji inače u potpunosti zastupa poziciju da je u istorijskoj nauci moguća objektivnost) je u jednoj brošuri cenzurisao isticanje ove razlike diktumom: ne smeju se postulirati “divergence između marksističke i markstističko-lenjinističke teorije, između Marksa i Engelsa”.³ Razlozi za ovu zabranu su politički, kako se to može videti u antologiji povodom Engelsovog 150. rođendana: “Ona [kritika Engelsa] je u suštini kritika Lenjina i lenjinizma. Kada se kaže

¹ Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung (prim. prev.)

² Hajnz-Diter Kitstajner, *Bewußtseinsbildung, Parteilichkeit, dialektischer und historischer Materialismus. Zu einigen Kategorien der marxistisch-leninistischen Geschichtsmethodologie*, u: IWK, God. 10 (1974). Br. 4, str. 425 ff.

³ Hanc Šlajer, *Theorie der Geschichte - Theorie der Geschichtswissenschaft. Zu neueren theoretisch-methodologischen Arbeiten der Geschichtsschreibung in der BRD (=Zur Kritik der bürgerlichen Ideologie 60)*. Frankfurt/M, 1975, str. 106, Napomena 229.

Engels misli se Lenjin. Kritika marksizma uopšte i falsifikacija Engelsa su politički i ideološki gledano napad na teoriju i praksi lenjinizma.⁴ Vidi se da su neka Engelsova shvatanja imala kritički uticaj na samorazumevanje realno postojećeg socijalizma, jer samo tako se može objasniti zašto je problematizacija odnosa Marksa i Engelsa tabu tema. Mi u ovom tekstu želimo da pratimo put istraživanja za koji se nadamo da će na kraju pružiti uvid u ovaj odnos između filologije, filozofije, istorije, ekonomije i politike.

Starija i novija kritika Engelsa

Ova kritika se može činiti suvišnom sa stanovišta zapadnog marksizma, pošto „debata o Engelsu“ nije nova⁵. Uprkos tome nova recepcija Marksove „kritike političke ekonomije“ koja se javlja u kasnim 60-im i ranim 70-im godinama je pomerila težište ove debate. Dok su ranije, zbog precenjivanja Marksovih ranih radova u centru pažnje bili problemi dijalektike prirode, sada su se u prvom planu našle razlike između Marksovog i Engelsovog shvatanja istorije. Ovo pomeranje težišta ipak ne podrazumeva diskontinuitet u načinu poređenja Marksа i Engelsа, pošto se pitanje da li se priroda „dijalektički“ razvija odnosilo u prvom redu uvek na istoriju a ne na prirodu.

Đerd Lukač, koji je 1923. godine branio stanovište „ortodoksnog marksizma“ u „pojedinim mestima čak protiv Engelsa“, nije činio ovo u svrhe kritike njegove dijalektike prirode⁶. Njegova primedba (koju će naglasiti partijski komunizam) da je Engels, pod uticajem Hegela, proširio dijalektičku metodu na prirodu, može se razumeti tek u kontekstu „teorije o reifikaciji“, koja ga je vodila da kritikuje

⁴ Vera Vrona, *Friedrich Engels und die bürgerliche „Marxkritik“*, u: Alfred Kosling und Friedrich Richter (izdavači), *Philosoph der Arbeiterklasse. Friedrich Engels 1820-1970*, Berlin 1971, str. 84 f.

⁵ Hartmut Meringer und Gotfrid Mergner, *Debatte um Engels*, 2 toma. Hamburg 1973.

⁶ Đerd Lukač, *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik*, Berlin (1923), str. 7 und str. 17, nap. 1. - O kritici Lukača up. Abram Deborin, *Lukács und seine Kritik des Marxismus*, u: Oskar Negt (izdavač), *Abram Deborin/Nikolai Bucharin, Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*, Frankfurt/M. 1969, str. 189 ff.

teoriju odraza⁷. Ova teorija po njegovom mišljenju petrificira dualizam mišljenja i bića i traži izlaz iz ovog dualizma u proletarijatu kao konačno pronađenom identičnom subjekt-objektu istorijskog procesa. Lukač se posle distancirao od ovog „fihteanskog“ hegelijanizma. Ovde se ne radi o tome da je on Engelsa kritikovao sa stanovišta idealističke koncepcije istorije, već da je on nju shvatio kao politički problem njegove sadašnjosti. Isto važi za Karl Korša. Njegova kritika petrificiranog lenjinizma iz 20. godina se fokusira na dijalektiku prirode jer je ona savršeni primer premeštanja dijalektike u objekat, čije samo-kretanje subjektivna svest registruje samo putem odražavanja⁸.

Zbog toga je centralno pitanje bilo kako uopšte može nastati forma mišljenja koja evoluciono-dijalektičke interpretacije prirodnih procesa vidi kao „probu“ za određene forme istorijskih procesa. Ovakve predstave su postale sastavni deo istorije radničkih pokreta u dva istorijska konteksta, čije je sličnosti u pozicijama već Korš istakao⁹. Prvi istorijski kontekst je vreme Druge Internacionale¹⁰, dok je drugi kontekst poraz revolucionarnih pokreta u centralnoj i zapadnoj Evropi, koji su trebali da „nastave“ Oktobarsku revoluciju¹¹. Očekivanje socijalne demokratije da će kapitalizam propasti u skladu sa „zakonima prirode“ i Staljinov poduhvat da izgradi socijalizam u jednoj zemlji su uprkos svim razlikama imali nešto zajedničko: obe strane su zahtevale od proletarijata da se integriše u istorijski proces koji je navodno bio uslovljen prirodnim zakonima. Jedna strana je pod uticajem Engelsove misli, dok ga druga citira. Kritika iz 50-ih i 60-ih godina (Fečer¹²,

⁷ Đerd Lukač, *Geschichte und Klassenbewußtsein*, str. 216 ff.

⁸ Karl Korš, *Marxismus und Philosophie*, izdavač: Erich Gerlach, Frankfurt/M. 1966, str. 61 f

⁹ Isto, str. 68ff. Na sličnosti ukazuje i Čarls Betelhajm, *Die Klassenkämpfe in der UdSSR*, 1. tom, 1917-1923, Berlin 1975, str. 40.

¹⁰ Hanc-Jozef Štajnberg, *Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie. Zur Ideologie der Partei vor dem 1. Weltkrieg* (= Schriftenreihe des Forschungsinstituts der Friedrich-Ebert-Stiftung), Hannover, 2. izdanje., 1969, str. 43 f. i str. 60 ff. - Upisto Lučio Koleti, *Bernstein und der Marxismus der Zweiten Internationale*, Frankfurt/M. 1971. - Kod Koletija je od značaja samo razvoj pitanja, jer je rešenje je pod dubokim uticajem novokantjanizma.

¹¹ Oskar Negt, *Marxismus als Legitimationswissenschaft. Zur Genese der stalinistischen Philosophie*, u: Abram Deborin/Nikolai Bucharin. *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*, Frankfurt/M. 1969.

¹² Iring Fečer, *Karl Marx und der Marxismus. Von der Philosophie des Proletariats*

Merlo Ponti¹³, Markuze¹⁴ i Alfred Šmit¹⁵) je već ukazala na političku sadržinu ove „dijalektike prirode“. Oskar Negt je ovo izrazio pojmom „marksizam kao nauka legitimacije“. Novija kritika Engelsa se javlja u ovoj tački. Ali umesto da ide putem problematizacije prirode u svom pokušaju da dođe do pojma istorije, ona se zasniva na Marksовоj „kritici političke ekonomije“.

Jedan od osnovnih uvida novije recepcije Marks-a je da „Kapital“ ne treba čitati kao „istorijski“ prikaz, već kao „sistemske“ sled kategorija u kojem je izložen unutrašnji sklop ekonomskih formi kapitalističkog odnosa proizvodnje. Nasuprot ovoj recepciji tradicionalni marksizam-lenjinizam tvrdi (najčešće pozivajući se na Engelsa) jedinstvo sistematskog i istorijskog stanovišta. Mesto na koje se upućuje i uz koje se objašnjava metoda „kritike političke ekonomije“ se nalazi u Engelsovoj recenziji prve sveske Marksovog glavnog dela iz 1859. godine. Ona se bavi „logičkim“ tj. „istorijskim“ načinom obrade ekonomskih kategorija. Pod uticajem Engelseove terminologije, razlikovanje „logičkog“ i „istorijskog“ se usidrilo u metodu „kritike političke ekonomije“¹⁶. Mi ćemo usvojiti ovu terminologiju, iako ona više vodi do problema nego što ih rešava.

Pozivanje marksista-lenjinista na Engelsa vodi do poteškoća, jer njegove iskaze o dijalektičkoj metodi nije lako dovesti u sklad sa Marksovim shvatanjima¹⁷. Po Engelsovom mišljenju, „logičko“

zur proletarischen Weltanschauung, Minhen 1967

¹³ Moris Merlo-Ponti, *Die Abenteuer der Dialektik*, Frankfurt/M. 1968.

¹⁴ Herbert Markuze, *Die Gesellschaftslehre des sowjetischen Marxismus*, Nojvid i Berlin 1964

¹⁵ Alfred Šmit, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* (Frankfurter Beiträge zur Soziologie, 11. tom), Frankfurt/M. 1962.

¹⁶ Vidi npr. natpis za: *Das Argument*, Nr. 84, Gd. 16 (1974), Broj. 1/2: *Zum Verhältnis von Logischem und Historischem*.

¹⁷ Samo najpovršniji prikaz može zaključiti postojanje potpunog sklada između Marks-a i Engelsa. Vidi npr. Aleksandar Maljić. *Friedrich Engels' Beitrag zur Ausarbeitung des Gegenstandes und der Methode der politischen Ökonomie*, in: *Friedrich Engels 1820-1970. Referate-Diskussionen-Dokumente* (=Schriftenreihe des Forschungsinstituts der Friedrich-Ebert-Stiftung, 85. tom), Hanover 1971, str. 58

i „istorijsko“ su u jedinstvu¹⁸, dok po Marksovom¹⁹ mišljenju oni istovremeno jesu i *nisu* u jedinstvu. Ovo je vodilo mnoge autore do zaključka da je ovo jedinstvo u sebi protivrečno i dijalektično. Različite interpretacije upućuju na ovaj problem²⁰, kao i na razlike Marksovih i Engelsovih shvatanja²¹. Na pitanje koliko su ove razlike velike i gde ih treba tražiti zapadni marksisti daju različite odgovore. Najčešće se podvlači razlika u pozicijama Marks-a i Engels-a, kao na primer kod Helmuta Rajhelta²² i Hanc-Georg Bakhausa²³. Drugi prepoznaju problem, iako ne izvlače iz njega posledice²⁴ ili traže simplifikovana pomirenja²⁵. Onda ima i onih koji fanatično brane Engelsa²⁶. Sve ove

¹⁸ „Jedinstvo logičkog i istorijskog je jedan od najvažnijih metodoloških principa materijalističke dijalektike, koji je od velikog značaja za sve nauke.“ Hajnz Malorni, *Zum Problem des Verhältnisses von Logischem und Historischem*, in: *Die aktuelle philosophische Bedeutung des ‘Kapital’ von Karl Marx*, izd. Georg Mende i Erhard Lange, Berlin 1968, str. 90.

¹⁹ „Iako je Marksu stalo do jedinstva logičkog i istorijskog, on ga ne apsolutizuje u identitet, kao što je to Hegel činio. On ne preza od toga da pri logičkom istraživanju problema uzme za primer istorijski proces koji stoji u suprotnosti sa logičkim kada je to u interesu problema i kada to služi da se postigne cilj otkrivanja zakonitih odnosa unutar razvijene strukture kapitalizma.“ Hajnz Malorni, *Zum Problem des Verhältnisses von Logischem und Historischem*, str. 105.

²⁰ Marks direktno kaže da je sa stanovišta unutrašnje strukture građanskog društva odnos kategorija industrijskog kapitala i kategorija zemljишne rente (ovde možemo dodati i trgovачki i zelenički kapital) ‘upravo suprotan onome što se pojavljuje kao prirodno ovog društva i što odgovara sledu istorijskog razvoja.’ Nije moguće ignorisati ovu činjenicu i smatrati da ne postoji nikakva protivrečnost između logičkog i istorijskog, kako to neki čine“. M. M. Rozental, *Die dialektische Methode der politischen Ökonomie von Karl Marx*, Berlin 1969, str. 480.

²¹ Jindrih Celeni, *Die Wissenschaftslogik bei Marx und „Das Kapital“*, Frankfurt/M. i Beč 1968, str. 57 ff. i str. 107 f.

²² Helmut Rajhelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Frankfurt/M. 1970, str. 254 ff.

²³ Hanc-Georg Bakhaus, *Materialien zur Rekonstruktion der Marxschen Werttheorie 2*, in: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 3*, Frankfurt/M. 1975, str. 1 39 ff.

²⁴ Npr. Vajt-Mihael Bader, *Krise und Kapitalismus bei Marx*, u 2 toma. Frankfurt/M. 1975, 1. tom, str .84f.

²⁵ Joakim Bišof, *Gesellschaftliche Arbeit als Systembegriff. Über wissenschaftliche Dialektik*, Zapadni Berlin 1973, str. 110 f. - Jedan diferencirani prikaz može se naći u: *Projektgruppe zur Kritik der politischen Ökonomie, Zur Logik des Kapitals*, Zapadni Berlin, 2. izdanje, 1973, str. 26 ff.

²⁶ Klaus Holzkamp, *Die historische Methode des wissenschaftlichen Sozialismus*

interpretacije su složne u tome da je pitanje o jedinstvu „logičkog“ i „istorijskog“ centralni problem interpretacije Marksа koji sa sobom nosi velike praktičke i političke posledice²⁷. Mi želimo ovde da uputimo na dva mesta gde su ove posledice od značaja: sa jedne strane rešenje ovog problema ima direktnе posledice za istoričare koji svoj rad zasnivaju na Marksovom delu, dok sa druge strane ovaj problem ukazuje na činjenicu da je samorazumevanje marksizma-lenjinizma u Istočnoj Nemačkoj moguće izvesti iz njegovog shvatanja odnosa između „logičkog“ i „istorijskog“. Popularne demokratije istočne Evrope sebe smatraju socijalističkim društvima, jer je u njima navodno ukinuta „osnovna protivrečnost“ kapitalizma između društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja. Ali ovu protivrečnost Marks nikada nije formulisao na ovaj način; ona se nalazi u „Anti-Diringu“ i prepostavlja istorizovano shvatanje „inverzije zakona prisvajanja“. Engelsova prepostavka o jedinstvu „logičkog“ i „istorijskog“ je teorijsko jezgro „osnovne protivrečnosti“ i njena analiza mora biti prvi predmet naše kritike.

Prepisa iz 1859. godine

Ukoliko je moguće ukazati na teorijsku razliku između Engelsa i Marksа, onda je primereno pitati da li je Engels uvek bio u poziciji da korektnо interpretira metodu „kritike političke ekonomije“. Ovim pitanjem ne pokušavamo da Engelsa oponiramo Marksу, već da kritikujemo pokušaj da se Engels stavi rame uz rame sa Marksovim intelektualnim kapacitetima. Već možemo ukazati na neke od ovih pokušaja: dok je npr. Rjazanov 1928. godine „Anti-Diring“ još uvek hvalio kao jedan borbeni spis, čiji značaj na prvom mestu leži u kontekstu teorijske situacije socijalne demokratije²⁸, za izdavačа MEW²⁹ „Anti-Diring“ je odavno prevazišao okolnosti svog nastanka.

und ihre Verkennung durch J. Bischoff, u: *Das Argument*, Br. 84, Godina. 16 (1974), Broj. 1/2.

²⁷ Klaus Holzkamp als Marxist-Leninist, u: Projekt Klassenanalyse, *Kleinbürgerlicher oder wissenschaftlicher Sozialismus*, Zapadni Berlin 1974, str. 65.

²⁸ David B. Rjazanov, Fünfzig Jahre Anti-Dühring, u: Unter dem Banner des Marxismus, Godina. 2 (1928), posebno str. 466 ff. i str. 480 ff.

²⁹ Marx-Engels Werke (prim. prev.)

Spis se sada shvata kao filozofsko delo u kojem se nalaze klasične formulacije osnovnih stavova marksizma i u kojem se tematizuje mnoštvo temeljnih pitanja marksističke teorije³⁰. Ali ukoliko je moguće tvrditi transformaciju „Anti-Diringa“ iz teksta koji nastaje u duhu svog vremena u delo koje iskazuje „večne vrednosti“³¹, onda se to još više odnosi na sporedne tekstove. Zato je neophodno tematizovati Engelsovu recenziju, pošto ona uopšte nije kolegijalno čitanje metode „kritike političke ekonomije“, kao što se to najčešće smatra, već je zapravo rezultat slučaja okolnosti.

Marksu je bila potrebna recenzija za knjigu koja se pojavila u štampi u junu 1859. godine, ne samo jer se plašio da će ga akademski svet cenzurisati, već zato što je prva sveska „Kritike“ bila u opasnosti da i u radničkim okvirima ostane neshvaćena³². Zbog takvih okolnosti samo je Engels bio u mogućnosti da mu pomogne; Marks je izričito odbio Bizkampovu ponudu da on napiše prikaz njegove knjige za emigrantski časopis „Narod“ u Londonu, jer Bizkamp „ništa o ovoj temi ne razume“. Iz ovog razloga je Marks zamolio Engelsa da mu napiše recenziju³³. Dakle nije tačno da bi Engels samostalno napisao recenziju, kako to sugerije Ljeontjev³⁴. Marks je Engelsa morao ubediti³⁵ pre nego što je ovaj pristao, pošto se Engels žalio da je pitanju bio rad o kojem je Marks njemu već ranije trebao nešto reći³⁶. Kada je Engels 3.8. 1859. godine poslao prvi deo recenzije, dodao je u pismu: „Evo početka članka o twojoj knjizi. Pročitaj dobro u celini, i ukoliko ti se *in toto* ne dopada, iscepaj ga i napiši mi svoje mišljenje. Tvoja žena će se svakako smejati mojoj neveštosti, pošto odavno nisam vežbao ovakav način

³⁰ Karl Marks i Fridrih Engels, Werke, (dalje citirano kao: MEW), Berlin 1961 ff., 20. tom, str. IX.

³¹ Up. Roman Rosdolski. Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen .Kapital. Der Rohentwurf des ‘Kapital’ 1857–58. 2 toma, Frankfurt/M. 1968. 2. tom, str. 675 ff.

³² Karl Marks, Pismo Engelsu, 22.7.1859, u: MEW. 29. tom, str. 463.

³³ Karl Marks, Pismo Engelsu, 19.7.1859, u: isto, str. 460.

³⁴ L. A. Ljeontjev, *Engels und die ökonomische Lehre des Marxismus*, Berlin 1970, str. 280.

³⁵ „Zaboravio si da mi napišeš da li želiš da sastaviš neki kratak tekst o mom spisu. Bagra se ovde baš raduje. Veruju da je stvar propala, jer ne znaju da je Duncker nijednom nije reklamirao“ Karl Marks, Pismo Engelsu, 22.7.1859, u: MEW, 29. tom, str. 463.

³⁶ Karl Marks, Pismo Engelsu, 25.7.1859, u: isto, str. 464.

pisanja. Ako možeš doterati tekst, učini to³⁷. Da li je Marks načinio izmene u tekstu moguće je zaključiti samo na osnovu teksta³⁸. Jasno je da mu Marks nije rekao svoje „mišljenje“, pošto u potonjoj prepisci nema sadržinskih primedbi o serijama članaka. Od tri planirana dela recenzije završena su samo dva, pošto je „Narod“ sa svojim poslednjim brojem od 20.8.1859. prestao da izlazi zbog finansijskih problema. Po navodima *MEW* izdavača ne postoje tekstovi za treći deo³⁹.

Iako ne treba precenjivati ovu prepisku, ona ostavlja utisak da je Marks od svog prijatelja zahtevao rad za koji se Engels osećao nekompetentnim. Ova ocena se može jasnije odrediti na osnovu centralnih tačaka koje je Marks izložio: Marks je Engelsa zamolio da napiše nešto kratko o metodi, što je Engels detaljno učinio. U suprotnosti sa ovim nedostaje - čak i ako se uzme u obzir nedovršenost članka - tematizacija Marksove kritike prudonizma i razvoja njegove teorije novca, što je Marks upravo smatrao značajnim: „U slučaju da nešto pišeš, nemoj zaboraviti: 1. da je prudonizam uništen u korenu, 2. da je odmah u najprostijoj formi robe analiziran specifično društveni ali nikako *absolutni* karakter građanske proizvodnje“⁴⁰. Takođe nedostaju naznake iz kojih je moguće zaključiti da je glavna tema rezencije bila ovaj centralni problem prve sveske „Kritike“. Engelsove primedbe o izvođenju novca su naprotiv veoma čudne⁴¹. Ukoliko Engels nije shvatio centralne probleme, onda se mora postaviti pitanje kako treba shvatiti njegove iskaze o metodama.

Na početku drugog, važnijeg dela recenzije, Engels se nalazi pred teškoćom da objasni specifično naučni karakter „kritike političke ekonomije“. On je ovde uveđen da se u knjizi ne radi o kritici pojedinačnih

³⁷ Karl Marks, Pismo Engelsu, 3.8.1859, u: isto, str. 468.

³⁸ „Internacionalni institut za društvenu istoriju“ u Amsterdamu tvrdi da Engelsov manuskript nije moguće pronaći niti u njihovoj Zaostavštini Marks-a i Engels-a, ni u Marks-Engels fondu u Moskvi.

³⁹ U: MEW, 29. tom, str. 712f., Napomena 415.

⁴⁰ Karl Marks, Pismo Engelsu, 25.7.1859, u: isto, str. 463.

⁴¹ Up. kritiku od Hanc-Georg Bakhausa, *Materialien zur Rekonstruktion der Marxschen Werttheorie*, in: *Gesellschaft...*, str. 139 ff. - Ali da bi mogli da procenimo Engelsov odnos prema Prudonu, neophodno je uputiti na njegov komentar o *Idee generale de la revolution au XIXe siècle*. Napomene L. A. Ljeontjev, *Engels und die ökonomische Lehre des Marxismus*, S. 266 ff. Up. prepisku između Marks-a i Engels-a iz 1851. god.

ekonomskih problema i piše dalje: „Ona je od početka oslonjena na sistematizaciju celine ekonomske nauke, na međuzavisni razvoj zakona građanske proizvodnje i građanske razmene. Pošto ekonomisti nisu ništa drugo do interpretatori i apologete ovih zakona, ovaj razvoj je u isto vreme kritike sveukupne ekonomske literature“⁴². Na prvi pogled ovo u potpunosti odgovara formulaciji problema, koju je Marks izrazio u pismu Lasalu: „Ovde se radi o *kritici ekonomskih kategorija* ili, ako ti se više sviđa, kritičkom prikazu građanske ekonomije. To je ujedno prikaz sistema i putem prikaza njegova kritika“⁴³. Zahtev da se nauka prikaže kao sistem za Marksа i Engelsа podrazumeva kritičko nadovezivanje na sistematsko jedinstvo Hegelove filozofije. Ali već u kritici Hegela se pojavljuju prve razlike između Marksа i Engelsа. Razlika u njihovom shvatanju nauke je rezultat različitog odnosa spram Hegelove filozofije.

Nauka kao sistem

Uz teškoće da u ovom kratkom članku kažemo nešto o odnosu Marksа i Engelsа prema Hegelu, javljaju se još dva problema. Jedan problem se tiče Engelsove i Marksove misli. Razlika koja je izražena u odnosu „logičkog“ i „istorijskog“ javlja se 1859. godine. Sa jedne strane, to ne znači da su do ovog datuma Marks i Engels uvek bili složni oko različitih tema, dok sa druge strane to isto ne znači da nakon ovog momenta nije bilo tema oko kojih su bili u potpunosti složni. U ovom kontekstu „Anti-Diring“ vodi do mnoštva pitanja⁴⁴. Drugi problem se tiče razvoja Marksovog mišljenja. Postalo je uobičajeno u zapadnom marksizmu da se njegov navodno jednoznačni „Uvod“ za „Grundrisse“, koji je napisao 1857. godine smatra za konačno rešenje odnosa „logičkog“ i „istorijskog“. Nažalost to nije slučaj i u ovim

⁴² Fridrih Engels, *Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Ökonomie*. Prvi broj, Berlin, Franz Duncker, 1859 (dalje citirano kao: Rezension), u: MEW, 13. tom, Berlin 1969, str. 472.

⁴³ Marksovo pismo Lasalu, 22.2.1858, u: MEW, 29 tom, str. 550.

⁴⁴ Engels je legitimisao „Anti-Diring“ u predgovoru iz 1885. god. tvrdeći da je Marks ceo tekst pročitao. Zapravo postoje jasniji iskazi koji se odnose na teoriju vrednosti i novca. Njegov stav o „osnovnoj protivrečnosti“ po mom mišljenju ne može da se uskladi sa Marksovim mišljenjem.

okolnostima to otežava našu interpretaciju. Mi ćemo obe poteškoće ovde tematizovati istom metodom, tako što ćemo iskaze iz perioda 1857-59. godine interpretirati iz Marksovog i Engelsovog konačnog sučeljavanja sa Hegelom. Konkretno, što se Marks tiče, u prvom planu ćemo se baviti razvojem forme vrednosti iz prvog toma „Kapitala“, dok, što se Engelsa tiče, obratićemo pažnju na njegovo delo „Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije“.

A) Marks

Da bi pokazali da je sa razvojem forme vrednosti Marks zaista došao do jednog preliminarnog⁴⁵ okončanja svoje interpretacije Hegela i da su time postulirane osnove njegovog razumevanja nauke kao sistema, fokusiraćemo se na jedno sporedno mesto iz prvog izdanja „Kapitala“, gde Marks upoređuje postvarenje apstraktno-opštег rada sa „radom pojma“. Ova napomena se nalazi u odeljku o razvoju „proste forme vrednosti“, gde Marks uz pomoć primera „2 metra platna - 1 kaput“ pokazuje kako „zajednička društvena supstancija“⁴⁶ - apstraktno-opšti ljudski rad, koja stoji u osnovi obe robe zadobijala specifičnu *formu* putem društvenih odnosa roba, tj. putem njihove razmene. Vrednost - izraz društvenog odnosa u kojem je društveno-celokupni rad utrošen u formi privatnog rada - dobija ovu formu tako što robe reflektuju jedna u drugoj suprotna određenja: „Upotreбna vrednost kaputa postaje pojavnna forma vrednosti tkanine, zato što se tkanina odnosi na materijal *kaputa* kao neposredni materijal apstraktnog ljudskog rada, dakle iste vrste rada koja je u njoj postvarena... Ali rad koji je izražen u *upotreбnoj vrednosti* kaputa nije naprsto ljudski rad, vec specifični, korisni rad – *tkački rad*. Vršenje ljudskog rada, utrošak ljudske radne snage je moguće na bilo

⁴⁵ Pitanje, da li nakon “demistifikacije” i “geneze forme” ostaje još neki odeljak Marksove kritike Hegela, tj. da li je Marks imao na umu postuliranje opšte dijalektičke zakonitosti, ovde ne možemo problematizovati. Up. Ćezare Luporini, *Karl Marx - Kommunismus und Dialektik. Zwei Aufsätze*, Frankfurt/M. 1974, str. 111. U svakom slučaju treba podvući, da ovaj poslednji korak prepostavlja prva dva.

⁴⁶ Karl Marks, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*, 1. izdanje., Hamburg 1867, str. 4.

koji način odrediti, ali je po sebi i za sebe neodređen. On se može ostvariti i postvariti samo onda kada se ljudska radna snaga pojavi u određenoj formi, kao specifični rad, jer samo u takvom radu nalazimo za objekat prirodnu, spoljašnju materiju u kojoj se on postvaruje. Samo hegelovski pojam može da se objektivira bez spoljašnje materije⁴⁷. Ova kritika odgovara dodatku iz §194 Hegelove „Enciklopedije“ i tiče se problema koji se razvio iz kritike transcendentalne filozofije da se „dato“ shvati kao „objektivacija“ drugog. Ovde se Marks slaže sa Hegelom, ali sa druge strane primećuje da je on pronašao rešenje do kojeg Hegel nije došao. Radi se o odnosu između proizvođenja i spoznaje.

Rečenica koja prethodi Marksovom citatu iz „Enciklopedije“ glasi: „Spoznaјa podrazumeva da se od nama pred-metnom i objektivnom svetu apstrahuje stranost, da pronađemo sebe u istom, što znači, ono objektivno dovesti do pojma, koje jeste naše nadublje sopstvo. Iz ovoga se vidi do koje mere je pogrešan stav koji smatra subjektivitet i objektivitet kao dve čvrste i apstraktne suprotnosti. Obe strane su naprosto dijalektične“⁴⁸. Ovaj napor spoznaje u prevazilaženju stranosti objektivnog sveta, tj. u dovođenju objektivnog sveta do pojma „koji je naše najdublje sopstvo“, ne treba razumeti kao da Hegel bukvalno smatra pojmovno mišljenje za proizvođača sopstvene stvarnosti. Pojam prepoznaje suštinu predmetnosti kao proizvod „uma“⁴⁹. Šta je ovaj „um“ i kako dolazi do toga da se pokaže kao unutrašnji sklop predmetnosti, ne možemo ovde razviti. Dovoljno je primetiti samo to da se iza ove koncepcije krije jedan istorijsko-filozofska problem, koji pojednostavljen možemo na sledeći način formulisati: filozofija nemačkog idealizma se nalazi pred paradoksom da čovek ujedno i jeste i nije proizvođač svojih odnosa. Da bi mislili ovaj protivrečni odnos nisu nam dovoljne Kantove kategorije razuma, jer istorijski proces nije moguće izvesti iz ljudske delatnosti

⁴⁷ Isto, str. 18.

⁴⁸ Georg Vilhelm Fridrich Hegel, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (1830), u: *Werke*, 20 tomova, Frankfurt/M. 1970 ff., 8. tom, str. 351.

⁴⁹ „Ono umno je sinonimno sa idejom, pošto u svojoj realizaciji stupa u spoljašnju egzistenciju. Ali umno stupa u bogatsvu formi, pojava i oblika i omotava svoje jezgro sa mnoštvom omota koji su na početku mesto samosvesti i koje tek pojam probija kako bi pronašao unutrašnji puls koji se onda čuje i u spoljašnjim formama.“ G. V. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, in: *Werke*, 7. tom , str. 25.

kao kauzalnog lanca. Njega je u sistematskom jedinstvu moguće misliti samo uz predpojam regulativne upotrebe uma: „tako što se predmet iskustva takoreći izvodi iz uobraženog predmeta ove ideje koja je osnov ili uzrok predmeta iskustva. To znači npr. neophodno je stvari u svetu posmatrati tako *kao da* je njihova egzistencija utemeljena u jednoj apsolutnoj inteligenciji“⁵⁰. Motiv spašavanja metafizike, koji se uvek iznova može iščitati iz „Kritike čistog uma“ dobija u filozofiji istorije svoju jasnu formulaciju - na primatu „praktičkog uma“ gradi se kako se čini pojmljena istorija u formi teleološkog procesa. Hegelova kritika Kantove etike trebanja konačno transformiše regulativnu upotrebu uma u konstitutivnu, time što trebanje integriše u svrhoviti proces stvarnosti⁵¹. Empirijska stvarnost postaje forma ostvarivanja jedne svrhovite ideje. Rešenje ovog mistifikovanog problema „objektiviteta“ je osnovni cilj Marksove kritike Hegela.

Da bi ovo pokazali, usmerićemo se na jedan iskaz (koji se isto nalazi u odeljku o razvoju forme vrednosti) u kojem se Marks poziva na svoju raniju kritiku Hegela. On se odnosi na „drugu specifičnost forme ekvivalencije“, dakle ponovo na problem postvarenja apstraktno-opštег rada: „Ovaj *obrt* putem kojeg se čulno-konkretno pojavljuje kao forma apstraktno-opštег, a ne obrnuto apstraktno-opšte kao karakteristika konkretnog, je specifičnost izraza vrednosti. Ona otežava njegovo razumevanje. Mi kažemo da su rimsko i nemačko pravo - prâva, to je jasno. Ali pravo kao takvo, apstrakcija, ostvaruje se u rimskom i nemačkom pravu, konkretnim pravima. Na ovaj način odnos zadobija mistični karakter.“⁵² U ovom primeru Marks referiše na metodu „Kritike Hegelovog državnog prava“ iz 1843. godine⁵³, ali je promenio svoj stav o njenoj korisnosti za kritiku Hegela. Dok je ideja o procesu izokretanja

⁵⁰ Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, 2. izdanje, 1787, in: *Kants Werke, Akademie-Textausgabe*, 9 tomova, Berlin 1968 ff., 3. tom, str. 443 (B 698 f.).

⁵¹ Up. o tome: Odo Markard, *Hegel und das Sollen*, u: *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie*, Frankfurt/M. 1973, str. 44.

⁵² Karl Marks, *Das Kapital*, 1. izdanje. (1867), str. 771.

⁵³ Up. npr. strukturu sledeće rečenice. Hegel ne kaže: „Volja monarha je najviša odluka, već: najviša odluka volje je - monarh. Prva rečenica je empirijska.

Druga obrće empirijsku činjenicu u metafizički aksiom.“ Karl Marks, *Kritik des Hegeischen Staatsrechts*, in: *MEW*, 1. tom, str. 226.

subjekta i predikata⁵⁴ koju Marks preuzima od Fojerbaha služila kao dokaz o mistifikujućoj funkciji „Ideje“, koja korespondira njenoj stvarnoj nemoći, dakle ne-egzistenciji⁵⁵, razvoj forme vrednosti upravo tvrdi kako predstava da je „datost“ objektivacija apstraktno-opštег ima stvarnog osnova.

Pored „Kritike Hegelovog državnog prava“ Marks se poziva na metodu „de-mistifikacije“ u „Svetoj porodici“⁵⁶ i protiv hegelijanizovanog Prudona⁵⁷ iz 1847. godine. Ova metoda treba da pokaže da se um zapravo ne ostvaruje u stvarnosti, već da stvarnost dobija samo jednu pacifikovanu formu „određenja ideje“⁵⁸. Marks će primetiti u pogовору за drugo izdanje „Kapitala“ da je on kritikovao mistifikovanu stranu Hegelove dijalektike, dok je ona još uvek bila u modi⁵⁹. Ali Marks nikada nije bio čist fojerbahovac. Ovo pokazuje već njegova sumnja prema argumentativnoj moći Kantove kritike dokaza Božijeg postojanja⁶⁰. Ova druga linija kritike polazi iz teorijskih rezultata „Kritike Hegelovog državnog prava“⁶¹, nastavlja se u „Pariskim manuskriptima“⁶² i intenzificiše se uvidom da objektivacija ljudske rodne suštine, kako je Fojerbah koncipirao, nije moguća pod uslovima privatnog vlasništva. Naznake za to su prisutne u „Jevrejskom

⁵⁴ Žak Ransijer, *Der Begriff der Kritik und die Kritik der politischen Ökonomie* (= Internationale Marxistische Diskussion 28), Berlin 1972, str. 38 f.

⁵⁵ „Činjenica od koje se polazi ne uzima se kakva jeste, već se shvata kao mistični rezultat. Stvarno postaje fenomen, ali ideja nema drugu sadržinu sem ovog fenomena.“ Karl Marks, *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, u: MEW, 1. tom, str. 208.

⁵⁶ Karl Marks i Fridrih Engels, *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik*, MEW, 2. tom, str. 59ff.

⁵⁷ Karl Marks, *Das Elend der Philosophie*, u: MEW, 4. tom, str. 126 f.

⁵⁸ Karl Marks, *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, u: MEW, 1. tom, str. 206.

⁵⁹ Karl Marks, *Das Kapital*, u: MEW, 23. tom, str. 27.

⁶⁰ „Zar nije vladao stari Moloh? Zar nije delfijski Apolon bio jedna stvarna moć u životu Grka? Ovde Kantova kritika nema nikakvog značenja.“ Karl Marx, *Doktordissertation*, MEW, Dodatni tom, Prvi deo, Berlin 1968, str. 371.

⁶¹ „Poenta shvatanja nije u tome, kako Hegel misli, da se određenje pojma prepozna u svemu i svačemu, već da se shvati specifična logika specifičnog predmeta.“ Karl Marks, *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, iMEW, 1. tom, str. 296.

⁶² Na nerazvijenu formu „genetičke“ problematike kod Marks-a upućuje Čezare Luporini, *Karl Marx - Kommunismus und Dialektik*, Frankfurt/M. 1974, str. 83.

pitanju“ i „Citatima o Milu“⁶³. Marks dovršava postepeno izokretanje pojma otuđenja: nije „čovek“ taj koji se postvaruje na nepojmljiv način u otudene institucije, već određeni društveni odnosi, iako su to samo odnosi ljudi, dobijaju postvarenu formu u kojoj se delatnost roda njemu pojavljuje kao strana. Marks shvata da istorija nije bezrezervni proizvod ljudskog roda u procesu samo-realizacije, već da predstava o „stranoj moći“ pod kojom se nalazimo ima stvarnu osnovu u samim društvenim odnosima. Očigledni izraz ovog okreta su „Teze o Fojerbau“ i „Nemačka ideologija“⁶⁴. Kada Marks piše: „Sve odnose je u jeziku moguće izraziti samo putem pojmoveva. To da ove opštosti i pojmovi važe kao misteriozne moći je nužna posledica emancipacije realnih odnosa, čiji su oni izraz“⁶⁵ - onda je ovime filozofski utemeljen osnov za priznanje onog „umnog“ u Hegelovoj filozofiji.

Kako su ove obe linije kritike Hegela, sa jedne strane demistifikacija čisto spekulativnog posredovanja apstraktnog konkretnim i sa druge strane postepena spoznaja stvarne sadržine izokretanja subjekta i objekta posredovane razvojem kritike političke ekonomije, ovde ne možemo tematizovati. Ali treba skrenuti pažnju na to da kako Marks tako i mladi Engels započinju svoju kritiku političke ekonomije pod uticajem Fojerbaha, što se može videti u njihovom priznanju cene kao jedine „realnosti“ i odbacivanju „vrednosti“ zbog njene apstraktnosti⁶⁶.

⁶³ Karl Marks, *Auszüge aus Mills „Elements d'économie politique“*, MEW, Dodatni tom, Prvi deo, str. 453; *Zur Judenfrage*, MEW, 1. tom, str. 375. Up. o tome: Helmut Rajhelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Frankfurt/M. 1970, str. 35 ff.

⁶⁴ Na prvom mestu 4. i 6. teza. Četvrta teza tvrdi da je fakticitet samo-otuđenja moguće objasniti samo putem samo-rascepljenosti i protivrečnosti sveta; šesta teza transformiše Fojerbahovu još uvek mističnu ideju „rodnog bića“ u pojam „sveukupnosti društvenih odnosa“. Karl Marks, *Thesen über Feuerbach*, MEW, 3. tom, str. 6.

⁶⁵ Karl Marks und Fridrih Engels, *Die Deutsche Ideologie*, MEW, 3. tom, str. 347.

⁶⁶ „str. 111 Rikardo kaže, da kada on govori o valeur echangeable, uvek misli na prix naturel od koje se apstrahuje akcidencija konkurenčije. Kako bi zakoni nacionalne ekonomije dobili veću konzistenciju i određenost, neophodno je postulirati stvarnost kao akcidenciju a apstrakciju kao stvarnost.“ Karl Marks, *Aus den Exzerpttheften, Karl Marx und Friedrich Engels, Gesamtausgabe MEGA*, Prvi odeljak, 3. tom, Berlin 1932, str. 502. - „Tako sve u ekonomiji стоји на глави, вредност, која је извор цене постaje uslovljena sopstvenim proizvodom. Fojerbah je poznat primer ovog izokretanja сuštine apstrakcije.“ Fridrih Engels, *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie*, MEW, 1. tom, str. 508. - Kada Engels ovde

Zato za Marks-a od samog starta rad na učenju o vrednosti i višku vrednosti podrazumeva zadatok da se „zakon vrednosti“ posreduje sa stvarnim kretanjem cene⁶⁷. Ovaj proces koji je proizšao iz postepeno razvijene kritike Hegela Marks opisuje kao (upravo da bi se ogradio od klasične ekonomije) „interes, da se različite forme [građanskog bogatstva] genetički izvedu“⁶⁸.

Metoda „geneze forme“ dakle preuzima istorijsko-filozofsku problematiku nemačkog idealizma i pokazuje njen stvarno jezgro: istorija i društvo (čije anatomije treba tražiti u političkoj ekonomiji)⁶⁹ nisu rezultat rada mističnog subjekta. Sa druge strane oni isto tako nisu neposredni izraz ljudskog rada, već su proizvod otuđenog, tj. specifično društvene forme postvarenog, apstraktno-opšteg ljudskog rada. Ova demistifikacija „uma u istoriji“ formira svoj objekt u okvirima jedne specifične nauke totaliteta formi građanskog društva⁷⁰. Objašnjenje

govori o „vrednosti“ kao „izvoru“ on ne misli time „realnu vrednost“ ekonomiste, već odnos cena proizvodnje i korisnosti. Up. o ovom celom problemu: Walter. Taušerer, *Bevor „Das Kapital“ entstand. Die Herausbildung und Entwicklung der ökonomischen Theorie von Karl Marx in der Zeit von 1843 bis 1858*, Berlin 1968, str. 86 ff.

⁶⁷ „Kada g. Prudon tvrdi da je vrednost proizvoda određena radnim vremenom, on mora priznati oscilatorno kretanje koja transformiše radno vreme u meru vrednosti. Ne postoji gotov ‘odnos proporcionalnosti’, postoji samo konstituirajuće kretanje“. Karl Marks, *Das Elend der Philosophie*, u: MEW, 4. tom, str. 94 - “Rikardo apstrahuje od onoga što smatra akcidencijom. Ali druga stvar je prikazati *stvarni proces* gde se oba - ono, što on naziva akcidentalnim kretanje, ali što je stalno i stvarno i njegov zakon, prosečni odnos pojavljuju kao sušinskim.” Karl Marks, *Notizen und Auszüge über Ricardos System März-April 1851*, u: Karl Marks, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857-1858*, (dalje citirano kao: *Grundrisse*), Berlin 1953, str. 803.

⁶⁸ Karl Marks, *Theorien über den Mehrwert*, u: MEW, 26. tom, str. 490 f.

⁶⁹ Karl Marks, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, u: MEW, 13. tom, str. 8.

⁷⁰ Altiser je sasvim u pravu kada naglašava da je Marks otkrio „kontinent istorije“ i da je on utemeljivač istorijske nauke. Luj Altiser, *Lenin und die Philosophie*, Hamburg 1974, str. 48 f. Ali ovo otkriće nije rezultat „naučno-teorijskog reza“ - Luj Altiser, *Für Marx*, Frankfurt/M. 968, str. 32 ff. - već kritičkog razvoja racionalnog jezgra Hegelove filozofije. Ova kritika je manje-više završena razvojem „forme vrednosti“. Altiser naprotiv oseća potrebu da u *Kapitalu* traži ostatke Hegelevog uticaja i da premesti datum „reza“ iz 1845. u 1882. godinu (*Beleške o A. Vagneru*). Ali nema nikakve razlike između *Beleški* i *Kapitala*. Luj Altiser, *Marxismus und Ideologie. Probleme der Marx-Interpretation*, Westberlin 1973, str. 101.

unutrašnjeg sklopa predmeta koji se pojavljuje spoznavajućem mišljenju je moguće onda kada se njegova pojava razvije genetički i shvati kao forma postvarivanja apstraktno-opštег rada.

Kada Marks napominje u toku razvoja forme vrednosti - da se vratimo na našu polaznu tačku - da samo Hegelov pojam može da se ospolji bez spoljašnje materije, u kontekstu njegove celokupne kritike Hegela to je nedovršena izjava. Hegelu je i te kako neophodan spoljašnji materijal, ali za njega on ne može biti ništa drugo do proizvod dominacije uma u aktu spekulativne geneze forme. Marks postulira realnu genezu forme umesto čisto spekulativne. Samo-konkretizacija opštosti nije mistični subjekt, već jedna određena forma utroška društvenog rada. Ovaj rad je ujedno konkretan i apstraktan. On je konkretan jer samo ljudski rad koji stvara upotrebnu vrednost ima za predmet određeni prirodni materijal, „spoljašnji materijal u kojem se postvaruje“⁷¹. Ali na osnovama ovog postvarenja realizuje se drugo postvarenje: kaput u svojoj prirodnoj formi postaje u okvirima izraza forme telo vrednosti, tj. on je inkarnacija apstraktno-opštег rada. Za razliku od Hegela, koji je morao da odustane od pokušaja da uverljivo prikaže ovaj prelaz od subjekta ka objektu⁷², objekat za Marks-a nije datost koja dobija spekulativnu formu određenja ideje, već su objekat kao i vrednost koja se u njemu objektivira rezultat utroška ljudskog rada u njegovoj dvostrukoj formi. Otkriće dvostrukog karaktera ljudskog rada nije samo polazište kritike političke ekonomije⁷³, već ujedno i polazište Marksove kritike Hegela.

„Kritika ekonomskih kategorija“, tako je Marks pisao Lasalu „je kritički prikaz građanske ekonomije. Ona je ujedno prikaz sistema i putem njegovog prikaza kritika istog“. Ovim Marks u skraćenoj formi daje rešenje čije dalekosežno značenje, on to zna, Lasal ne može da shvati. Marks se već ranije šalio na Lasalov račun u jednom pismu Engelsu: „Vidim ovde iz jedne napomene da lik u svom drugom velikom opusu želi hegelovski da interpretira političku ekonomiju. Na svoju štetu će naučiti šta znači nauku putem njene kritike dovesti do

⁷¹ Karl Marks, *Das Kapital*, 1. izdanje, str. 18.

⁷² G. V. F. Hegel, *Enzyklopädie . . .*, u: *Werke*, 8. tom, § 193, str. 345 f.

⁷³ Karl Marks, *Das Kapital*, u: *MEW*, 23. tom, str. 56.

nivoa gde se može dijalektički prikazati i šta znači napamet primenjivati jedan apstraktni gotov sistem logike“⁷⁴.

U pismu Marks sasvim jasno stavlja do znanja šta sistematska kritika političke ekonomije *nije*: ona nije primena (nekritikovane) Hegelove logike na bilo koji predmet⁷⁵. Proces njene kritike isto tako nije naprosto stvar metode koja bi bila relevantna samo za „prikaz“, već se tiče teorije koja vodi celu kritiku ekonomskih kategorija. Marksov odnos prema Hegelu se može razumeti tek kada se jasno stavi do znanja, da je Hegelova „dijalektika“ samo jedna metodska forma istorijsko-filozofskog nacrtka koja pokušava da pruži smislen prikaz sveta u njegovom totalitetu. Već smo skrenuli pažnju na odnos Marksove kritike ovog sistema sa izvođenjem dvostrukog karaktera rada. Samo nauka društvenih formi i njihovog kretanja u vremenu može biti kritičko-sistematski prikaz jer je njen objekat shvatljiv kao proizvod apstraktно-opšteg ljudskog rada.⁷⁶

⁷⁴ Karl Marks, Pismo Engelsu, 1.2.1858, u: *MEW*, 29. tom, str. 275. "Napomena" se odnosi na jednu primedbu iz Lasalovog dela *Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos*, up. o tome: Marks, Pismo Engelsu, 25.2.1859, u: *MEW*, 29. tom, str. 402 ff.

⁷⁵ Hegel takođe - naglašava Marks - "nikada nije dijalektikom nazivao subsumpciju mase činjenica pod jedan opšti princip". Karl Marks. Pismo Engelsu, 9.12.1861, u: *MEW*, 30. tom, str. 207.

⁷⁶ Poznato je da je nemački idealizam i prirodu uvrstio u svoju konstrukciju uma. Ali to nije učinjeno u naivnom fizički-teološkom smislu, npr. da su miševi stvoreni kako bi ih mačke jele, već sa ciljem da se u njoj reflektuje istorijsko-filozofska namera i pitanje, da li se u prirodi može pronaći svrhovitost koja prepostavlja čoveka. Do koje mere je Marks pod uticajem Darvina destruirao ovu prirodnu teleologiju nije tema ovog teksta. Par napomena ukazuje na to. Up. Karl Marks, Pismo Lasalu, 16.1.1861, u: *MEW*, 30. tom, str. 578. Kada se Marks poredi sa Darwinom, onda to čini sa stanovišta da su obojica u svojim naučnim poljima otkrili „racionalno jezgro“ teleološkog mišljenja (up. o tome: Karl Marks, Pismo Engelsu, 7.12.1867, u: *MEW*, 31. tom, str. 404). Ukoliko prepostavimo ovo, onda i dalje ostaje pitanje da li je Engels "dijalektiku prirode" smatrao adekvatnom teorijskom obradom ove koncepcije. Jedna stvar je odmah jasna: prevaziđenje istorijske koncepcije uma nije moguće transponovati na prirodu, pošto - kako se lako može videti - priroda kao "organska celina" nije proizvod apstraktно-opšteg ljudskog rada.

B) Engels

Ukoliko se recenzija „Priloga kritici političke ekonomije“ razmatra u svetu ovog problema, vidi se da Engels nije imao jasnu sliku o ovoj materijalističkoj realizaciji idealističkog pojma sistema. Iako on shvata “sistemsku obradu” kao zadatak da se jedna nauka “razvije u njenom unutrašnjem sklopu”⁷⁷, on redukuje sadržinski problem da se ekonomske forme shvate kao nužne pojavnosti društvenog totaliteta na čistu formalnost. Engels koristi dva opšta pojma nauke: sa jedne strane ukoliko se stvarnost “metafizički” obrađuje onda se ona raspada na izolirane, šture sastavne delove⁷⁸, sa druge strane ako se ona “dijalektički” obradi, onda se može dopreti do njenog suštinskog ustrojstva⁷⁹. Ali pošto Engels ne prepoznae značaj problema objektivacije ljudskog rada za određenje “unutrašnjeg sklopa” stvarnosti, on ne uviđa spojnu tačku između kritike Hegelove filozofije i kritike političke ekonomije; za Engelsa se dakle sve nauke u principu mogu sistematski, tj. “dijalektički” izložiti⁸⁰: “Ovde je neophodno rešiti jedno drugo pitanje, koje nema nikakve veze sa političkom ekonomijom. Kako treba pristupiti naukama?”⁸¹

Za ovo opšte pitanje Engelsu je neophodna kritika Hegela, pošto dijalektika u “sasvim apstraktnom, spekulativnom obliku u kojem ju

⁷⁷ Fridrih Engels. *Rezension*, u: MEW, 13. tom, str. 472.

⁷⁸ Fridrih Engels, *Herrn Eugen Dührungs Umwälzung der Wissenschaft*, u: MEW, 20. tom, str. 20f. (dalje citirano kao: *Anti-Dührung*). Odstupajući od uobičajenog rečnika Engels stoji pri Hegelovom prikazu “metafizikujućeg empirizma” engleske filozofije. G. V. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, u: *Werke*, 20. tom, str. 223.

⁷⁹ Fridrih Engels, *Anti-Dühring*, u: MEW, 20. tom, str. 22.

⁸⁰ Postoji mnoštvo pokazatelja za to da Marks nije htio da isključi dijalektički prikaz prirodnih nauka. Up. npr. Karl Marks, *Das Kapital*, u: MEW, 23. tom, str. 327. - Ovaj iskaz pretpostavlja mogućnost postuliranja opšte dijalektičke zakonitosti (up. o tome napomenu 43). Ali ovde se radi o - kako to inače sam Engels naglašava u komentaru za ovaj pasus u Anti-Diringu (u: MEW, 20. tom, str. 117) - naknadnom rezimeu prethodnih odnosa razvijenih metodom geneze forme. Primena “dijalektike” na prirodne nauke bi analoški podrazumevala da se pronađe materijalistički ključ njihovog teleološkog pojma sistema. (up. napomenu 74).

⁸¹ Fridrih Engels, *Rezension*, str. 473.

je Hegel ostavio”⁸² nije adekvatna za materijalističko mišljenje: “Sa druge strane je Hegelova metoda bila u njenoj *datoj* formi apsolutno beskorisna. Ona je bila suštinski idealistička, dok je ovde od značaja razvoj jednog pogleda na svet, koji je više materijalistički od svih drugih. Ona je polazila od čistog mišljenja, dok se ovde radi o golin činjenicama kao polazištu.”⁸³ Ali čim se našao pred problemom da kaže nešto o teoriji i metodi ove kritike dijalektike, on se poziva na Marks-a, navodeći da je on bio jedini “koji se preduzeo zadatka da razotkrije jezgro Hegelove logike u kojem leži Hegelovo pravo otkriće i da ga formuliše u prostom obliku u kojem tek može da postane ispravna forma razvoja misli, oslobođena svojih idealističkih fantazama.”⁸⁴

Ovu teorijsku rupu Engels pokušava da popuni sopstvenim predstavama o kritici Hegelove dijalektike. Ove predstave se vrte oko pitanja kako je moguće dijalektiku metodski primeniti na već pronađeni “materijalistički” pristup. U ovoj dihotomiji zadatka vidi se da je Engels, nakon što je prevazišao svoju rano-hegelijansku fazu⁸⁵, u svom prvom materijalističkom koraku ka kritici Hegela uvek bio fojerbahovac. Ovo pokazuju ne samo entuzijazam sa kojim on upućuje na Fojerbahov značaj⁸⁶, već i čudna okolnost da on - barem kasnije - više ne razume teorijsku sadržinu “Nemačke ideologije”. Kako je inače mogao da piše u predgovoru “Ludvig Fojerbahu” da u onom “starom tekstu iz 1845/46” nedostaje kritika Fojerbahove teorije (!) i da je zato taj tekst beskoristan za “sadašnju svrhu”⁸⁷? Poenta Engelsovog teksta je bila da se prikaže njegov i Marksov odnos prema Hegelu. Ali kada Engels u ovom prikazu odbacuje filozofsku sadržinu svakog iskaza koji pokazuje da Marks

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto. str. 474.

⁸⁵ Za razliku od Marks-a, koji je već u svom doktorskom radu kritikovao objašnjenje nedostataka Hegelove filozofije iz „prilagođavanja“ na postojeće okolnosti, Engels se drži uobičajenih razlika između „liberalnih“ principa Hegelove filozofije i „okoštalog“ sistema. On će se kasnije vratiti na ovu poziciju u *Ludwig Feuerbach*-u. Karl Marks, *Doktordissertaion*, u: MEW, Dodatni tom, Prvi deo, str. 327. Fridrih Engels, *Schelling und die Offenbarung*, u: MEW, Dodatni tom, Drugi deo, Berlin 1967, str. 176.

⁸⁶ Fridrih Engels, *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*, u: MEW, 21. tom, str. 272 (dalje citirano kao: *Ludwig Feuerbach*).

⁸⁷ Isto, str. 264.

počinje da shvata da postoji realna osnova hegelijanskoj dominaciji apstraktno-opštег, onda se vidi da on nije razumeo odlučujuću fazu Marksove interpretacije Hegela. Njegova argumentacija u „Ludvig Fojerbaru“ služi kao dovoljan dokaz za ovo: „Otklon od Hegelove filozofije je bio moguć povratkom na materijalističku poziciju. To znači da smo došli do odluke da se stvarni svet - priroda i istorija - shvate tako kako su date bez preliminarnih *idealističkih nebuloza* [podvukao autor], došli smo do odluke da odbacimo sve idealističke nebuloze. Ovo je jedini smisao materijalizma.“⁸⁸

Od značaja je da Engels shvatanje činjenica „u njihovom unutrašnjem sklopu“ ne može da dovede u vezu sa sadržinskom kritikom herojski odbačenih „nebuloza“ Hegela. Isto kao Fojerbah, on ih stavlja na stranu i nije u mogućnosti da objasni njihovo racionalno jezgro. Ali upravo u tome se sastojao teorijski poduhvat Marksove kritike Fojerbeta, sažeto izraženo u 4. i 6. tezi⁸⁹. Marksov materijalizam se ne ograničava na isticanje emirijskih početaka nauke, već drušvenim faktorima objašnjava predstave koje nastaju iz „umskog“ prekoračivanja razumskog znanja. Oblast predmetnosti umske konstrukcije je bio istorijski proces i sa kritikom njegovog mističnog karaktera došlo se do uvida u njegovu suštinu.

Nasuprot tome, puki spoljašnji spoj materijalizma i dijalektike kod Engelsa ukazuje na prethodno sužavanje materijalističke tačke polaska. On je došao do materijalizma sa Fojerbahovim procesom izokretanja subjekt-predikata⁹⁰. Iz ovoga on kasnije izvodi diktum da nauka ima posla sa „golim činjenicama“. „Dijalektika“ služi da se ove činjenice sistematizuju, pa zato postaje drugi sastavni momenat spoznaje pored materijalističkog osnova. Iz ove perspektive je moguće razumeti Engelsovu sklonost da prelaz ka materijalizmu i kritiku Hegelove

⁸⁸ Isto, str. 292.

⁸⁹ Up. nap. 62. - Jezgro Marksove kritike nije moguće razviti u Engelsovoj najavi o ponovo pronađenim „Tezama o Fojerbaru“: „To su beleške za kasniju razradu, na brzinu napisane i svakako nisu za štampu. Uprkos tome su neprocenjive, pošto su prvi dokument u kojem se nalazi genijalno seme iz kojeg će se razviti nov pogled na svet.“ Fridrik Engels, *Ludwig Feuerbach*, str. 264.

⁹⁰ „Do sada je pitanje uvek bilo: šta je Bog? Nemačka filozofija je do sada odgovarala: Bog je čovek.“ Fridrik Engels, *Die Lage Englands. ,Past and Present‘ by Thomas Carlyle*, London 1843, u: *MEW*, 1. tom, str. 546.

dijalektike posmatra kao dva različita koraka razvoja: "Razvijanje metode koja se nalazi u osnovi Marksove kritike političke ekonomije nije manje značajno od materijalističke pozicije."⁹¹ Sa ovog stanovišta Engelsovo prevazilaženje Fojerbahove pozicije je u osnovi povratak na njegovu rano-hegelijansku poziciju, tačnije: ono je pokušaj da se obe strane međusobno posreduju⁹². Njegov čisto empirijski materijalizam još uvek sadrži idealizam "spašene" metode: pošto Engels "činjenice" ne može da odredi kao forme društvenih odnosa, on mora da traži njihov unutrašnji smisao u opštim dijalektičkim zakonima kretanja⁹³. Zadatak ne-metafizičke obrade društva i istorije, koja se kod Marksa pokazuje kao u sebi diferencirano jedinstvo istraživanja i prikaza, kod Engelsa se raspada na dva koraka izgradnje jedne "nauke" uopšte: na osnovama empirijsko-materijalističkog principa uspostavljaju se pozitivne pojedinačne nauke, čiji rezultati "posredovani dijalektičkim mišljenjem" grade elemente sistema⁹⁴. Ovde nedostaje objašnjenje, kako se ovi rezultati pojedinačnih nauka mogu putem "kritike" dijalektički prikazati. Umesto društvenog rada formalna dijalektika postaje sistemski pojam.

Konačno ostaje neobjašnjeno na koji način ova idealistička dijalektika treba da se uskladi sa njenim novim materijalističkim osnovom. Engels predlaže rešenje koje je na prvi pogled u skladu sa Marksovim iskazima. Dijalektiku je neophodno "izokrenuti" kako bi

⁹¹ Fridrih Engels, *Rezension*, str. 474.

⁹² Kao što to čini u svojim ranim spisima (up. nap. 83) Engels razlikuje u *Ludwig Feuerbach*-u Hegelovu revolucionarnu "dijalektiku" i konzervativni "sistem". (str. 226 ff.) Fojerbah je učinio jedan veliki korak kada je marginalizovao „sistem“ (str. 272 f.). Materijalizam koji se razvio iz ovog čina neophodno je učiniti „pokretnim“ u smislu evolucione teorije. Kako bi ovo postigao Engels se drži Fojerbahovih rezultata sa jedne strane, ali isto tako se poziva na „revolucionarnu“ dijalektiku.

⁹³ Fridrih Engels, *Ludwig Feuerbach*, str. 293; Up. isto: Fridrih Engels, *Anti-Dühring*, str. 131 f.

⁹⁴ Fridrih Engels, *Ludwig Feuerbach*, str. 270. Kritika kojom Marks problematizuje političku ekonomiju ne može da zameni ovu „izgradnju“ sistema iz rezultata. Marksističko-lenjinistička teorija „poopštavanja“ ne pruža izlaz iz ove dileme. Kurt Rajprih priznaje ovu poteškoću da se „iz Engelsova rada izvede struktura ovog procesa poopštavanja u najčišćoj mogućoj formi“. Kurt Rajprih, *Die philosophisch-naturwissenschaftlichen Arbeiten von Karl Marx und Friedrich Engels*, Berlin 1969, str. 53 ff.

se iz mistifikovanog omota izvuklo racionalno jezgro. Ali Marksovi iskazi o problemu „demistifikacije“ Hegela kao i rečenice iz „Poglavlja o teoriji vrednosti“⁹⁵ (koji imaju smisao samo u tom kontekstu) kod Engelsa dobijaju smisao tek u funkciji „teorije odraza“: „Mi smo shvatali pojmove u našoj glavi materijalistički, kao odraze stvarnih stvari, umesto da smo stvarne stvari shvatali kao ovaj ili onaj stepen apsolutnog pojma... Na ovaj način je dijalektika pojma postala svesni refleks dijalektičkog kretanja stvarnog sveta, a Hegelova dijalektika je okrenuta na glavu, ili bolje rečeno, sa glave na kojoj je stajala vraćena je na noge.“⁹⁶ Ovde se ponovo vidi da Engels više ne može da objasni zašto je Hegel bio primoran da istoriju „idealistički“ udvoji. Ovaj centralni problem Marksove kritike Hegela se u potpunosti gubi⁹⁷. Na njegovo mesto ne može doći puka predstava o odrazu između realiteta i Hegelovog pojma. Metaforika ogledala teorije odraza pokazuje da kod Engelsa postoji vakuum između realiteta i „izokrenute“ pojmovnosti Hegela; on nije u stanju da objasni izokretanje teorije iz „samopodeljenosti i samo-protivrečnosti ovog svetovnog osnova“⁹⁸. Isto tako nije u stanju da prevaziđe pojam sistema Hegelove filozofije, umesto toga on traži „spojne tačke“ koje bi mogle omogućiti izokretanje koje bi bilo legitimno sa stanovišta teorije odraza: „Ono što ističe Hegelovo mišljenje u odnosu na druge filozofije je smisao za istoriju koje mu стоји u osnovi. Ma koliko da je forma [zašto ova forma?] apstraktna i idealistička, toliko je ipak razvoj misli paralelan

⁹⁵ Karl Marks, *Das Kapital*, u: MEW, 23. tom, str. 27.

⁹⁶ Fridrih Engels, *Ludwig Feuerbach*, str. 292 f. Nezavisno od svih drugih problema sa kojima se suočava, „teorija odraza“ upravo ovo ne sme da tvrdi. Spoznaja „unutrašnjeg sklopa“ nije proces odraza. Kod Marksa se ne može smisleno govoriti (uprkos njegovoj metaforici) o „odrazu“ realiteta, već o teoriji društvenog iskustva. Predmet spoznajuće svesti su ukoštale ekonomski „forme“ sa kojima dnevno delom i recima imamo posla. Kada se ove forme prepoznaju kao proizvodi otuđenog ljudskog rada, onda je njihova društvena suština spoznata.

⁹⁷ Već smo uputili na posebnu problematiku „Anti-Diringa“ (up. nap. 42) Tamo se religija barem shvata kao proizvod idealnog udvostručavanja društvenih odnosa. Fridrih Engels, *Anti-Dühring*, str. 294 f

⁹⁸ Nasuprot ovome Engels tretira Hegelove pojmove u *Ludwig Feuerbach*-u kao puke hipostaze: „Apsolutni pojam nije samo večan, već je istinska živa duša celog sveta.“ Fridrih Engels, *Ludwig Feuerbach*, str. 292.

sa razvojem svetske istorije, i ovo drugo je probni kamen za prvo.^{“⁹⁹}

Ovo „epohalno shvatanje istorije“ koje je u „logičkom“ i „istorijskom“ pogledu paralelno postaje osnov za razmatranje ekonomskih kategorija u njihovom sistemskom karakteru.

Poteškoće: prepiska iz 1858. godine

Naše razmatranje ovih različitih načina kritike Hegela omogućuje razumevanje odnosa „logičkog“ i „istorijskog“ kod Marks-a i Engels-a. Ideja nauke kao sistema za Marks-a podrazumeva da se Hegelova spekulativna geneza forme objasni fenomenima građanskog društva. Unutrašnji sklop kapitalističke društvene formacije postaje pojmljiv kada se njegove ekonomski forme prikažu kao otelovljene određenog oblika utroška društvenog rada. „Sistem“ pruža profil stvarnosti i na osnovama njegovog genetskog razvoja neophodno je izgraditi analizu njegovog istorijskog kretanja, nastanka i nestanka. O ovim odnosima Marks se već jasno izjasnio u „Uvodu“ za „Grundrisse“, napisanom u avgustu/septembru 1857. godine. Ovaj pasus se obično citira u vezi sa odnosom između „logičkog“ i „istorijskog“: „Bilo bi neizvodljivo i pogrešeno da se ekonomski kategorije izvode u istom redu u kojem su se istorijski pojavile. Njihov sled određuje odnos u kojem se nalaze u modernom građanskom društvu, a ovo je upravo suprotno njihovom prirodnom pojavljuvanju ili redosledu njihovog istorijskog razvoja.“^{“¹⁰⁰}

Iz ovoga se čini ne samo da nema jedinstva između „logičkog“ i „istorijskog“, već da su oni u potpunosti suprotstavljeni.

Nasuprot ovome Engelsova pozicija već od početka nije održiva. Pošto on nije shvatio filozofsku sadržinu Marksove kritike Hegela, umesto sadržinskog spoja „materijalizma“ i „dijalektike“ Engels dolazi samo do formalnog. Iz ovog razloga on ne shvata rekonstrukciju unutrašnjeg sklopa stvarnosti kao objašnjenje koje se temelji na apstraktno-opštem društvenom radu, već se poziva na izokretanje Hegelovih opštih zakona kretanja i razvoja bitka. Ovo izokretanje je legitimisano teorijom odraza.

⁹⁹ Friedrich Engels, *Rezension*, str. 473.

¹⁰⁰ Karl Marks, *Grundrisse*, str. 28.

Iz njegovih iskaza o spojnoj tački Hegelove kritike on je pod uticajem sopstvenog pojma sistema u kojem se posmatra "logičko" samo kao poseban oblik "istorijskog". Posledice ovog shvatanja su poznate: Engels smatra genezu forme novca u prvom odeljku "Kapitala" za istorijski prikaz u "logičkoj" formi i time prepostavlja jednu epohu "proste proizvodnje robe" koja prethodi razvijenom kapitalizmu. Koje dalekosežne posledice slede iz ovog nesporazuma videćemo kasnije.

Ali nije li Marks sâm na više mesta podvlačio odnos "logičkog" i "istorijskog" prikaza? *Ça dépend*. Gore smo spomenuli da se razlika spram Engelsa pojavljuje u vremenu u kojem Marks još uvek nema konačnu teoriju o odnosu "logičkog" i "istorijskog". Ovo sada predstavlja jednu poteškoću za naša razmatranja.

2. 4. 1858. g., dakle pola godine nakon transkripta uvoda za "Grundrisse", Marks eksplicira u jednom detaljnem pismu Engelsu građu planiranog ekonomskog dela: "Pred tobom je kratak nacrt prvog dela. Celo sranje treba da se sastoji od 6 knjiga: 1. O Kapitalu. 2. Zemljovlasništvo. 3. Najamni rad. 4. Država. 5. Međunarodna trgovina. 6. Svetsko tržište... Prelaz sa kapitala na zemljovlasništvo je istorijski, pošto je moderna forma zemljovlasništva produkt uticaja kapitala na feudalno etc. zemljovlasništvo. Isto tako je prelaz sa zemljovlasništva na najamni rad ne samo dijalektički, već istorijski, pošto je poslednji rezultat modernog zemljovlasništva opšte postuliranje najamnog rada, koji se onda pojavljuje kao osnova celog sranja."¹⁰¹ Metoda prve tri knjige treba dakle (iako zemljovlasništvo stoji iza kapitala) u isto vreme da bude dijalektička i istorijska. Marks detaljnije tematizuje knjigu o kapitalu i naglašava da on želi da izvede odnos 1) vrednosti, 2) novca i 3) kapitala iz analize "proste cirkulacije" koju [smatra] za "površinu građanskog društva, gde se brišu dublje operacije iz kojih proizilazi..."¹⁰² Ali ni ovde, čini se, nije na delu čisti prikaz geneze forme, pošto se, u okviru ove prve knjige, prelaz sa novca na kapital smatra u isto vreme logičkim i istorijskim: "U novcu - kako to pokazuje razvoj njegovih određenja - *kapital* se uliva u cirkulaciju i sebe u njoj održava kao vrednost. Ovaj prelaz je u isto vreme i istorijski. Prvobitna forma kapitala je trgovački kapital, koji uvek vodi do novca. Istovremeno,

¹⁰¹ Karl Marks, Pismo Engelsu, 2.4.1858, u: *MEW*, 29. tom, str. 312.

¹⁰² Karl Marks, Pismo Engelsu, 2.4.1858, u: *Isto*, str. 317.

nastanak istinskog kapitala iz novca ili trgovački kapital koji okupira proizvodnju.“¹⁰³

9.4.1858. god. Engels piše Marksu: Ova raspodela celine u 6 knjiga mi se veoma dopada i smatram da je to najbolji način da se to uradi, iako mi još uvek nije jasan dijalektički prelaz sa zemljovlasništva na najamni rad. Razvoj istorije novca je isto veoma dobar, sa pojedinostima se baš ne slažem u potpunosti i još moram da istražim pozadinu cele stvari.“¹⁰⁴ Engels će se i kasnije držati ovog istovremeno „logičkog“ i „istorijskog“ razvoja novca, u vreme kada je radio korekturu prvog toma „Kapitala“. ¹⁰⁵ Ukoliko je njegovo shvatanje ipak pogrešno, onda je došlo do izmene Marksovog shvatanja koje je u nekoj vezi sa izmenom nacrta „Kapitala“.

„Uvod“ iz 1857. godine

Kako bi prevazišli poteškoće, moramo se vratiti na “Grundrisse”. Pošto “Uvod” problematizuje mnoštvo problema fokusiraćemo se na prikaz odnosa “logičkog” i “istorijskog” u razlici spram Hegela i ostavićemo po strani (u poređenju sa “Teorijama o višku vrednosti”) skraćeni i preliminarni prikaz Marksovog odnosa spram klasične ekonomije.

Nakon što je Marks pokazao da ekonomski nauka u njenom istorijskom razvoju polazi od prividno konkretnih i kreće se ka apstraktnim kategorijama, on označava uspon od apstraktnog do konkretnog (bez napomena o “kritici” ovih kategorija i oslanjajući se na Hegela) kao naučno ispravnu metodu “političke ekonomije”. Na ovu

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Fridrih Engels, Pismo Marksu, 9.4.1858, u: Isto, str. 319. Engelsovo pismo nam govori da je on još imao poteškoća da razume istorijsko izvođenje novca. Ostaje tajna zašto je L. A. Ljeontjev iz ovoga tvrdio da je Engels naglasio kako je kod Marks-a istorijsko izvođenje novca odlično prikazano. L. A. Ljeontjev, *Engels und die ökonomische Lehre des Marxismus*, Berlin 1970, str. 279.

¹⁰⁵ Up. Fridrih Engels, Pismo Marksu, 16.6.1867, u: *MEW*, 31. tom, str. 303.

- Engelsova reakcija na Marksovo izvođenje novca uopšte nije neuobičajena, kako to H. G. Backhaus prepostavlja, pošto mu je Marks konačno u pismu iz 2. 4.1858. bliže pojasnio. Hans Georg Bakhaus, *Materialien zur Rekonstruktion der Marxschen Werttheorie 2*, u: *Gesellschaft...*, str. 139.

tačku se neposredno nadovezuje kritika Hegela: "Hegel zastupa iluziju da je stvarnost rezultat samo-ujedinjujućeg, sebe-produbljujućeg, iz-sebe-samog pokrenutog mišljenja, dok je metoda uspona od apstraktnog ka konkretnom samo način mišljenja da prisvoji konkretno i da ga duhovno reprodukuje kao konkretno. Ali to nikako nije proces nastanka konkretnog."¹⁰⁶ Naš cilj je da vidimo da li je moguće učiniti ovaj pasus razumljivim kada se čita paralelno sa kritikom Hegela koju Marks izlaže u razvoju forme vrednosti.

U pasusu dakle стоји да стварно у свом унутраšnjem устројству (тј. у својој "стварности") није конституисано од стране мистичног субјекта, већ путем специфичне vrste utroška društvenog rada. "Proizvoditi" и "spoznati" нису два идентична акта, већ је субјект spoznaje - "овде се misli na moderno грађанско društvo"¹⁰⁷ dat mišljenju као proizvod prethodno utrošenog apstraktно-opšteg ljudskog rada. Mišljenje reprodukuje ovaj "konkretni totalitet" као "totalitet misli" када је он у stanju да га pojmi као objektivaciju otuđenog ljudskog rada. Marks у својој критici Hegela ne tvrdi да је Hegel pomešao duhovnu reprodukciju konkretnog sa empirijsko-istorijskim procesom nastanka¹⁰⁸, већ да је morao završiti u iluzijama jer nije prepoznao stvarni princip konstitucije unutrašnjeg устројства stvarnosti. Umesto тога он га je razumeo као "određenje ideje" u formi spekulativно-teleoloшког udvostručavanja predmetnosti (која му је ionako prethodno empirijski data). Ovaj rezultat Marksove kritike, чије bi posledice uputile на prikaz geneze forme i u којем је sadržan određeni odnos "logičkog" i istorijskog" je implicitno prisutan, ali nije eksplisiran. U tome se sastoji teškoća celog uvoda. Mi se ovde ne nalazimo pred gotovim rezultatom, već posmatramo Marksа na putu prema njemu.

Pošto kod Hegela ne postoji konstituirajući princip osim "uma", чин spoznaje je за njega jedini mogući način konstitucije sveta¹⁰⁹. Um u formi pojmovne spoznaje otkriva себе као *sadržinu* i supstancijalnu

¹⁰⁶ Karl Marks, Grundrisse, str. 22.

¹⁰⁷ Isto, str. 26.

¹⁰⁸ Up. o tome: Vajt-Mihael Bader, *Krise und Kapitalismus bei Marx*, 1. tom, str. 61 ff.

¹⁰⁹ „Dakle za svest - то važi i za filozofsku svest - за коју је pojmovno mišljenje stvarni чoveк i за коју је pojmovni свет jedina stvarnost - за ovaku svest kretanje kategorija se pojavljuje као jedini stvarni akt proizvodnje.“ Karl Marks, Grundrisse, str. 22.

suštinu kako običajne tako i prirodne stvarnosti. Kretanje kategorija time je ujedno i akt proizvodnje koja ne rezultira u empirijskoj predmetnosti, već u njenom "umno" konstituisanom unutrašnjem ustrojstvu¹¹⁰. Iz ovog shvatanja sledi metodska posledica, koju čemo ovde samo napomenuti (pošto čemo se vratiti na nju kada budemo interpretirali Engelsa): pošto "um" sačinjava unutrašnje ustrojstvo "pojmljenog" sveta, on polazi u aktu pojmljenja od sebe samog. Ali pošto je filozofska ideja suštinski "razvoj konkretnog"¹¹¹, suština stvarnosti sastoji se u usponu od apstraktnog do konkretnog. Ovaj uspon Hegel shvata u isto vreme kao logički i istorijski proces: "Početno je ponajviše apstraktno, pošto stoji na početku i pošto se još nije razvilo; poslednji oblik koji proizilazi iz ovog razvoja jeste ono najkonkretnije."¹¹² Marksov problem dakle glasi: ukoliko se reprodukcija konkretnog totaliteta putem rada razlikuje od njegove duhovne reprodukcije kao totaliteta misli, važi li onda za Hegela prividno samorazumljivo jedinstvo "logičkog" i "istorijskog", tj. da li je najjednostavnija kategorija političke ekonomije, sa kojom treba da otpočne prikaz postojećih formi građanskog društva u isto vreme prva istorijska kategorija koja označava prvi istorijski stepen razvoja ovog društva?

Marks se bavi ovim pitanjem - sigurno ne slučajno - na mestu gde Hegel pruža prigovor protiv jedinstva "logičkog" i "istorijskog" koje se inače prožima u njegovim tekstovima. Radi se o dodatku §32 njegove Filozofije prava, čiju formulaciju Marks preuzima skoro od reći do reći. Prva objektivna kategorija građanskog društva je "vlasništvo", najprostiji pravni odnos subjekta. Hegel piše jednu napomenu ovde: "Tako se npr. ne može reći da je vlasništvo postojalo pre porodice, ali uprkos tome ga tematizujemo na prvom mestu."¹¹³ Ali Hegel se ne pita zašto je to slučaj i zašto on na ovaj problem nailazi u filozofiji prava, već smatra naprsto: "da je red vremena u stvarnom procesu

¹¹⁰ G. V. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, u: *Werke*, 7. tom, str. 27.

¹¹¹ G. V. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, u: *Werke*, 18. tom, str. 38 ff.

¹¹² Isto, str. 61.

¹¹³ G. V. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, u: *Werke*, 7. tom, str. 86 - U ručno napisanim primedbama Hegel kaže: „Kada se istorijski pristupi - šta pronalazimo prvo - možda porodicu, rasejane - šta država?....patrijahaalne odnose - još uvek ne pravo - još uvek moralitet.“ Isto.

pojavljivanja delimično drugačiji od reda pojma.”¹¹⁴ Marks isto tako ne problematizuje ovo, već pokušava da ga uskladi sa idejom jedinstva “logičkog” i istorijskog”.¹¹⁵

Marks je postao svestan ovog Hegelovog problema kada je putem kategorije “rad *sans phrase*” stekao uvid u činjenicu da određenje, tj. odsustvo određenja kategorije rada jeste proizvod građanskog društva. Ova kategorije nije opštevažeća i prosta kategorija kako se to na prvi pogled čini. Poimanje građanskog društva ima za zadatak da dešifruje objektivirane forme “delatnosti koja proizvodi bogatstvo”. Ova delatnost nije neposredno identična sa istorijski prethodnim načinima u kojima je “rad uopšte” bio utrošen. “Najprostija apstrakcija koja političku ekonomiju stavlja na prvom mestu i koja izražava prastare odnose koji važe u svim društvenim formama, sada u svojoj apstraktnosti stiče praktičku istinu tek kao kategorija modernog društva.”¹¹⁶

Sa ovim uvidom Marks je došao do prelomne tačke u “Uvodu”. Ono prosto u postojećim odnosima nije identično sa istorijski prostim: iz tog razloga ne postoji neposredno jedinstvo “logičkog” i istorijskog”. Marks ovde polazi metodološki. “Sistem” u strogom smislu može biti samo razvoj postojećih formi iz konstitujućeg principa, ali nikada istorija nastanka ovog sistema: “Takozvani istorijski razvoj se temelji na tome da poslednja forma razvoja posmatra prošle forme kao momente sebe same. Pošto je ona samo retko i pod određenim uslovima u mogućnosti da sebe samu kritikuje...ona posmatra ove prošle forme jednostrano”¹¹⁷ Ako se ovaj iskaz uporedi sa Hegelovim “Načinima pisanja istorije” može se videti da se Marks nije vratio na poziciju pûko “reflektujuće istorije” već da je pokušao da odredi racionalno jezgro “filozofske istorije”¹¹⁸. Ispravna opšta tačka gledišta, koja više nije opstruirana “jednostranošću” ne vodi do “duha, koji je

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ „U ovom smislu se može reći da jednostavnija kategorija izražava vladajuće odnose celine koja je manje razvijena ili da su podređeni odnosi razvijenije celine, koji su već istorijski postojali pre nego što se celina razvila, izraženi konkretnijom kategorijom.“ Karl Marks, *Grundrisse*, str. 23.

¹¹⁶ Isto, str. 25.

¹¹⁷ Isto, str. 26.

¹¹⁸ Up. nasuprot tome: Luj Altiser und Etijen Balibar, *Das Kapital lesen*, 2 toma, Hamburg 1972, 1. tom, str. 162 ff.

večito kod sebe”¹¹⁹, već do građanskog društva koje prepoznaće sebe i svoju istoriju u sopstvenim protivrečnostima: “Građansko društvo je došlo do razumevanja feudalnog, antičkog i orijentalnog društva tek kada je otpočelo kritiku sebe samog”¹²⁰. Za Marks-a *samokritika* građanskog društva podrazumeva kritiku međusobno protivrečnih i fiksiranih ekonomskih kategorija koje svoj osnov imaju u protivrečnom društvenom jedinstvu¹²¹. U tom smislu se ovde Marks implicitno vraća na prvobitno netematizovanu ulogu “kritike” pri misaonoj reprodukciji konkretnog.

Ovim je odbačeno neposredno jedinstvo “logičkog” i “istorijskog”. Ove kategorije istovremeno ostaju u sistematskom odnosu, ali sada u evoluciono-teorijskom smislu - formulisano rečenicom: “Ljudska anatomija sadrži ključ za razumevanje anatomije majmuna. Ipak, nagoveštaji višeg razvoja među podređenim vrstama mogu se shvatiti samo na osnovu već poznatog oblika takvog razvoja”.¹²² Rezultat ovih razmišljanja je poznat. Marks-ov cilj je da razvije kategorije “koje sačinjavaju unutrašnju strukturu građanskog društva i na kojima se zasnivaju fundamentalne klase. Kapital, Najamni rad, Zemljovlasništvo.”¹²³ Ali ovde se ne radi o istorijskom procesu, gde bi zemljovlasništvo i na njemu zasnovana zemljišna renta bile starije forme sticanja novca koje onda treba obraditi pre kapitala. To je “neizvodljivo i pogrešno”, tj. metodska nemoguća. Nije moguće razumeti savremenim odnos iz njegove istorije, kao što nije moguće razumeti istoriju iz pojma savremenog odnosa. “Nije moguće razumeti zemljišnu rentu bez kapitala, ali je moguće razumeti kapital bez zemljišne rente. Kapital je apsolutna ekonomski moć građanskog društva. On mora biti tačka polaska kao i završna tačka analize i neophodno je razviti ovu kategoriju pre zemljovlasništva.”¹²⁴

¹¹⁹ G. V. F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, izdavač: Johannes Hoffmeister, Hamburg, 5. izdanje, 1955, str. 22.

¹²⁰ Karl Marks, *Grundrisse*, str. 26.

¹²¹ „Samo putem zamene sukobljenih dogmi sukobljenim činjenicama i realnim suprotnostima koje se nalaze u skrivenoj pozadini, moguće je transformisati političku ekonomiju u pozitivnu nauku.“ Karl Marks, Pismo Engelsu, 10.10.1868, u: *MEW*, 32. tom, str. 181.

¹²² Karl Marks, *Grundrisse*, str. 26.

¹²³ Isto, str. 28.

¹²⁴ Isto, str. 27.

Kapital - Zemljovlasništvo - Najamni rad: “logičko” i “istorijsko”

Marks završava “Uvod” sa najavom da želi da razvije unutrašnju strukturu građanskog društva u tri osnovne klase. Ali ovo ne treba razumeti tako da on, polazeći od rezultata u “Uvodu”, neposredno primenjuje metodu geneze forme kako se je izložena u “Kapitalu”. Roman Rosdolski je sa pravom uputio na činjenicu da je Marks imao nameru da u okvirima prvog nacrta - o kojem Marks piše Engelsu u pismu iz 2. 4. 1858. godine - razvije ove tri kategorije u isto vreme “logički” i “istorijski”.

Ovaj redosled ne protivreči rezultatima iz „Uvoda“. Redosled kategorija ne tiče se „odnosa ekonomskih kategorija u istorijskom sledu različitih društvenih formi (...) već njihove strukture unutar modernog građanskog društva.“¹²⁵ Ova struktura pruža „istovremeno uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih prethodnih društvenih formi. Ona je sazdana iz njihovih ruševina i elemenata i u sebi sadrži još uvek delimično žive ostatke ovih prošlih formi, itd.“¹²⁶ Postojeći društveni odnosi koji se reproducuju na sopstvenim osnovama sadrže u sebi ostatke prošlosti koja je jednom bila istorijska osnova njihovog nastanka. Sa misaonom reprodukcijom ovih odnosa pruža se uvid u njihovu prošlost. Marks se nalazi pred pitanjem kako treba metodski pristupiti ovoj vezi između misaone reprodukcije i istorijskog prikaza. Ovaj problem nije razrešen u „Uvodu“, već prožima ceo „Grundrisse“.

Pošto je naš cilj da razumemo rečenice u pismu iz 2.4.1858. pozabavimo se nacrtom (iz perioda oko novembra 1857. god.) sa kojim je Engels bio upoznat. Kako bi osvetlili problem izmene odnosa „logičkog“ i „istorijskog“ koncentrisaćemo se na jedan pasus iz „Prvobitnog teksta ka kritici političke ekonomije“ (iz perioda oko avgusta/novembra 1858. god.) koji je napisan *nakon* pisma i koji nam se simptomatički čini da ukazuje na tendenciju ka sve većoj demarkaciji ove dve kategorije. Specifičnost nacrta iz 1857. godine, koji nas interesuje jer je u njemu sadržan sled prve tri knjige, sastoji se u činjenici da iako Marks polazi sa jedne strane od postojećeg

¹²⁵ Isto, str. 28.

¹²⁶ Isto, str. 26.

sistema (kako je to naglasio u „Uvodu), on sa druge strane želi da nastanak sistema kategorijalno inkorporira u ovaj prikaz: „U svakom organskom sistemu kao u razvijenom građanskom sistemu svaki odnos u građansko-ekonomskoj formi prepostavlja drugi odnos i time je prepostavka svakog zakona.“¹²⁷ Ovde Marks ponavlja svoj uvid da npr. moderna forma zemljišne rente ne može da se razume iz istorije ove kategorije, već da je ona određena odnosom kapitala. On kaže dalje: „Ovaj organski sistem kao totalitet je sam uslovljen prepostavkama, jer njegov razvoj u totalitet podrazumeva da se svi elementi društva podrede njemu ili da organe koji nedostaju razvije iz njih. Na ovaj način sistem postaje istorijski totalitet. Postajanje totalitetom je momenat njegovog procesa i razvoja.“¹²⁸ Ovaj istorijski nastanak, koji će Marks kasnije staviti u drugačiji odnos sa postojećim sistemom¹²⁹, treba očigledno da se inkorporira u prikaz. Formulacija koju on daje Engelsu, da prelaz kapitala u zemljovlasništvo, kao i prelaz sa zemljovlasništva u najamni rad i konačno prelaz sa novca u kapital, treba istovremeno posmatrati „dijalektički“ i „istorijski“, rezultira iz Marksove posvećenosti prikazu postojećeg i prikazu nastanka sistema. „Dijalektički“ sklop postojećeg sistema Marks zamišlja na sledeći način: on razvija na prvom mestu nacrt „knjige o kapitalu“ koja je u formalnom maniru naslonjena na Hegela. „Logički“ prelaz sa tržišta novca (kapitala u njegovom totalitetu) na zemljovlasništvo treba tako razumeti da kapital („opšti rastvor sa kojim se sve druge boje mešaju“¹³⁰) postulira odnos vrednosti u prirodnim stvarima: zemljištu, prirodnim silama, itd., koje nisu proizvod ljudskog rada. Iz ovoga rezultira moderno zemljovlasništvo „koje je kao kapitalizovana renta skuplje i kao takvo isključuje neposredno korišćenje zemlje od strane individue.“¹³¹ Kapital *mora* da

¹²⁷ Isto, str. 189.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ „Uslov i prepostavka *postajanja i nastanka* kapitala prepostavlja da on još uvek nije, već da će *biti*. Oni dakle isčezavaju sa pojavom stvarnog kapitala, sa kapitalom koji sam u svojoj stvarnosti postulira uslove svoje stvarnosti.“ Karl Marks, *Grundrisse*, str. 363.

¹³⁰ Isto, str. 27.

¹³¹ Isto, str. 189. Zemljišna renta ima i kasnije isto sistematsko mesto u „Kritici“ iz 1859. god: „Ukoliko je razmenska vrednost ništa drugo do radno vreme sadržano u jednoj robi, kako onda mogu robe koje ne sadrže rad posedovati razmensku vrednost ili, drugačije rečeno, odakle potiče razmenska vrednosti prirodnih sila?“

se protivi zemljovlasništvu, jer samo tako može da se reprodukuje u svom osnovu - slobodnom najamnom radu, pošto je isključenje obrade zemljišta (kako to Marks eksplisira pod uticajem teoretičara kolonija Vejkfilda) neprestani uslov za razmenu najamnog rada i kapitala. U ovom smislu su kapital, zemljovlasništvo i najamni rad u postojećem sistemu „logički“ posredovani.¹³²

Ali sa istim sledom kategorija treba prikazati i istorijsku genezu sistema. Uticaj kapitala u „prvobitnoj“ formi trgovačkog kapitala na stariju formu zemljišne rente, tj. supsumpciju agrikulture pod njegovu kontrolu, vodi do uništenja predkapitalističkih oblika proizvodnje. Stari odnosi serfova i sluga se postepeno transformišu u najamni rad. Utoliko tek moderno zemljovlasništvo vodi do najamnog rada kao jedne univerzalne kategorije „koja se prožima kroz celo društvo“¹³³ i koja istorijski ima korene u (industrijskom) kapitalu.

Nama nije cilj da objasnimo zašto je Marks izmenio ovaj nacrt. Osnovni razlog za to je, čini se (ovo Rosdolski, Bader i neki drugi nisu dovoljno jasno problematizovali), da iako je Marks u „Grundrisse“ podelom na „kapital u opštem“ i „konkurenčiju“ iz kritike Hegelove filozofije razvio osnovni princip za obradu ekonomskih kategorija, on zapravo nije problematizovao temeljne spojne momente celokupnog sistema¹³⁴. Iako je Marksu bilo jasno da „nijedna kategorija građanske ekonomije, čak ni prva, npr. „određenje vrednosti“, ne može biti mišljena bez posredovanja konkurenčije, on još uvek nije izveo uspon od apstraktnog ka konkretnog u formi geneze¹³⁵. Ove izmene se tiču i

Ovaj problem ćemo rešiti u učenju o zemljišnoj renti.“ *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, u: *MEW*, 13. tom, str. 48. - O ovom problemu up.: Roman Rosdolski, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen ,Kapital'*, 1. tom, str. 54 ff.

¹³² Karl Marks, *Grundrisse*, str. 189. - U pitanju je „dijalektički“ prelaz sa zemljovlasništva na najamni rad, koji Engels „još uvek ne razume“ u pismu iz 9.4.1958. god.

¹³³ Karl Marks. *Grundrisse*, str. 188.

¹³⁴ Roman Rosdolski, *Zur Entstehungsgeschichte des Manschen ,Kapital'*, 1. tom, str. 71 ff.; Vajt-Mihael Bader i drugi, *Krise und Kapitalismus bei Marx*, 1. tom, str. 100 ff. O kritici Badera vidi: *Projekt Klassenanalyse, Die Krise in der Theorie*, u: *Beiträge zum Wissenschaftlichen Sozialismus*, H. 9 (1976), Br. 4. posebno str. 104 i str. 109.

¹³⁵ Karl Marx, *Grundrisse*, str. 545. - „Neophodno radno vreme je određeno tek kretanjem samog kapitala. Ovo je temeljni zakon konkurenčije.“ Isto, str. 550. Up. takođe Karl Marx, *Das Kapital*, u: *MEW*, 23. tom, str. 53.

planiranih knjiga o „zemljovlasništvu“ i „najamnom radu“ kao i odnosa „logičkog“ i „istorijskog“ kako ga je on opisao Engelsu u pismu. Tek unutar kasnijeg razvoja spojnih tačaka u kojima se ustoličio zakon vrednosti, trgovački kapital i zemljovlasništvo zadobijaju sistematsko značenje koje zavisi od odgovarajućih predkapitalističkih formi.¹³⁶

Sa druge strane reference u „Grundrisse“ nisu izvedene iz razvijenog sistema već iz pojedinačnih kategorija. Po mom mišljenju razlog za to je činjenica da Marks zapravo još uvek ne izvodi novac. Iako on pokazuje odnos robe i novca on prepostavlja ekonomsku formu novca¹³⁷. On analizira „najprostiju cirkulaciju robe“ kao pojavnu sferu građanskog društva, ali sve vreme piše napomene o istorijskoj formi cirkulacije, tj. o trgovačkom kapitalu i istovremeno spominje njegov istorijski uticaj na starije forme zemljišne rente¹³⁸. Iz ovog konteksta se javlja pokušaj da se posredovanjem „kapitala“ i „zemljovlasništva“ kategorija najamnog rada prikaže istovremeno „logički“ i „istorijski“.

U „Prvobitnom tekstu“ iz poslednje trećine 1858. godine (ovde to možemo samo konstatovati) Marks u potpunosti odustaje od ovog pokušaja. „Najamni rad“ nije više istovremeno „dijalektički“ i „istorijski“ razvijen u prikazu, već je uzet kao *istorijska prepostavka* procesa valorizacije. Marks će se i kasnije držati ovog rešenja¹³⁹. U „Prvobitnom tekstu“ je dodao još jednu metodičku primedbu koja je od značaja za predstavu neposrednog jedinstva „logičkog“ i „istorijskog“: „Naša prepostavka i polazna tačka, koja je i polazna tačka procesa

¹³⁶ „Upravo je zadatak nauke da se razvije teorija konstitucije zakona vrednosti.“ Karl Marks, Pismo Kugelmanu, 11. 7. 1868, u: *MEW*, 32. tom, str. 553. U ovim teorijskim okvirima Marks problematizuje diferencijalnu rentu analogno višku profita u svakoj sferi proizvodnje, a apsolutnu zemljišnu rentu kao prepreku izjednačavanju vrednosti i troškova proizvodnje. Up. o tome Karl Marks, Pismo Engelsu, 2. 8. 1862. i 9. 8. 1862, u: *MEW*, 30. tom, S. 226 ff. i S. 274. - U oba slučaja je “renta u modernom smislu” višak u odnosu na prosek profita. Nasuprot tome *istorijski* gledano, nije profit, već je renta opšta forma u kojoj se ispoljava višak rada. Karl Marks. *Das Kapital*, 3. tom, u: *MEW*, 25. tom, str. 791. i str. 798. - Isto tako je trgovački kapital u razvijenom sistemu podređen industrijskom kapitalu, iako je *istorijski* on “najstariji način slobodne egzistencije kapitala.” Isto, str. 337.

¹³⁷ Projektgruppe Entwicklung des Marxschen Systems, *Das Kapitel vom Geld. Interpretationen zum Kapital* 2, Westberlin 1973, str. 32 ff.

¹³⁸ Karl Marx, *Grundrisse*, str. 163 f.

¹³⁹ Karl Marks, *Das Kapital*, u: *MEW*, 23. tom, str. 183 f.

proizvodnje građanskog društva, da vlasnik novca na tržištu... nailazi na rad kao nešto već *dato* u okvirima cirkulacije, je očigledno rezultat dugog istorijskog razvoja... Prošli istorijski proces koji je sadržan u ovoj pretpostavci, odrediće se još preciznije kada budemo problematizovali ovaj odnos. Ali ovaj istorijski nivo razvoja ekonomске proizvodnje - čiji je proizvod *slobodni rad* - je pretpostavka za nastanak i utoliko više za postojanje kapitala kao takvog. Njegovo postojanje je rezultat dugog istorijskog procesa ekonomске formacije društva. Ovde se vidi da je dijalektička forma prikaza ispravna samo kada je svesna svojih granica.¹⁴⁰ Ideja da „dijalektični prikaz“ može biti validan samo onda kada se spoznaju njegove granice ne treba interpretirati tako da je neophodno znati u kojoj tački „stupa na snagu istorijsko razmatranje“. Istorijsko razmatranje „stupa na snagu“ jer je pre toga „napustilo“ dijalektični prikaz¹⁴¹.

Engelsova dilema

Engelsova recenzija iz 1859. godine (jedina koja ukazuje na eskurs u „Grundrisse“) je od početka opterećena sa dve pretpostavke. Sa jedne strane Engels stoji pri Marksovim iskazima o nacrtu kritike koji sadrži uplitanje „logičkog“ i „istorijskog“. Iako ovaj nacrt formalno prethodi „Kritici“¹⁴², Marks se upravo tada distancirao od njega (i to upravo u tački koja se tiče odnosa logičkog i istorijskog). Prvo poglavlje njegove knjige sadrži prvu verziju geneze forme novca. Sa druge strane Engels interpretira ove ranije iskaze o odnosu „logičkog“ i „istorijskog“ sa pozicije sopstvenih predstava o kritici Hegela. Na ovaj način pristup teoriji i metodi „kritike političke ekonomije“ dobija novu tačku polaska.

¹⁴⁰ Karl Marks, *Grundrisse*, str. 945. Ovde se može primetiti da Marks više ne pretpostavlja samo „moderno zemljovlasništvo“ kao uslov nastanka slobodnog najamnog rada, već ovaj uslov locira u obliku proizvodnje koji prethodi kapitalizmu. Up. o tome: Karl Marks, *Grundrisse*, str. 375 ff.

¹⁴¹ „Sa druge strane i što je ovde za nas bitnije, istorijska metoda nam pokazuje tačku u kojoj istorijsko razmatranje stupa na snagu, tj. tačku gde građanska ekonomija kao puki istorijski oblik procesa proizvodnje pretpostavlja ranije istorijske oblike proizvodnje.“ Karl Marks, *Grundrisse*, str. 364.

¹⁴² Karl Marks, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, u: MEW, 13. tom, str. 7.

Videli smo da za Engelsa „sistemska“ obrada nauke podrazumeva da se njeni rezultati posreduju izvrnutom dijalektikom teorije odraza. Ovo opšte shvatanje nauke sada se primenjuje na sud o naučnom karakteru „kritike političke ekonomije“. Ona je jedna sistemska nauka i „sistemska razvoj zakona građanske proizvodnje i građanske razmene“¹⁴³ zato što u njenom osnovu stoji „ispravan način razvoja misli“ tj. izvrnuta dijalektička metoda¹⁴⁴. Ali ovde treba naglasiti da Engels nije odredio funkciju ove metode za unutrašnju strukturu „kritike“, jer već prvi problem sa kojim se suočava pri bližem istraživanju on rešava nezavisno od nje: „Kritiku ekonomije po metodi koju smo razvili moguće je vršiti na dva načina: *istorijski ili logički* [podvukao autor]. Pošto istorija, kao i njen teorijski odraz u celini i na velikom planu, prati razvoj od najprostijeg do komplikovanog odnosa, teorijsko-istorijski razvoj političke ekonomije nam daje liniju pratištu na kojoj se može nadovezati kritika. U celini i na velikom planu ekonomske kategorije će se pojaviti u istom sledu kao u logičkom razvoju.“¹⁴⁵

To da Engels problematizuje razvoj kategorija (bilo „logički“ ili „istorijski“), je rezultat njegove prepiske sa Marksom iz 1858. godine. To da on drugačije formuliše problem: „logički“ ili „istorijski“, je simplifikacija. Konačno to da on nailazi na problem tek *nakon* što je došao do „pronadene metode“, pokazuje da njemu nije bio jasan smer razvoja Marksove kritike Hegela¹⁴⁶. Naravno, Engels je morao da proba da reši

¹⁴³ Fridrih Engels, Rezension, str. 472.

¹⁴⁴ Isto, str. 474.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ Ovde možemo spomenuti poznato pismo u kojem Marks Engelsu piše da želi da razvije „racionalno jezgro“ Hegelove logike. Engels je ovo razumeo tako da Marks želi da razvije opšte dijalektičke zakonitosti. Pitanje je, pošto je ovo pismo napisano za vreme „Grundrisse“-a, gde Marks još uvek nije razvio genezu forme novca, da li on uopšte razume kritiku Hegela na neki drugi način. Meni se čini pogrešnim da se ovo pismo interpretira kao „druga recepcija Hegela“. Hegel je uvek prezentan u celokupnom procesu kritike ekonomskih kategorija. Karl Marks, Pismo Engelsu, 14. 1. 1858, u: MEW, 29. tom, str. 260. - Već 1883. prilikom revizije Marksove zaostavštine primećuje se Engelsovo rešenje ovog pitanja: „Sutra ću konačno imati vremena da par sati pogledam sve tekstove koje nam je ostavio Crni [der Mohr - Marksov nadimak, prim. prevodioca]. Radi se o nacrtu dijalektike koju je on želeo da razvije. Ali on je skrivao svoj rad, pošto je znao da ukoliko bi znali koliko je već napisao, bio bi primoran da objavi tekst.“ Fridrih Engels, Pismo Lavrovu, 2. 4. 1883, u: MEW, 36. tom, str. 3.

prividni problem „logičkog“ ili „istorijskog“ u Marksovom smislu, pošto na kraju krajeva on piše jednu recenziju koja već prepostavlja određeni rezultat. Ipak, od značaja je pitanje da li Engelseove predstave o „logičkoj“ obradi ekonomskih kategorije odgovaraju Marksovim.

Kao prvo treba napomenuti da se Engelseove uvodne primedbe o odnosu „logičkog“ i „istorijskog“ istraživanja ne odnose neposredno na sled kategorijalnog prikaza formi građanskog društva, već na kritičku literaturu¹⁴⁷. Njegova tačka polaska je pitanje da li „istorijski razvoj i razvoj naučne literature političke ekonomije pruža liniju vodilju koju je moguće nadovezati na kritiku?“ Ovim se on očigledno orijentiše na nacrt „Kritike“ iz 1859. godine, gde izlaganje o istoriji teorije prati razvoj ekonomskih kategorija. Pitanje je onda, u kom smislu mogu ovi teorijsko-istorijski momenti služiti kao „spojne tačke“ za „logički“ razvoj. Sa rešenjem ovog pitanja ponovo se problematizuje spoj istorije ekonomskih kategorija i spoznaje unutrašnjeg sklopa kapitalističke društvene formacije. Marks je već u „Uvodu“ iz 1857. godine objasnio da kada društvo stekne sposobnost samokritike ono može da spozna totalitet svojih sopstvenih formi, kao i da stekne uvid u prethodne društvene formacije. Teorijsko-istorijski momenti „Kritike“ su postulirani u skladu sa ovim osnovnim stanovištem: posebne ekonomiske nauke treba razumeti kao teorijsku razradu određenih nivoa razvoja kapitalizma. Tokom ovog istorijskog razvoja postaju vidljive protivrečnosti i stvarne osnove građanskog društva. Time politička ekonomija polako stupa u blizinu problema (upravo jer upada u teorijske protivrečnosti)¹⁴⁸ čije rešenje sačinjava početnu tačku sistematskog prikaza. U ovom smislu se prikaz geneze forme „kritike političke ekonomije“ bazira na istorijskom razvoju građanske teorije.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Celeni je jedan od retkih koji veoma jasno referiše na ovu okolnost. Jindřich Celeni, *Die Wissenschaftslogik und das ‚Kapital‘*, Frankfurt/M. 1968, str. 107. - Niti Joakim Bišof, *Gesellschaftliche Arbeit als Systembegriff*, str. 110 ff., niti Klaus Holzkamp, *Die historische Methode des wissenschaftlichen Sozialismus und ihre Verkennung durch J. Bischoff*, u: *Das Argument*, Br. 84, ne obraćaju pažnju na ovu polaznu tačku za Engelseovo razmatranje „logičkog“ i „istorijskog“.

¹⁴⁸ O produktivnim vrednostima teorijskih protivrečnosti vidi npr. Marksove spise o Adamu Smitu, Karl Marks, *Theorien über den Mehrwert*, u: *MEW*, 26.1 tom, str. 58 f.

¹⁴⁹ „Razlaganje robe na rad u dvostrukoј formi, upotreбne vrednosti na stvarni rad ili svrhovitu produktivnu delatnost i razmenske vrednosti na radno vreme

Engels pruža drugačiju argumentaciju: „Pošto istorija kao i njen odraz u naučnoj literaturi prate razvoj u celini i na velikom planu od najprostijeg do komplikovanog odnosa“ – *iz ovog razloga* treba povezati „logički“ razvoj sa redom kategorija koji se nalazi u naučnoj literaturi građanske ekonomije. U “celini i na velikom planu” istorijski i logički razvoj su paralelni. Već ovo shvatanje ne odgovara Marksovom: kategorije građanske ekonomije uopšte ne prate put od najprostijeg do komplikovanog. Apstrakcija je rezultat već dužeg analitičkog studija ekonomske nauke¹⁵⁰. Sistematski uspon od apstraktnog do konkretnog, tj. od najprostijeg do komplikovanog ne tiče se više literarno-teorijsko-istorijskog razvoja samih kategorija, već njihovog sistematskog prikaza. “Logički” i (literarno-teorijsko) “istorijski” sled nisu u jedinstvu, čak ni u “celini i na velikom planu”. Pitanje je kako je Engels mogao doći do ovog zaključka.

Prva naznaka za odgovor na ovo pitanje je Engelsov pokušaj da posreduje istoriju teorije i stvarnu istoriju građanskog društva. Za Marks-a ovaj odnos podrazumeva tri teorijska koraka: tekstualno-teorijsko-istorijski sled ekonomske kategorije, tj. njihova sve veća realizacija u protivrečnostima pokazuje da građansko društvo mora postići određeni stepen razvoja pre nego što je moguće pružiti sistematski prikaz njegovog unutrašnjeg sklopa. Tek ovaj prikaz geneze formi omogućuje istraživanje istorije razvoja sistema. Nasuprot ovome, sâm literarno-teorijsko-istorijski sled ekonomske kategorije ne pruža uvid u strukturu i istoriju građanskog društva. Engels prepostavlja upravo ovo onda kada ignorišući genezu forme pokušava da putem teorije odraza (bukvalno u jednoj sporednoj rečenici) postulira identitet istorije teorije i stvarne istorije: „Pošto istorija kao i njen

ili isti društveni rad je kritički rezultat istraživanja klasične političke ekonomije koje je trajalo 150 godina i koje je u Engleskoj otpočelo sa Vilijem Petijem, u Francuskoj sa Buagilberom a završilo se u Engleskoj sa Rikardom a u Francuskoj sa Sismondijem.“ Karl Marks, *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, u: MEW, 13. tom, str. 37.

¹⁵⁰ „Odlučujuće pitanje za fiziokrate, kao i njihove protivnike nije samo koji rad stvara *vrednost*, već koji rad stvara *višak vrednosti*. Pre nego da reše ovaj problem u jednostavnijoj formi, oni se njime bave u komplikovanoj formi, pošto je istorijski put svih nauka do istinskih problema pun raskrsnica i lavirinata. Za razliku od drugih građevina, nauka nije samo magični zamak, već zgrada gde se prvo grade pojedinačni spratovi pre nego što se stavi temelj.“

odraz u naučnoj literaturi prate razvoj u celini i na velikom planu od najprostijeg do komplikovanog odnosa...¹⁵¹ Uspon od apstraktnog do konkretnog treba da važi ne samo za literarno-teorijsko-istorijski razvoj, već i za stvarnu istoriju, jer se obe ogledaju jedna u drugoj. Ova Engelsova ideja vodi do problema da ukoliko se prepostavi da teorijski sled ekonomskih kategorija prati put od prostog do konkretnog i da ovaj sled „oslikava“ stvarnu istoriju, postavlja se pitanje da li onda ovaj sled oslikava „suštinske“ momente istorije ili samo kontingentne, naprosto „istorijske“ momente?¹⁵² Očigledno je ovo poslednje u pitanju, pošto iako istorijski i logički razvoj odgovaraju jedan drugom „u celini i na velikom planu“, za Engelsa „istorija“ nije pojmljena istorija, već istorijsko-empirijski sled u svim njegovim pojedinostima. Kada se ove pojedinosti „oslikaju“ onda istorijsko-kontingentni sled ekonomskih kategorija opstruira i prekida „logički“ razvoj. „Logički“ razvoj zato nije moguće iščitati iz istorijskog sleda, već je on rezultat primene jedne određene metode: „Logičko razmatranje je dakle jedino koje je primereno. Ali ono nije ništa drugo do istorijsko, oslobođeno istorijske forme i opstruirajuće kontingencije. Istorija i sled misli imaju istu tačku polaska. Logički proces je apstraktni i teorijsko konsekventi odraz istorijskog procesa.“¹⁵³ Za razliku od Marks-a koji polazi od istorije teorije ka sistematskom razvoju kategorija i tim putem dolazi do određenih sudova o istorijskom nastanku i kretanju postojećeg sistema, Engels polazi od empirijske istorije ekonomskih kategorija, koje posmatra kao odraz stvarne istorije. „Istoriska“ obrada (i ovim se objašnava njegova drugačija formulacija problema) bi morala da prikaže vremenski sled u svim kontigentnim momentima. Ali zadatak „sistemske“ nauke je da otkrije unutrašnji, zakoniti razvoj strukture empirijske istorije.¹⁵⁴ Problem je što ovaj prelaz sa pojave ka „suštini“ ne izvodi genezu

¹⁵¹ Isto, str. 42 f. Fridrik Engels, *Rezension*, str. 474.

¹⁵² O pojmu „puko istorijskog“ up. Fridrik Kambartel, *Erfahrung und Struktur. Bausteine zu einer Kritik des Empirismus und Formalismus*, Frankfurt/M 1968, str. 61 ff.

¹⁵³ Fridrik Engels, *Rezension*, str. 475.

¹⁵⁴ „Istoriski događaji su u celini i na velikom planu isto tako opterećeni kontingencijom. Ali ono što je kontingenntno na površini, poseduje u svom jezgru zakonitosti koje treba otkriti.“ Fridrik Engels, *Ludwig Feuerbach*, str. 297. Nasuprot tome Marks naglašava da je zadatak nauke da istraži u kojim formama vladaju zakoni. Up. o tome. nap. 133.

forme ekonomskih kategorija iz određenog načina utroška društvenog rada, već se zadovoljava pukom primenom „logičke“ metode. Kakva je ta logička metoda? Engels odgovara: „Ona nije ništa drugo do istorijska, oslobođena istorijske forme i opstruirajuće kontingencije“. O ovoj formulaciji marksističko-lenjinistički interpretatori ne znaju ništa da kažu, a pri pokušaju da razumeju njen smisao, zadovoljavaju se simplifikacijama.¹⁵⁵

„Istorija filozofije“, „Filozofija istorije“ i „Filozofija prava“

Da bi razumeli Engelsov stav neophodno je podsetiti na njegovo utemeljenje mogućnosti odnosa „logičkog“ i „istorijskog“: oni su „u celini i na velikom planu“ jedinstveni, pošto oba polaze od prostog i kreću se ka konkretnom. Engelsova upotreba reči upućuje na vezu sa Hegelovom „istorijom filozofije“. Ovde je na delu jedinstvo koje je dato na osnovu identičnog predmetnog polja filozofije: u odnosu pojma filozofije i njene istorije je „logičko“ neposredno suštinski „istorijsko“: „Može se misliti da razvoj ideje filozofije ima drugačiji sled od vremenskog sleda pojmove. U celini ovaj sled je isti.“¹⁵⁶ Mi smo se dotakli ovog odnosa kada smo se bavili Marksovim „Uvodom“ u „Grundrisse“; teorijske implikacije upućuju na već spomenuti paragraf §32 „Filozofije prava“, gde Hegel sam dolazi do tačke u kojoj kritikuje (inače kod njega ustoličeno) jedinstvo „logičkog“ i „istorijskog“.

Samo zato što Hegel smatra filozofiju spoznajom istine kao razvoja konkretnog, on može tvrditi da „logički“ razvoj njenog pojma odgovara suštinskim stepenima njene istorije: oba procesa polaze od

¹⁵⁵ Klaus Holckamp čini to veoma delikatno. Nakon što je oslobođio istoriju od opstruirajuće „kontingencije“ on podučava čitaoca da on time nije mislio na „kauzalno-mehanističku nužnost istorijskog razvoja“, već da „nužno“ [Notwendig] u Marksovom smislu znači „ono što mora da se učini, kako bi sudbina društva skrenula [Wenden] sa puta nevolje [Not]“ Klaus Holzkamp, *Die historische Methode des wissenschaftlichen Sozialismus und ihre Verkennung durch J. Bischoff*, u: *Das Argument*, Br. 84, str. 33 ff.

¹⁵⁶ G. V. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, u: *Werke*, 18 tom, str. 59.

prostog bitka i kreću se ka u sebi određenom pojmu. Ali ovo shvatanje prepostavlja da je „istorija“ zavisna od pojma predmeta: „U skladu sa ovom idejom ja smatram da je sled sistema filozofije u istoriji isti kao sled logičkog izvođenja pojmovnih određenja ideje. Ja smatram da kada se osnovni pojmovi sistema u istoriji filozofije oslobođe svojih spoljašnjih oblika i njihove primene na posebnosti, rezultat su različiti stepeni određenja same ideje u njenom logičkom pojmu. Obrnuto gledano, logički proces po sebi sadrži u svojim centralnim momentima proces istorijskih pojava - ali neophodno je znati prepoznati ove čiste pojmove u istorijskom obliku pojava.“¹⁵⁷

Poslednja primedba je od centralnog značaja. U istorijskom formirajući filozofije ono suštinsko i nesuštinsko su isprepleteni. Kako bi filozofiju oslobođili kontigencije i prikazali kao suštinske korake razvoja ideje, neophodno je već posedovati selektivno *znanje*, dakle *spoznavaju* ideje. Ovde se vidi da sa Hegelovim metodskim zahtevom da znanje o istoriji ideje prepostavlja spoznaju ideje, već dolazi do jednog *udvostručenja pojma sistema*. „Pojam“ filozofije i njegova „istorija“ stoje takoreći u relaciji horizontalnog i vertikalnog sistema. Vertikalni sistem je izведен jer je pojmljena istorija uvek konstrukcija u kojoj se „suštinsko“ izvlači iz mnoštva empirijsko-istorijskih fenomena. Dakle suština filozofija sastoji se u usponu od apstraktnog do konkretnog, isti je slučaj sa suštinom njene istorije; obe su identične i iz tog razloga važi jedinstvo „logičkog“ i „istorijskog“.

Kao što se može lako videti, udvostručenje „sistema“ čije sveopšte jedinstvo izražava logičko-istorijski prikaz nestaje u momentu čim Hegel pređe sa terena „istorije filozofije“ na teren „filozofije istorije“, tj. iz akta spekulativne geneze forme na polje objektivnog duha. Isti metodski zahtev, da spoznaja pojma ima primat naspram znanja njegove istorije, povlači sa sobom posledice koje se ranije nisu pojavile. Hegelov pokušaj da sistematizuje istoriju i da je prikaže kao umni proces razvoja zasniva se na prepostavci da je um „istupio“ u stvarnost i da se iz tog razloga sadašnjost može spoznati u svojoj suštini: „Koji plan otkriva sudsud u svetskoj istoriji? Da li je došlo vreme da ga konačno otkrijemo... Da li je došlo vreme za ovo zavisi od toga da

¹⁵⁷ Isto, str. 49.

li se konačna svrha sveta opšte-važeći i svesno ospoljila u stvarnosti.“¹⁵⁸ Sa strane Hegel piše komentar: „Ovo - razumevanje našeg vremena.“¹⁵⁹

Ova izgradnja filozofije istorije na temelju pojmljene sadašnjosti ogleda se ponajviše u tome (više nego npr. u dodatka §32 „Filozofije prava“, gde se Hegel bavio samo jednom posledicom ove izgradnje), da filozofija istorije ima svoje logičko mesto na kraju filozofije prava¹⁵⁹. Filozofija prava sačinjava „horizontalni“ sistem postojećih formi; građansko društvo se shvata kao objektivacija „ideje po sebi i za sebi slobodne volje“.¹⁶⁰ Rekonstrukcija istorijskog procesa do ovog već postojećeg rezultata je, nasuprot tome, samo jedan „sistem“ drugog reda koji je uslovjen Hegelovim pojmom „građanskog društva“. Istorijski proces razvoja putem re-interpretirane četiri svetske imperije je funkcija sadašnjosti koja povezuje istoriju sa njenom suštinom?¹⁶¹ Sada je jasno da forme *postojećih* umnih odnosa države, društva i porodice ne mogu više biti identični sa istorijskom formacijom uma na putu ka ovom cilju; isto tako, sled kategorija ne može odgovarati sadržini. To da filozofija prava i filozofija istorije metodski polaze od apstraktnog i kreću se ka konkretnom sadržinskim ne čini logičko-istorijsko jedinstvo, pošto logički prvo u postojećem sistemu nije više identično sa istorijski prvim u toku njegovog razvoja.¹⁶²

¹⁵⁸ G. V. F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte*, str. 45.

¹⁵⁹ Manfred Ridel, *Fortschritt und Dialektik in Hegels Geschichtsphilosophie*, u: *System und Geschichte. Studien zum historischen Standort von Hegels Philosophie*, Frankfurt/M. 1973, str. 61.

¹⁶⁰ G. V. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, u: *Werke*, 7. tom, § 33, str. 87.

¹⁶¹ Njegova razlika od Marks-a – up. o tome odeljak uvoda za *Grundrisse* – se ne tiče toliko metodskog koliko teorijskog polja. Iako se filozofija istorije bazira na filozofiji prava, filozofija prava nije realna analiza građanskog društva, već je ona – kako je Marks to pokazao u „Kritici Hegelovog državnog prava“ – uslovljena mistifikovanom umskom konstrukcijom. U tom smislu su kako filozofija istorije tako i filozofija prava uslovljene jednim „focus imaginarius“ samo-ostvarujućeg uma.

¹⁶² Hegel upućuje u jednom verbalnom dodatku §408 Enciklopedije na simultanost i unutrašnji sklop postojećih formi i time se ograničava od svake istorijske pozicije: „Naša pozicija ne tvrdi da običajnost vremenski sledi pravo i moralitet niti da familija i građansko društvo *prethode* državi. Ovde se radi o tome da je običajnost *temelj* prava i moraliteta, isto kao što familija i građansko društvo u svojim jasnim razlikama *prepostavljuju* postojanje države“. G. V. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, u: *Werke*, 7. tom, str. 524.

Logičko-sistematski i istorijsko-sistematski razvoj kategorija se odvija u dve različite serije.

Ideja pojmljene sadašnjosti koju je Marks demistifikovao u razvoju forme vrednosti (pokazujući da ona nije forma ostvarenja „ideje slobodne volje“ već postvarivanje otuđenog rada) dolazi u prvi plan u Hegelovom već impliciranom odnosu između totaliteta razvijenog sistema i istorije njegovog nastanka. Sistematski prikaz odnosi se u „Kapitalu“ na postojeći sistem. Sa eksplikacijom prikaza, utemeljenoj u genezi forme, determiniše se kako demistifikovani smer razvoja sistema tako i implikacije za istraživanje njegovog nastanka. Sada ćemo se kratko pozabaviti ovim odnosom između prikaza geneze forme i istorije.

O spektrumu značenja pojma „istorijskog“ kod Marksa

Zato što prikaz postojećih formi ne može biti neposredno identičan sa istorijskim sledom ne znači da je on „neistorijski“. Naš pokušaj da izložimo istorijske implikacije geneze forme ne zahteva potpunost niti pruža sistematsku celinu, već je preliminarnog i aditivnog karaktera. Uprkos tome od koristi je razlikovati sledeća značenja pojma „istorijskog“ kod Marksa, koja se mogu pronaći u citatima koje ćemo ovde manje-više slučajno izabrati.

1. „Forma vrednosti proizvoda rada je najapstraktnija, ali isto tako i najopštija forma građanskog oblike proizvodnje, koja je specifični oblik društvene proizvodnje i time *istovremeno istorijski fenomen* [podvukao autor]. Ukoliko se ona posmatra kao večni i prirodni oblik društvene proizvodnje, nužno se previđa ono suštinsko u formi vrednosti, a to je robna forma, dalje novčana forma, forma kapitala, itd.“¹⁶³ Ovde, i na mnogim drugim mestima, Marks koristi termin „istorijski“ u smislu „*ne prirodno*“. Geneza forme otkriva ekonomski kategorije kao forme postvarenja istorijski određenog načina utroška rada u dvostrukoj formi - a ne „rada naprsto“.¹⁶⁴ Pošto

¹⁶³ Karl Marks, *Das Kapital*, u: MEW, 23. tom, str. 95, nap. 32.

¹⁶⁴ Karl Marks, Pismo Engelsu, 8. 1. 1868, u: MEW, 32. tom, str. 11.

je njen predmet u ovom smislu „istorijski“, isto važi i za formu njegove teorijske obrade.¹⁶⁵

2. Iz ovog prvog je moguće izvesti drugo određenje „istorijskog“ u smislu „transistorijskog“. Valorizacija kapitala se pojavljuje kao neverzibilni proces (iako ne u teleološkom i umskom smislu kako je to slučaj u idealističkoj filozofiji) koji je Marks preciznije odredio u zakonu tendencionog pada stope profit-a: „Ovo je u svakom smislu najvažniji zakon moderne političke ekonomije i suštinsko za razumevanje njenih najtežih odnosa. Sa *istorijske tačke gledišta* [podvukao autor] ovo je najvažniji zakon.“¹⁶⁶

3. Treće značenje: „istorijskog“ kao „onog što prethodi kapitalističkom sistemu“ se nadovezuje na prva dva značenja. Ukoliko se sistem shati kao ne-prirodan i time se uvidi mogućnost njegove propasti, onda se istraživanje postojećih formi usmerava na pitanja o istoriji njegovog nastanka. „Pisanje *stvarne istorije proizvodnih odnosa* nije neophodno za razumevanje zakona građanske ekonomije. Ali ispravan prikaz i dedukcija ovih zakon kao istorijski nastalih odnosa vode do jednačina..., koje upućuju na prošlost ovog sistema. Ova veza i istovremeno korektno razumevanje sadašnjosti pružaju ključ za razumevanje prošlosti. To je poduhvat, do kojeg ćemo, nadam se, tek doći“.¹⁶⁷ Poslednja primedba upravo pokazuje da Marks ne tvrdi da razvijanje postojećih formi u isto vreme podrazumeva rekonstrukciju njihovog nastanka. Uprkos tome njegove analize savremenog totaliteta otvaraju vrata centralnim pitanjima za istraživanje njihove istorije. Kako bi dali jedan primer, Marks u svom kratkom ekskursu o prelazu iz feudalizma u kapitalizam, u poglavlju o „tzv. prvobitnoj akumulaciji“ polazi od pojma kapitalističke akumulacije, tj. transformacije viška vrednosti u kapital. Postojanje transformativnog viška prepostavlja kapitalistu kao vlasnika „prvobitnog“ kapitala. Ali kapital nije puka suma vrednosti, već društveni odnos. Istorijsko istraživanje ima za zadatku da objasni nastajanje ovih odnosa: „Odnos kapitala prepostavlja raskid između radnika i vlasništva nad uslovima vršenja rada. Čim kapitalistička proizvodnja stane na noge, ona nije samo uslovljena ovim raskidom, već ga reprodukuje na svim višim nivoima svog razvoja.

¹⁶⁵ Up. o tome: Helmut Rajhelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs...*, str. 18.

¹⁶⁶ Karl Marks, *Grundrisse*, str. 634.

¹⁶⁷ Isto, str. 364 f.

Proces koji nastaje odnosom kapitala nije ništa drugo do proces raskida između radnika i vlasništva nad svojim uslovima rada. Ovaj proces transformiše sa jedne strane društvena sredstva života i proizvodnje u kapital, dok sa druge strane pretvara neposredne proizvođače u najamne radnike. Tzv. prvobitna akumulacija nije ništa drugo do proces razdvajanja proizvođača i sredstava proizvodnje.¹⁶⁸

4. Ova prva tri značenja se odnose na istorijski karakter metode geneze forme (1), na smer razvoja postojećog sistema (2), na istorijski prethodeće granice dijalektičkog prikaza (3). Tradicionalno značenje „istorijskog“ kao „*empirijski-faktičkog*“, koje se ne može podvesti pod bilo koju teoriju, tiče se nasuprot tome granica metode geneze forme od apstraktnog ka konkretnom u prikazu građanskog društva. Već smo naglasili (up. napomenu 132a i 133) da se granice teorijskog prikaza kapitala nalaze u razvoju forme, gde se zakon vrednosti ustoličuje u konkurenciji. Sa one strane teorije počinje „stvarno kretanje konkurenčije“ i time ujedno sfera jedinstvenih i neponovljivih činjenica istorijskog procesa. Ono leži van granica „kapitala“ ali označava tačku na kojoj se mora nadograditi rad istoričara.¹⁶⁹

Sve ovo su samo napomene koje ovde ne možemo dalje razviti. Za naše svrhe neophodno je samo zaključiti da iako sistematski razvoj kategorija „Kapitala“ podrazumeva (tj. isključuje) istorijske momente nejednakih značenja, kod Marks-a nema reči o neposrednom logičko-istorijskom sledu kategorija.

Jedinstvo „logičkog“ i „istorijskog“ kod Engelsa

Za razliku od Marks-a Engels polazi od teorijsko-istorijskog sleda kategorija. Kao što je Hegel problematizovao sled filozofskih sistema tako i on problematizuje ekonomске teorije u kontekstu „istorije filozofije“. ¹⁷⁰ Ovo je razlog zašto Engels utemeljenje za

¹⁶⁸ Karl Marks, *Das Kapital*, u: MEW, 23. tom, str. 742. - Naočigled ovog kao i ranije relevantnog pitanja nije od značaja to da Marks veoma rano uvodi propast „slobodnog seljaštva“. Up. o tome: Pol Manto, *The Industriell Revolution in the Eighteenth Century*, izdavač: T. S. Ashton, London 1970, str. 139.

¹⁶⁹ Karl Marks, *Das Kapital*, u: MEW, 25. tom, str. 839.

¹⁷⁰ Takođe, što se Lenjinovog razumevanja odnosa između „logičkog“ i istorijskog“ tiče relevantna literatura se poziva na njegov “Rezime Hegelove

jedinstvo „logičkog“ i „istorijskog“ vidi u napretku od apstraktnog ka konkretnom. Ali kao što je to bio slučaj kod Hegela, logičko-istorijsko jedinstvo prikaza se ne može preneti na oblast objektivnog duha, što znači na oblast odnosa savremenog društva i istorije. Engels prevazilazi granice primenjivosti principa jedinstva „logičkog“ i „istorijskog“ svaki put kada čini jednu te istu grešlu: njemu uopšte nije jasan značaj koncepcije opredmećivanja apstraktno-opštег ljudskog rada za kritiku idealističke dijalektike. Na mesto ovog filozofskog uvida „kritike političke ekonomije“ (iako ovaj uvid već ukazuje na nepotpuni razvoj forme vrednosti u „Kritici“ iz 1859. god.) Engels stavlja puku primenu izvrnute dijalektičke metode.

Pošto je završio u aporijama teorije odraza u njegovoј recenziji se ova metoda pojavljuje pod imenom „logičke obrade“ sa zadatkom da apstrahuje suštinsku istoriju iz empirijske istorije ekonomskih kategorija (ovo je naravno moguće samo pod pretpostavkama Hegelove „istorije filozofije“): „Ova forma [istorijska] ima prividnu prednost da pruža veću jasnoću, pošto naravno sledi stvarni razvoj, ali ovo zapravo možda samo pomaže njenoj popularnosti. Istorija često čini skokove i skreće cik-cak i mora da se isprati ne samo tamo gde je materijal od nebitnog značaja, već tamo gde prekida misaoni proces“.¹⁷¹

Engels poistovećuje ovu vrstu pristupa sa Marksovim logičko-sistematskim razvojem kategorija u postojećem sistemu kada kaže: „*Ova* [podvukao autor] istorija i sled misli imaju istu tačku polaska. Logički proces je apstraktni i teorijsko konsekventni odraz istorijskog procesa.“¹⁷²

„Misaoni proces“ na koji se Engels poziva tiče se sleda kategorija u „kritici političke ekonomije“ ali on njega ne utemeljuje logičko-sistematski, tj. genetski, već istorijsko-sistematski. On je odraz u „apstraktno i teorijski konkrektnoj formi, istorijskog procesa“. Ovde su prioriteti izokrenuti jer polazna tačka nije odnos filozofije prava i filozofije koji je Hegel izrazio na mistifikovan način i koji je Marks kritički dalje razvio u ideji načina utroška društvenog rada kao uslova za rekonstrukciju istorije, već je „logički način obrade“ metoda kojom

istorije filozofije”, Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der KPdSU, u redakciji M. M. Rosental, *Lenin als Philosoph*, Berlin 1971, str. 526.

¹⁷¹ Fridrih Engels, *Rezension*, str. 475.

¹⁷² Isto.

se apstrahuju suštinski momenti empirijsko-istorijskog sleda kategorija političke ekonomije i koji služe kao preduslov logičkog-sistematskog prikaza. Jedinstvo „logičkog“ i „istorijskog“ nije (neispravno) preuzeti atribut „dijalektičke metode“ iz odnosa pojma filozofije spram njene istorije. Pod „logičkim načinom obrade“ se dakle misli izvrnuta Hegelova dijalektika koja navodno utemeljuje „kritiku političke ekonomije“. ¹⁷³ Ukoliko se njeni opšti zakoni kretanja i razvoja primene na empirijsku istoriju ekonomskih kategorija, rezultat je suštinski sled ovih kategorija. Pošto ekonomske kategorije u svom sledu nisu ništa drugo do „odrazi“ stvarnog istorijskog procesa moguće je pojmiti suštinske momente razvoja stvarne istorije.

Na pitanje da li smo došli do razumevanja ove (iako pune grešaka, ipak ne tako komplikovane) Engelsove pozicije moguće je između ostalog proveriti u jednoj reči. Engels kaže: „Čime otpočinje *ova* istorija...“ *Ova* istorija? *Koja* istorija? U pitanju je istorija koja je već *a priori* podređena logičkim načinom obrade. Ako pogledamo literaturu koja tematizuje Engelsovu recenziju možemo videti da autori često transformišu pokaznu zamenicu „ova“ u određeni član [*die Geschichte*]. Oni koji ovaj pasus interpretiraju na ovakav način (da onim čime istorija započinje jeste ono čime misaoni proces treba da započne) pokazuju time da nisu razumeli probleme pred kojima se Engels nalazio i da oni, ma kakva njihova pozicija bila, tendiraju ka teoriji odraza, koju ovako simplifikovano čak ni Engels nije zastupao. Ovakve interpretacije moguće je pronaći kod: Joakim Bišofa¹⁷⁴, kod „Projektske grupe za kritiku političke ekonomije“¹⁷⁵, kod P.V. Kopnina¹⁷⁶, M. M. Rosental upotrebljava obe verzije¹⁷⁷, konačno čak Roman Rosdolski¹⁷⁸ i Ronald Mek¹⁷⁹. Sigurno ima i drugih.

¹⁷³ Isto, str. 474.

¹⁷⁴ Joakim Bišof, *Gesellschaftliche Arbeit als Systembegriff*, str. 111.

¹⁷⁵ Projektgruppe zur Kritik der politischen Ökonomie, *Zur Logik des Kapitals*, str. 31.

¹⁷⁶ P. V. Kopnin, *Dialektik - Logik - Erkenntnistheorie. Lenins philosophisches Denken - Erbe und Aktualität*, Berlin 1970, str. 237.

¹⁷⁷ M. M. Rosental, *Die dialektische Methode der politischen Ökonomie von Karl Marx*, Berlin 1969, str. 465 i str. 476.

¹⁷⁸ Roman Rosdolski, *Zur Entstehungsgeschichte des Menschen .Kapital‘*, 1. tom, str. 144.

¹⁷⁹ Ronald Mek, *Einige Bemerkungen zum „Transformationsproblem“ u: Ökonomie und Ideologie*, Frankfurt/M. 1973, str. 210.

Engels i izvođenje novca

Posledice ovih shvatanja se mogu videti u poslednjem delu recenzije. Pošto Engels „logiku“ ekonomskih kategorija nije izveo iz dvostrukog karaktera robno-proizvodnog rada, već putem primene opštih dijalektičkih zakonitosti, on je u opasnosti da pri pokušaju bližeg prikaza ovih kategorija, kako sam kaže, samo opiše jedan „apstraktni misaoni proces“. Na ovom mestu je jasno da Engels nije u mogućnosti da izloži specifično naučni karakter „kritike političke ekonomije“ iz nje same, ukoliko već ne prepostavlja ovaj naučni karakter pre nauke same.¹⁸⁰ Ovo je imalo posledice za celu naučnu teoriju marksizma-lenjinizma: „Kapital“ gubi status posebne nauke totaliteta formi građanskog društva i degradira se na oblast primene jedne već postojeće naučne metode.

Engels sadašnjosti i istorijsko-faktičkom u potpunosti prilazi „materijalistički“. Ovom puko empirijskom stanovištu odgovara jedan apstraktno-dijalektički proces: on ne eksplisira pojam „društvenih odnosa“, već pokušava da objasni daljnji razvoj kategorija iz puko logičkog pojma „odnosa“: „Pri ovoj metodi mi polazimo od prvog i najprostijeg odnosa koji se nama istorijski, faktički pojavljuje, dakle od prvog ekonomskog odnosa koji nalazimo u stvarnosti. Zatim razlažemo ovaj odnos. Pošto je to jedan *odnos*, jasno je da postoje dve strane koje se *odnose jedna prema drugoj*. Mi posmatramo obe ove strane po sebi. Iz ovoga sledi način njihovog međuodnosa i međudelanja. Pojaviće se protivrečnosti koje treba rešiti.“¹⁸¹ Pošto Engels ne može da napusti pojmove „odnosa“ i „međusobnog uticaja“, jedinstvo „logičkog“ i „istorijskog“ vezano sa teorijom odraza mu pruža osnov za tvrdnju da „logički“ razvoj uopšte ne treba da ostane u „čisto apstraktном polju“.¹⁸² Misaoni proces mora da pruži odraz „stvarnog procesa“, koji

¹⁸⁰ Za Engelsa potraga za „dijalektičkom metodom“ koja bi bila nauka pre nauke ostaje njegov centralni cilj. Njegov citat iz „Anti-Diringa“ da „bi jedna nauka sveukupne strukture bila suvišna“ ne sme da zavarava. On se odnosi na izvođenje Hegelovog idealističkog sistema, a ne na spašenu dijalektičku metodu. Fridrih Engels, *Anti-Dühring*, str. 24. - Ali demistifikovana nauka sveukupne strukture je „kritika strukture“. Fridrih Engels, *Dialektik der Natur*, u: *MEW*, 20. tom, str. 348.

¹⁸¹ Fridrih Engels, *Rezension*. str. 475.

¹⁸² Isto, str. 477.

se „nekad zaista desio ili se još uvek dešava“.¹⁸³ Ovim je Engels već prihvatio princip istorijskog utemeljenja novca. Putem neobjašnjenog pojma „odnosa“, Engels je došao još jednom do „logičkog“ prikaza i time u blizinu problema (iako i dalje nedovoljno svesno) *postvarenja* društvenih odnosa: „Ovo je primer veoma čudne činjenice, koja prožima celokupnu ekonomiju i vodi građanske ekonomiste do zlih zabuna: Ekonomija se ne bavi stvarima, već odnosima između ljudi i u poslednjoj instanci između klasa; ali ovi odnosi su uvek *vezani za stvari i pojavljuju se kao stvari.*“¹⁸⁴

Prateći pasus bi zapravo trebali da objasne ovu „specifičnu činjenicu“ i kratak prikaz „društvenih odnosa“ roba u kojem vrednosno-proizvodni rad dobija formu novca. Umesto toga Engels se raspisao o prednostima „dijalektičke“ metode u poređenju sa „generalizujućom metafizičkom“ metodom i bavi se sadržinskim samo istorijom procesa razmene (koji je kod Marks-a obrađen samo marginalno): „Ovde ćemo samo primetiti da ove protivrečnosti nisu od puko teorijskog, apstraktnog interesa, već da one istovremeno odražavaju poteškoće i nemogućnosti koje proizilaze iz neposrednog odnosa razmene i proste trampe, i koje su rezultat prve sirove forme razmene. Rešenje ovih nemogućnosti nalazi se u prenošenju sposobnosti jedne robe da reprezentuje razmensku vrednost svih drugih roba. Ta roba je *novac.*“¹⁸⁵

Izvrtanje metodičkog sklopa kod Marks-a može se još jasnije videti u činjenici da nije geneza forme novca ta koja pruža smernice za istraživanje istorijskog formiranja, već je za Engelsa nasuprot tome logički prikaz suštinski „korigovani odraz“ ovog istorijskog formiranja. Ali Marks sa razvojem forme vrednosti objašnjava sistematsko-nužno jedinstvo robe i novca pod uslovima razvijenih kapitalističkih odnosa.¹⁸⁶

¹⁸³ Isto, str. 475.

¹⁸⁴ Isto, str. 475 f.

¹⁸⁵ Isto, str. 476.

¹⁸⁶ Marks primećuje da analiza proste forme vrednosti pretpostavlja poopštavanje robne forme: „Tajna izraza vrednosti, jednakost i jednakost važenje svih radova (pošto su to sve ljudski radovi) može se razotkriti samo onda kada je ideja ljudske jednakosti duboko ustoličena. Ali to je tek moguće u društvima u kojem je forma robe opšta forma proizvoda rada, dakle u društvu u kojem je dominantni društveni odnos međusobni odnos ljudi kao vlasnika robe.“ Karl Marks, *Das Kapital*, u: MEW, 23. tom, str. 74. - Ali ovaj odnos postoji tek onda kada je svaki

Proces izvođenja pokazuje do koje mere „forma vrednosti [odgovara] pojmu vrednosti“¹⁸⁷, tj. zašto je forma novca adekvatni izraz upravo ovih odnosa. Tek tada je moguće *istorijski* istraživati razvoj novca (i to u smislu „istorijski (3)“). Logički razvoj nije samo „na poseban način apstrahovan i misaono reprodukovani“ odraz te istorije razvoja, kako je to Holzkamp mislio pozivajući se na Engelsa.¹⁸⁸

„Prosta forma vrednosti“ koja je centralna za celu analizu neposredno nije primerena nijednoj istorijskoj formi¹⁸⁹, tek opšta forma vrednosti i forma novca omogućuju istraživanje određenih nivoa razvoja trampe.¹⁹⁰

Marks je od početka razumeo da je njegov zadatak da novac u njegovoju nužnosti objasni kao formu apstraktno-opštег rada u uslovima poopštene, tj. kapitalističke proizvodnje robe, i da na osnovama ovog objašnjenja razvije ostale ekonomske forme ovog društva. Iz ovog razlog on naglašava već u „Kritici“ iz 1859. god. da je naučni prikaz nužnosti forme novca nemoguće postići putem pûko istorijskog istraživanja: „Ekonomisti često smatraju da je nastanak novca rezultat spoljašnjih

rad već najamni rad: „Ono što karakteriše kapitalističku epohu je to, da je radna snaga za samog radnika forma robe koja njemu pripada, dakle da rad već ima formu najamnog rada. Sa druge strane tek u ovoj tački se poopštava robna forma proizvoda rada.“ Karl Marks, *Das Kapital*, u: isto, str. 184, napomena 41.

¹⁸⁷ Karl Marks, *Das Kapital*, 1. izdanje, str. 779. - Up. takođe: Karl Marks, *Das Kapital*, u: *MEW*, 23. tom, str. 109, napomena. 50.

¹⁸⁸ Klaus Holzkamp, *Die historische Methode des wissenschaftlichen Sozialismus und ihre Verkennung durch J. Bischoff*, str. 31.

¹⁸⁹ „Neposredna razmena proizvoda ujedno ima i nema formu prostog izraza vrednosti. Ta forma je x robe A = y robe B. Forma neposredne razmene proizvoda je: x upotrebnog predmeta A = y upotrebnog predmeta B. Stvari A i B nisu robe *pre* [podvukao autor] razmene, već to postaju tek u razmeni.“ Karl Marks, *Das Kapital*, u: *MEW*, 23. tom, str. 102. - Razlika između istorijske forme proste trampe i logičke forme prostog izraza vrednosti je u tome da se u ovom drugom robe od početka odnose jedna prema drugoj kao momenti društvenog sveukupnog rada, dok se u trampi tek putem akta razmene transformišu iz neposredne upotrebne vrednosti u robu. Analiza forme vrednosti prepostavlja razvoj kapitalističkih odnosa (up. napomenu 183).

¹⁹⁰ „Ova forma se pojavljuje praktično tek u prvim početcima, kada se proizvodi rada transformišu u robu putem razmene koja je slučajna i povremena.“ Karl Marks, *Das Kapital*, u: *MEW*, 23. tom, str. 80. Up. takođe: Karl Marks, *Das Kapital*, 1. izdanje, str. 782: „U istorijskom razvoju robne forme ulogu opšte forme ekvivalenta može imati u jedno vreme ova u drugo vreme ona roba.“

poteškoća koje se javljaju prilikom ekspanzije trampe, ali zaboravljuju da ove poteškoće proizilaze iz evolucije razmenske vrednosti i time iz društvenog rada kao opšteg rada... Drugim rečima, pod izgovorom da razmatraju prostu trampu, ekonomisti pokazuju određene strane protivrečnosti koja je sadržana u robi kao neposrednom jedinstvu upotrebine i razmenske vrednosti. Sa druge strane oni konsekventno smatraju trampu za primerenu formu procesa razmene roba, koja vodi do nastanka novca jer ovaj navodno samo rešava neke minorne tehničke probleme vezane sa trampom.¹⁹¹ Ova primedba pogarda delimično i Engelsa. Iako on ne smatra pojedinačne strane sfere cirkulacije građanskog društva za nešto što je moguće objasniti prostom trampom, on ipak posmatra analizu forme novca kao „dijalektički“ skraćen prikaz istorijskog razvoja.

Kako god da se Engelsovo razumevanje „kritike političke ekonomije“ izmenilo tokom godina, što se odnosa „logičkog“ i „istorijskog“ tiče dobija se utisak da su sve greške u njegovoj interpretaciji konstantno postajale sve više ukorenjene. 1859. g. je princip metodičkog jedinstva već formulisan, ali dokaz putem interpretacije je još uvek neubedljiv. Tek kasnije Engelsovi komentari o izvođenju dijalektičke metode postaju apodiktični: „Jasno je da kada stvari i njihovi međusobni odnosi nisu fiksni već promenjivi, onda su i njihovi misaoni odrazi, pojmovi takođe promenjivi. Oni ne mogu biti fiksirane definicijama, već se moraju razviti u njihovom *istorijskom i logičkom procesu formacije*. Iz ovoga će biti jasno zašto Marks na početku prvog toma, gde polazi od proste robne proizvodnje kao istorijske prepostavke i onda dolazi do kapitala - zašto on upravo tamo polazi od *proste robe* [podvukao autor] a ne od pojmovno i istorijski sekundarne forme, tj. od već kapitalistički modifikovane robe. Ovo naravno Fajerman uopšte ne shvata.“¹⁹²

Ali pitanje je da li je Marks sâm ovo tako apodiktički video, pošto ovde su okupljeni suštinski elementi istorijskog nerazumevanja prvog poglavlja „Kapitala“. Marks polazi od „proste robe“, tj. od jednostavne cirkulacije roba kao apstraktne sfere građanskog procesa reprodukcije.¹⁹³ Engels na osnovu ovog postulira jednu epohu „proste

¹⁹¹ Karl Marks. *Zur Kritik der Politischen Ökonomie*, u: MEW, 13. tom, str. 36.

¹⁹² Fridrih Engels, *Vorwort zum 3. Bd. des Kapital*, u: MEW, 25. tom, str. 20.

¹⁹³ „Ovde nije u pitanju istorijski prelaz sa cirkulacije u kapital. Prosta cirkulacija

proizvodnje robe“ koja istorijski prethodi kapitalizmu. Koliko je ova greška uslovljena prvidom cirkulacije robe ovde ne možemo ispitati, ali je dovoljno reći da Engelova pretpostavka logičko-istorijskog jedinstva dijalektičke metode očigledno nije sposobna da razbije ovaj privid.

Dodatak: „Prosta robna proizvodnja“ - „Inverzija zakona prisvajanja“ - „Osnovna protivrečnost između društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja“

Naša razmatranja su pokazala da Marks i Engels nemaju isto shvatanje odnosa „logičkog“ i „istorijskog“. Među njima postoji razlika u pojmu nauke koja se temelji na različitim interpretacijama Hegela. Ova razlika je od značaja jer ukoliko je moguće iz kritike Hegela razviti nauku čiji je predmet totalitet formi građanskog društva onda je to moguće samo na način koji je predložio Marks, a ne Engels.

To ne znači da u sovjetskom marksizmu-lenjinizmu neke od ovih razlika nisu locirane - ali očigledno ne postoji interes da se one istraže. Naša je teza da je ovde na delu sukob nauke sa drugim interesima i da nauka, kao što je to tipično u ovom sukobu, gubi.¹⁹⁴ Mi smo na početku istražili legitimacijsku funkciju Engelsove dijalektike prirode, ali treba pokazati da se legitimacijska moć njegovog mišljenja može još specifičnije odrediti i da je jedinstvo „logičkog“ i „istorijskog“ jedan od principa na kojem se ta moć bazira. Ovde leži ne samo razlog zašto marksizam-lenjinizam ne kritikuje Engelsa, već i njegova tendencija da Marks koriguje putem Engelsa.

je zapravo apstraktna sfera sveukupnog građanskog procesa proizvodnje, koja se u svojim određenjima pokazuje kao momenat i pûka pojavnna forma dubljeg procesa koji joj stoji u osnovi, čiji je ona rezultat ali isto tako koji rezultira iz nje – naime, industrijskog kapitala.“ Karl Marks, *Grundrisse*, str. 922 f.

¹⁹⁴ „U našem dobu istina nije samo ne-običajnost, već je isto *ne-naučnost* – istina je granica nauke. Kao što sloboda nemačkog broda na Rajni dopire do mora, isto tako sloboda nemacke nauke dopire do istine. Tamo gde nauka dođe do istine i postane istina, tamo ona više nije nauka, tamo ona postaje *objekat policije* – policija je granica između istine i nauke.“ Ludvig Fojerbah, *Das Wesen des Christentums*, u: *Werke in sechs Bänden*, izdavač: Erih Tis, Frankfurt/M. 1976, 5. tom, str. 397.

Mi ćemo problematizovati ovu tendenciju u tački u kojoj savremeni marksizam-lenjinizam dolazi u situaciju da mora da se distancira od *oba* autora. Na kraju svoje knjige, koja je posvećena Engelsovom doprinosu ekonomskom učenju marksizma, L.A. Ljeontjev se nalazi u situaciji gde mora da izbegne *isti* rezultat koji proizilazi kako iz Marksovog tako i iz Engelsovog mišljenja. Oba autora sasvim eksplicitno tvrde da „proizvodnja robe“ i „zakon vrednosti“ nisu uskladljivi sa idejom socijalizma, i to ne samo u „mnoštvu iskaza“ već u svojim temeljnim stavovima.¹⁹⁵ Ljeontjev izbegava suočavanje sa ovom činjenicom tako što se poziva na Marksov i Engelsovu nespremnost da pripremaju recepte budućnosti i da zbog toga nisu mogli predvideti realnost „socijalističke proizvodnje robe“.¹⁹⁶ Svakako bilo bi naivno da se poriče da je istorijski nastalo nešto što marksističko-lenjinistički ekonomisti nazivaju „socijalistička proizvodnja robe“. Ali zadatak nauke je da ono što jeste pojmi iz njegovog unutrašnjeg sklopa. Marksističko-lenjinistička ekonomija koja je postulirana na Engelsovom shvatanju nauke ne dovodi stvarnost do pojma, upravo u ovom nedostatku leži legitimaciona aktraktivnost Engelseove misli. Ovde je u pitanju samo Engelsov terminološki doprinos diskusiji o „socijalističkoj proizvodnje robe“, ali ne ona sama.

Ljeontjev - kao i drugi slični ekonomisti čiji principi samo variraju - žele da strogo ograniče „socijalističku proizvodnju robe“ od „kapitalističke proizvodnje robe“.¹⁹⁷ Ova argumentacija ima dve pretpostavke: 1. da je „proizvodnja robe“ kategorija koja transcendira različite društvene formacije i da 2. „socijalizam“ može da bude određen bez njegove identifikacije sa ukidanjem proizvodnje robe. Kod Marks-a ne postoji osnov za ovakvu interpretaciju, ali postoji - iako mu to nije bilo

¹⁹⁵ L. A. Ljeontjev, *Engels und die ökonomische Lehre des Marxismus*, str. 494. - „U okvirima socijalističkog društva koje se zasniva na zajedničkom vlasništvu sredstava proizvodnje, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode. Isto tako rad koji stvara ove proizvode se ne pojavljuje kao njihova vrednost i njihova postvarena karakteristika, pošto nasuprot kapitalističkom društvu, individualni radovi nisu posredovani, već su neposredno sastavni deo celokupnog društvenog rada.“ Karl Marks, *Kritik des Gothaer Programms*, u: MEW, 19. tom, str. 19 f.

¹⁹⁶ L. A. Ljeontjev, *Engels und die ökonomische Lehre des Marxismus*, str. 496 f.

¹⁹⁷ Isto, str. 497. - Autorenkollektiv N. A. Zagelow, *Lehrbuch Politische Ökonomie Sozialismus*, Frankfurt/M. 1972, str. 257.

namera - kod Engelsa.¹⁹⁸ Socijalizam je definisan putem prevazilaženja „osnovne protivrečnosti“ kapitalizma, između društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja, koju je Engels opisao u „Anti-Diringu“. Samo putem ove „osnovne protivrečnosti“ moguće je govoriti o „socijalizmu“, bez toga da se u isto vreme misli na ukidanje robne proizvodnje. Već smo ranije spomenuli da se „osnovna protivrečnost“ može misliti samo putem posredovanja jedne istorizovane interpretacije „inverzije zakona prisvajanja“. Iz ovog razloga moramo kratko problematizovati ovaj zakon.

U raspravi sa Diringom Engels, pozivajući se na zakon koji je Marks formulisao, objašnjava „da se robna proizvodnja na određenom nivou razvoja transformiše u kapitalističku proizvodnju i da se na ovom nivou [Engels ovde citira Marks] zakon prisvajanja ili zakon privatnog vlasništva na kojem su zasnovani robna proizvodnja i cirkulacija robe, pretvara u svoju suprotnost putem sopstvene, unutrašnje i neizbežne dijalektike...“¹⁹⁹ Ovde Engels očigledno misli na jedan istorijski proces koji polazi od epohe „robne proizvodnje“ koja se putem sopstvenih protivrečnosti transformiše u „kapitalističku robnu proizvodnju“. Već je Helmut Rajhelt skrenuo pažnju na to da Engels ovde izbacuje sve pasuse koji se odnose na prikaz postojećih formi razvijenog kapitalizma.²⁰⁰ Ali mi smo videli da prikaz geneze forme kod Marks-a ima prioritet pred eventualnim istorijskim referencama. Dakle neophodno je objasniti šta podrazumeva „inverzija zakona prisvajanja“ u razvijenom kapitalizmu. Kako bi odgovorili na ovo pitanje korisno je pozvati se na različita izdanja „Kapitala“, pošto je upravo ovaj odeljak na koji se Engels poziva Marks više puta prerasio.

¹⁹⁸ Fridrih Engels, *Anti-Dühring*, u: *MEW*, 20. tom, str. 288. Engels je uvek bio zastupnik ideje da socijalizam prepostavlja ukidanje robne proizvodnje. To je bio njegov uvid iz „Nacrta za kritiku nacionalne ekonomije“, koji je Marks uvek hvalio: „Praktično ni jedno društvo ne može izbeći da na jedan ili drugi način proizvodnja reguliše dostupno radno vreme. Ali sve dok se ova regulacija radnog vremena ne vrši putem direktnе, svesne kontrole društva (što je moguće samo u slučaju zajedničkog vlasništva) već putem kretanja cena roba, onda stvari ostaju kako si ih ti već opisao u „Nemačko-Francuskom godišnjaku.“ Karl Marks, Pismo Engelsu, 8.1.1868, u: *MEW*, 32. tom, str. 12.

¹⁹⁹ Fridrih Engels, *Anti-Dühring*, u: *MEW*, 20. tom, str. 151.

²⁰⁰ Helmut Rajhelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, str. 258 f.

„Inverzija zakona prisvajanja“ logički pripada odeljku „Kapitala“ gde se obrađuje transformacija viška vrednosti u kapital. Naziv celog prvog odeljka u prvom izdanju „Kapitala“ glasi: „Transformacija viška vrednosti u kapital“.²⁰¹ Ovde je Marks pokazao da pri neprestanoj akumulaciji nestaje privid razmene ekvivalenta, „kao da kapitalista ubacuje u cirkulaciju neke vrednosti iz sopstvenog džepa“.²⁰² Zapravo je radnik plaćen kapitalom koji je sam stvorio i koji je rezultat transformacije viška vrednosti: „*Odnos razmene između kapitaliste i radnika je samo privid procesa cirkulacije, puka forma*, koja je strana svojoj sadržini i koja nju mistifikuje...Na početku se pravo na vlasništvo pojavljuje kao zasnovano na sopstvenom radu. Ova prepostavka je morala važiti pošto se samo ravnopravni vlasnici roba priznaju kao takvi. Sredstvo prisvajanja tude robe je samo ospoljavanje sopstvene robe i ono se proizvodi samo putem sopstvenog rada. Vlasništvo nam se sada pojavljuje na strani kapitaliste, kao *pravo da se prisvoji tuđi neplaćeni rad* ili njegov proizvod, dok se na strani radnika pojavljuje kao nemogućnost prisvajanja sopstvenog proizvoda. *Raskid izmeđ vlasništva i rada* je nužna posledica zakona, koji prividno ima koren u njihovom identitetu.“²⁰³

„Inverzija zakona prisvajanja“ demistificuje na prvom mestu privid sfere cirkulacije. Kako bi shvatili istorijsku dimenziju ovog zakona, neophodno je odrediti kako je nastala „prvobitna prepostavka“ da je vlasništvo zasnovano na sopstvenom radu. O ovome govori napomena koja još u prva tri izdanja „Kapitala“ stoji u neposrednoj vezi sa formulacijom zakona i koji tek u Engelsovom četvrtom izdanju biva smisaljena i delom marginalizovana²⁰⁴ Ona glasi: „Isto kao što *robna proizvodnja* na određenom nivou razvoja nužno postaje *kapitalistička robna proizvodnja* - tek na osnovama kapitalističkog oblika proizvodnje *roba* postaje opšta, dominantna forma *proizvoda*, isto tako se *zakoni vlasništva robne proizvodnje* nužno transformišu u *zakone kapitalističkog prisvajanja*. Začuđujuća je *Prudonova* lukavost, pošto želi da ukine kapitalističko vlasništvo time što proglašava zakone

²⁰¹ Karl Marks, *Das Kapital*, 1. izdanje, str. 567.

²⁰² Isto, str. 569.

²⁰³ Isto, str. 571.

²⁰⁴ Up. Karl Marks. *Das Kapital*, u: MEW, 23. tom, str. 613, Nap. 24.

vlasništva robne proizvodnje večnim!“²⁰⁵ Napomena ukazuje na tri stvari: 1. Nastanak kapitalističke proizvodnje robe istorijski nužno prepostavlja određeni nivo proizvodnje i cirkulacije robe. Ali ova proizvodnja robe (kako to Marks na mnogim mestima naglašava) ne sačinjava samostalnu društvenu formaciju, već je podređena određenim pred-kapitalističkim društvenim formacijama čiji je unutrašnji sklop određen od strane drugih oblika proizvodnje i prisvajanja.²⁰⁶ „Inverzija zakona prisvajanja“ ukazuje na prošlu egzistenciju identiteta rada i vlasnišva u smislu „istorijskog (3)“- ali ovaj identitet nije identičan sa konstatacijom o *istorijskoj* transformaciji ovih društvenih formacija. „Robna proizvodnja“ je konstitutivna za karakter društvene formacije samo kao kapitalistička proizvodnja robe. Sve napomene o prividu zakona vlasništva u „robnoj proizvodnji“ naprsto su polemičke primedbe protiv Prudona. Marks je još više forsirao ovu polemiku u francuskom izdanju „Kapitala“ i tek ovde on menja naslov poglavlja koje posle preuzima u nemačkom izdanju: „Reprodukciјa na progresivnoj skali - Kako zakon robne proizvodnje postaje zakon kapitalističkog prisvajanja“. Ali ovo ne znači da je jednom postojalo društvo robne proizvodnje koje je istorijski prešlo u kapitalističku robnu proizvodnju, već je poopštena robna proizvodnja moguća samo pod pretpostavkom da je radna snaga isto jedna vrsta robe. Njena specifičnost se sastoji u vlasništvu sredstava za proizvodnju koje omogućava neplaćeno prisvajanje tuđeg rada. Ono što se u ovom društvu pojavljuje kao „fundamentalni princip“ prisvajanja putem sopstvenog rada, kako to Marks detaljnije pokazuje u polemici protiv Šerbulijeza, je samo puka iluzija sfere cirkulacije i njenih zakona.²⁰⁷ Ova iluzija se istorijski izvodi

²⁰⁵ Karl Marx, *Das Kapital*, 1. izdanje, str. 571, Nap. 23.

²⁰⁶ „Roba i novac su elementarne pretpostavke kapitala, ali se tek pod posebnim uslovima razvijaju u kapital. Razvoj kapitala nije moguć van okvira cirkulacije robe (koja prepostavlja cirkulaciju novca), dakle van okvira već datog, do određene mere razvijenog nivoa trgovine. Sa druge strane, proizvodnja i cirkulacija robe ne prepostavljaju kapitalistički način proizvodnje, već se oni mogu naći kao što sam ranije pokazao i u „pred-građanskim društвима“. Karl Marks, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses. Das Kapital. I. Buch. Der Produktionsprozeß des Kapitals. VI. Kapitel* (= Archiv sozialistischer Literatur. I 7), Frankfurt/M. 1969, str. 91. - Up. takođe Karl Marks, *Das Kapital*, u: MEW, 23. tom, str. 184.

²⁰⁷ Up. referencu na Šerbulijeza, Karl Marks, *Das Kapital*, u: MEW, 23. tom, str.

⁶¹⁰, Nap. 23. - U Teorijama o višku vrednosti on dalje kaže: „Ovaj temeljni zakon

iz postojanja malih robnih proizvođača unutar kapitalističke društvene formacije. Ali oni nisu ključni za njenu unutrašnju strukturu i time nisu od značaja za socijalističko prevazilaženje ove formacije.²⁰⁸

Nasuprot ovoj analizi oblasti značenja „inverzije zakona prisvajanja“ i veran svojoj predstavi o jedinstvu „logičkog“ i „istorijskog“ Engels shvata genetički prelaz iz sfere cirkulacije u sferu proizvodnje razvijenog kapitalizma kao istorijski sled dve društvene formacije. L.A. Ljeontjev mu ovde asistira: „Prelaz sa analize robe na analizu kapitala, od teorije vrednosti na teoriju viška vrednosti u ekonomskom učenju marksizma je logički odraz prelaza sa proste robne proizvodnje na kapitalističku proizvodnju.“²⁰⁹ Isto tako se „istorijski“ pojavljuje inverzija zakona prisvajanja: „Kapitalizam je direktni nastavak, prirodna posledica i nezaobilazni rezultat proste robne proizvodnje... Zakoni vlasništva proste robne proizvodnje se transformišu u zakone kapitalističkog prisvajanja. Na mesto prava malih proizvođača na prisvajanje proizvoda sopstvenog rada dolazi pravo kapitaliste da prisvoji proizvod tuđeg rada tj. rada mnoštva najamnih radnika.“²¹⁰ Ljeontjev se ovde poziva na mesto u „Anti-Diringu“, gde Engels karakteriše feudalizam kao društvo „pojedinačnih proizvođača, robnih proizvođača“. ²¹¹

je realna fikcija. On proizilazi iz privida cirkulacije robe. Robe se razmenjuju u skladu da svojom vrednošću, tj. u skladu sa radom koji je u njima sadržan. Individue stoje jedna prema drugoj samo kao vlasnici robe i mogu dakle prisvojiti robu drugog samo putem odricanja od sopstvene robe. Dakle čini se kao da oni razmenjuju sopstveni rad, pošto razmena roba koje u sebi sadrže tuđi rad... prepostavlja odnose između ljudi kao vlasnika robe, prodavca i kupca. Ovaj privid koji se pojavljuje na površini nestaje u kapitalističkoj proizvodnji. Ali iluzija, da se ljudi na početku pojavljuju jedan drugom samo kao vlasnici robe, dakle kao vlasnici i radnici, ne nestaje. Ovaj „početak“ je kao što smo rekli, jedna iluzija koja nastaje iz privida kapitalističke proizvodnje i koja ranije u istoriji nije postojala.“ Karl Marks, *Theorien über den Mehrwert*, u: MEW, 26.3 tom, str. 369.

²⁰⁸ „Neke od ovih socijalističkih škola umišljaju da je moguće urušiti režim kapitala tako što će se na njega primeniti večni zakoni robne proizvodnje!“ Karl Marx, *Le Capital*, Paris 1872-75, Kap. XXIV, str. 257.

²⁰⁹ L. A. Ljeontjev, *Engels und die ökonomische Lehre des Marxismus*, str. 411.

²¹⁰ Isto. S. 211.

²¹¹ Fridrih Engels, *Anti-Dühring*, u: MEW, 20. tom, str. 250 f. Ali treba reći da Engels isto tako govori o sužavanju robne proizvodnje u feudalizmu. Ali to nema nikakvog efekta na njegovo shvatnje „inverzije zakona prisvajanja“. Isto, str. 254.

Upravo ova predstava o navodnom prelasku iz feudalizma kao epohe malih robnih proizvođača u kapitalizam vodi do formulacije kapitalističke „osnovne protivrečnosti“. Ova formulacija je dakle od starta opterećena teorijskom manjkavošću, time što je izvedena „istorijski“ iz njenog nastanka, a ne „logički“ iz protivrečnosti postojećih formi. Engels zamišlja da je sitna robna proizvodnja potpala pod konkureniju „društvene“ proizvodnje, tj. podeli rada unutar fabrike.²¹² „Društveno“ ovde označava samo da su nova sredstva proizvodnje u upotrebi od strane „svih ljudi“.²¹³ Ovu „društvenost“ stvara naravno kapital i ne treba je brkati sa društvenom proizvodnjom u celini, tj. sa neposredno-društvenim utroškom rada.²¹⁴

Ali Engels brka ova dva pojma time što „društvenu“ proizvodnju smatra istorijski suprotnom „privatnom vlasništvu“. Specifično kapitalističko prisvajanje viška rada time nije karakteristika odnosa kapitala, već se pojavljuje kao istorijski ostatak epohe „proste robne proizvodnje“: „Ali društvena sredstva proizvodnje i proizvodi se tretiraju kao da su i dalje sredstva proizvodnje i proizvodi pojedinaca. Kao što je ranije vlasnik sredstava proizvodnje prisvajao proizvod, zato što je često to zaista bio njegov proizvod (dok je rad drugog bio izuzetak), sada vlasnik sredstava proizvodnje prisvaja proizvod iako to više nije *njegov* produkt, već isključivo proizvod *tuđeg rada*.“²¹⁵ Iza ove „istorijske“ nemoći pojma krije se istinska inverzija zakona prisvajanja, kupovina i prodaja slobodnog najamnog rada. Ali on više nije kod Engelsa izведен iz istinske osnovne protivrečnosti kapitalizma, *dvostrukog karaktera rada*, već iz istorijskog konflikta između „oblika proizvodnje“ i „oblika prisvajanja“. U ovom kontekstu „društvena proizvodnja“ gubi specifičnost koja se sastoji u njenoj determinisanosti odnosom kapitala. Engels je delimično odgovoran za zabludu da je kapitalistička proizvodnja već jedan postojeći društveni akt, koji je naprsto odbacio i napustio oblike prisvajanja koji mu nisu primereni:

²¹² Isto, str. 251.

²¹³ Isto, str. 250.

²¹⁴ „Odnos njihovih funkcija kao i njihovo produktivno jedinstvo nalaze se izvan njih, u kapitalu, koji stvara i očuvava ovo jedinstvo. Odnos njihovih radova njima se pojavljuje idealno kao plan a praktično kao autoritet kapitaliste, kao moć strane volje koja njihovu delatnost stavlja pod svoju svrhu.“ Karl Marx, *Das Kapital*, u: *MEW*, 23. tom. str. 351.

²¹⁵ Fridrik Engels, *Anti-Dühring*, str. 252.

„Društveni proizvod se prisvaja od strane pojedinačnog kapitaliste, ovo je osnovna protivrečnost iz koje proizilaze sve druge protivrečnosti u kojim se današnje društvo nalazi i koje velika industrija otvoreno pokazuje.“²¹⁶

Interesantno je videti kako se ova „osnovna protivrečnost“ dalje menja kod Ljeontjeva pod uticajem Lenjina: „Engels, rezimirajući Marksov analizu u „Kapitalu“ formulise osnovnu protivrečnost kapitalizma između društvenog karaktera proizvodnje i kapitalističke forme prisvajanja. Ovim je ekonomski nauka u potpunosti oslobođena. Lenjin je „suštinu kapitalizma“ video u prisvajanju proizvoda robno-ekonomsko organizovanog društvenog rada od strane privatnih lica“.²¹⁷ „Proizvodnja“ i „prisvajanje“ su sada u potpunom raskidu. Kapitalizam nije, čini se, jedan sveopšti sistem proizvodnje, već „kapitalistička“ je samo „forma prisvajanja“, dok je nasuprot tome oblik proizvodnje „društven“. Ljeontjev izvlači poentu iz ove „osnovne protivrečnosti“ kada tvrdi da je ovu „društvenu proizvodnju“ moguće u potpunosti „robno-ekonomski organizovati“ tako da, možemo dodati i u socijalizmu ostane „robno-ekonomski organizovana“, pošto je naravno već „društvena“. Čim se ukine „prisvajanje od strane privatnih lica“, ukinuta je i „osnovna protivrečnost“ kapitalizma. *Nolens volens* je Engels, putem svog pogrešnog shvatanja jedinstva „logičkog“ i „istorijskog“ i putem iz toga proizišle istorijske interpretacije „inverzije zakona prisvajanja“, razvio formulu, čije ukidanje važi kao kriterijum „socijalizma“.

Poteškoće koje proizilaze iz primene ove formule su očigledne. Postojanje „robne proizvodnje“ - tačnije: kapitalističke robne proizvodnje, pošto van kapitalizma istorijski ne postoji poopštena robna proizvodnja - je objektivni izraz društvene strukture u kojoj društveni rad nije neposredno utrošen kao takav. Ali u socijalizmu postoji opšta robna proizvodnja, dakle rad ne može da bude neposredno društveno utrošen, uprkos tome što je forma prisvajanja dovedena u sklad sa podruštvljenom robno-ekonomsko proizvodnjom. Marksističko-lenjinistička nauka se nalazi pred zagonetkom: „Kada Marks kako je poznato tvrdi da je neposredno podruštvleni rad oblik proizvodnje koji

²¹⁶ Fridrih Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, u: MEW, 19. tom, str. 227.

²¹⁷ L. A. Ljeontjev, *Engels und die ökonomische Lehre des Marxismus*, str. 216.

je dijametralno suprotan robnoj proizvodnji, istorijsko iskustvo nam pokazuje da neposredni društveni rad i direktna raspodela proizvoda u njihovoj prirodnoj formi nisu tako nedeljivo povezani, kao što su privatno utrošeni društveni rad i razmena roba, pošto u socijalizmu postoji razmena roba, iako je rad „neposredno podruštvljen“. J. Konrod označava ovu situaciju u kojoj se teorija našla jednom čudnom okolnošću, u kojoj je rad već postao neposredno društveni radom, ali u kojoj su robna proizvodnja i vrednost još uvek nužni.²¹⁸

Marksističko-lenjinistička teorija uopšte ne pokušava da reši ovu zagonetku, umesto toga se trudi da označi sve naprsto postojeće kategorije predikatom „socijalizam“, bez bilo kakvog spomena činjenice da su ove forme putem ukidanja navodne „osnovne protivrečnosti“ kapitalizma dobine jedan novi sadržaj koji je adekvatan socijalizmu. Oni pokušavaju da pomire ovu protivrečnost u potpunosti: „Postojanje društvenog vlasništva sredstava proizvodnje je uslovilo temeljnu izmenu mesta i uticaja zakona vrednosti (u odnosu na kapitalizam) kao opšteg ekonomskog zakona robne proizvodnje. Smer uticaja zakona vrednosti je sada određen osnovnim ekonomskim zakonom socijalizma. Obe strane dvostrukog karaktera robno-proizvodnog rada - konkretni rad i apstraktni rad su forme pojavljivanja neposrednog društvenog rada.“²¹⁹ U ovakvim formulacijama se teorijska protivrečnost pojavljuje na najočigledniji način: utrošak rada u dvostrukoj formi, koji stoji u osnovi Marksovog izvođenja forme vrednosti i time celoj analizi kapitalizma (koja upravo kaže da društveni rad nije neposredno, već privatno utrošen) deklarira se kao forma pojavljivanja neposrednog društvenog rada. Ovaj paradoks se može na sledeći način formulisati: postojeći socijalizam je ukinuo samo puko fiktivnu „osnovnu protivrečnost“ kapitalizma ali je sačuvao njegovu stvarnu osnovnu protivrečnost. Teorija mora da razjasni ovu istorijsku situaciju. Ukoliko postoji dvostruki karakter robno-proizvodećeg rada i u socijalizmu, onda se on nužno manifestuje u objektivnim formama, koje se ospoljavaju kao otuđene neposrednim proizvođačima. Zadatak je kritike političke ekonomije socijalizma da

²¹⁸ Fric Berens, *Ware, Wert und Wertgesetz. Kritische und selbstkritische Betrachtungen zur Werttheorie im Sozialismus*, Berlin 1961, str. 20.

²¹⁹ Autorenkollektiv, *Ökonomische Gesetze des Sozialismus in der Diskussion. Ein methodologischer Abriß*, Berlin 1974, str. 93 f.

izloži genezu forme ovog postvarivanja iz utroška apstraktno-opštег rada pod uslovima „društvenog“ prisvajanja proizvoda.

Ovde prekidamo naša razmatranja i vraćamo se na našu polaznu tačku. Moguće je problematizovati rezultate istraživanja istorijske nauke u Istočnoj Nemačkoj na više nivoa apstrakcije. Istoričaru je najbliži nivo empirijske detaljne kritike. Ali ona upućuje na kritiku marksističko-lenjinističke teorije i metodologije istorije. Ali ni ovde nije kritika završena, pošto istorijska nauka u Istočnoj Nemačkoj nije izolovana nauka, već je podređena opštoj nauci dijalektičkog i istorijskog materijalizma. Svrha ovog teksta je bila da se na osnovu navodnog jedinstva „logičkog“ i „istorijskog“ pokaže da je neophodna kritika teorijskih i metodskih osnovnih pozicija koje dijalektički i istorijski materijalizam uzima zdravo za gotovo. Sa jedne strane one neposredno utiču na rad istoričara, dok se sa druge strane njene posledice proširuju i na sferu socijalističkog sistema vrednosti, koji se propisuje pojedinačnim naukama od strane istorijske nauke. Ovim je ujedno dat odgovor na H. Šlajerovo pitanje o teoriji i metodologiji istorije u Zapadnoj Nemačkoj, tj. pitanje kakvu poziciju zastupaju mlađi marksistički istoričari prema realno postojecem socijalizmu i marksističko-lenjinističkoj istorijskoj nauci:²²⁰ ova pozicija je *kritička*. Odgovor nije među najomiljenijima. Ona mora biti kritička, pošto je kritičko shvatanje protivrečnosti jedne društvene formacije preduslov za razumevanje njenog totaliteta. Tek ovo omogućuje objektivnu rekonstrukciju istorije. Da još jednom citiramo Marks-a: „Građansko društvo je došlo do razumevanja feudalnog, antičkog i orijentalnog društva tek kada je otpočelo kritiku sebe samog.“ Na isti način može socijalističko društvo tek onda doći do sopstvenog pojma i time omogućiti rekonstrukciju svoje istorije i istorije kapitalizma, kada otpočne samokritiku. Kritika Engelsa je samo deo toga.

Prevod sa nemačkog: Đorđe Hristov

²²⁰ Hans Šlajer, *Theorie der Geschichte — Theorie der Geschichtswissenschaft*. str. 69.

KA SISTEMATSKOJ DIJALEKTICI KAPITALA

Christopher J. Arthur

Nova dijalektika

Moj istraživački projekat je deo nove marksističke paradigmе koja se javila poslednjih godina i koja nosi naziv 'Nova dijalektika' ili 'Sistematska dijalektika'. (Videti moju knjigu *The New Dialectic and Marx's 'Capital'*, Brill, Leiden 2004.)

Šta je, dakle, Novo u vezi ove dijalektike? Ono na šta se ovde implicira kao 'Stara dijalektika' jeste sovjetska 'Diamat' škola, zasnovana na vulgarizovanim verzijama ideja F. Engelsa i G. Plehanova. Ona je predstavljena kao univerzalni pogled na svet i univerzalna metoda. Engels je bio posebno uticajan u skretanju pažnje na važnost dijalektike i u izlaganju svoje verzije iste. Postavio je 'tri zakona' dijalektike: kvantitet u kvalitetu, tumačenje suprotnosti, i negaciju negacije. Engels je postupio tako što je ove apstraktne sheme usputno primenjivao na sadržaje koji su proizvoljno prisiljeni u odgovarajuću formu. Proizvod se time sastojao iz skupa *primera* i falila mu je *sistematičnost*. Ali ako se bude ispostavilo da Marksov *'Kapital'* poseduje sistematičnu dijalektičku izloženost, onda razlog za to nije primenjivanje apstraktne univerzalne formule, nego zahtev koji se temelji na samom kretanju *materijalnog*.

Sistematska dijalektika se oslanja na Hegelove rade. Ovo interesovanje za Hegela nema za cilj rehabilitaciju velikog narativa Hegelove filozofije istorije i njeno dovođenje u vezu sa istorijskim materijalizmom, nego je usmereno prvenstveno na Hegelovu *Logiku* i na to kako se ona uklapa u metod Marksovog *Kapitala*. Zadatak je ovde da se razvije sistematska dijalektika kako bi se artikulisali odnosi datog društvenog poretka, naime kapitalizma, a ne istorijsko-dijalektičko proučavanje *rasta i pada* društvenih sistema.

Kada je u pitanju tumačenje Marksovog *Kapitala*, takođe se pozivam na jednu relativno novu sklonost u marksističkoj teoriji, koja naglašava Marksovo shvatanje vrednosne forme. To je neobična forma robne razmene koja je teoretišana kao glavna odrednica ekonomije, umesto *sadržaja* koji ona reguliše. Razvijena forma vrednosti (roba, novac, kapital) je karakteristična društvena forma sadašnjih ekonomskih odnosa. Hegel je nužna referenca za teoriju vrednosne forme zato što je njegova logika kategorija dobro uskladena sa teorijom formi. Štaviše, Hegelov sistematičan razvoj kategorija je usmeren ka artikulisanju strukture jednog totaliteta, pokazujući kako se on podupire unutar i kroz razmene svojih unutrašnjih momenata. Ovo pretpostavlja da je totalitet struktuiran unutrašnjim odnosima, po modelu jedne logike. Ja tvrdim da je kapital upravo jedan ovakav totalitet.

Kao što znamo, Marks je priznao uticaj Hegelove logike na sopstveno delo. Neki, poput Altisera, odbacuju ovaj uticaj kao samo stilski, pozivajući se na frazu u kojoj je Marks rekao da je flertovao sa načinima izražavanja sklonim Hegelu. Ali ja mislim da je vredno uzeti Hegelovu relevantnost ozbiljno. Cilj mog originalnog istraživačkog projekta je bio da vidim da li to mogu da pokažem putem teksta. Međutim zaključio sam da ovo nije lako postići zato što smatram da ni sâm Marks nije znao zašto se njegovi argumenti oslanjaju na hegelijanske forme. Stoga je moja trenutna ambicija da rekonstruišem Marksovo delo u duhu sistematske dijalektičke logike.

Sistematska dijalektika

Sada bih dalje razvio tezu o sistemskoj – naspram istorijskoj – dijalektici. Postoje dve vrste dijalektičke teorije kod Hegela. Prva je čuvena dijalektika istorije. Hegel je verovao da se u osnovi svetske istorije nalazi logika razvitka. Ali postoji i druga vrsta dijalektičke teorije, koja se nalazi u spisima poput *Nauka logike* i *Filozofija prava*. Ona se može nazvati 'sistemskom dijalektikom' zato što se bavi artikulacijom kategorija koje su namenjene da pojme postojeću konkretnu celinu. Redosled izlaganja ovih kategorija ne mora da se poklapa sa redosledom njihovog javljanja u istoriji. Hegel kaže da određenja pojma koja mu prethode u naučnom razvitu Ideje ne dolaze

pre njega kao oblici njegovog vremenskog razvijanja. Istu poenu ističe i Marks kada kaže da bi bilo pogrešno da ekonomske kategorije prate jednu drugu u istom nizu u kom su bile istorijski određujuće. Stoga pravim razliku između sistematske dijalektike (koja je metoda izlaganja unutrašnje artikulacije date celine) i istorijske dijalektike (koja je metoda izlaganja unutrašnje povezanosti stupnjeva razvoja jednog vremenskog procesa).

Međutim, Marksovo veliko sistematsko delo, *Kapital*, je ispaštalo zbog skoro univerzalno pogrešnog tumačenja koje koreni u Engelsu, Marksovom uredniku. Engelsovo shvatanje je stopilo ove dve dijalektike. Zbog toga je za Engelsa Marksova metoda izlaganja, iako 'logična', i dalje bila samo istorijska metoda, samo sada lišena slučajnosti istorije. On je izneo ono što je postalo poznato pod imenom 'logičko-istorijski metod', po kojem je logička struktura *Kapitala* ispravljeni odraz istorijskih faza razvitka kapitalističkog sistema proizvodnje. Ali u ovome je bilo jasno da je ono istorijsko shvaćeno kao presedan, a da se onaj 'logički' deo sastoji isključivo iz uređivanja istorije otpetljavanjem čistih formi od kontingenčnih odstupanja.

U raspravama o dijalektici ona je često shvaćena kao istorijski proces, svedena na vrstu efikasne uzročnosti. Veruje se da protivrečnost 'proizvodi' rešenje na isti način na koji uzrok 'proizvodi' posledicu. Međutim ako Marksова i Hegelova paradigmatska dela poput *Filozofije prava* i *Kapitala* nisu istorijska dela, onda je svako tumačenje ovog tipa očigledno nevažno. Ono što je karakteristično za data dela jeste da ona obraduju *datu celinu* i pokazuju kako se ona reprodukuje: stoga redosled kategorija nije ni na kakav način uslovljen rekapitulacijom jednog istorijskog lanca uzročnosti; on se artikuliše na osnovu isključivo sistematskih razmatranja. Hajde onda da položimo detaljan račun o smislu sistema. Dok kategorije obeležavaju ontološka jedinstva, i stoga su potrebne da bi stvarnost učinile razumljivom, one same moraju da formiraju povezanu celinu, moraju da 'vise zajedno', da tako kažem. Hegelova *Nauka logike* pokazuje kako kategorije mogu sistematski biti povezane jedna sa drugom tako što njihovo izlaganje pokazuje kako svaka kategorija poprima sistemsko značanje zahvaljujući svojem pozicioniranju u odnosu na druge kategorije i na celinu. Uzeta izolovano, apstraktno u odnosu na sistematski položaj, kategorija je shvaćena nesavršeno.

Još važnije je naglasiti da je sistematičnost od suštinskog značaja kada je objekat istraživanja totalitet. Dijalektika zahvata fenomene u njihovoj međusobnoj povezanosti, što je izvan mogućnosti analitičkog razuma i linearne logike. Kao što je Hegel ukazivao, s obzirom da je ono što je *konkretno* istinito jedino kao *totalitet*, pri razmatranju ovakvog totaliteta nauka mora da poprimi oblik *sistema*. Sistem se sastoji iz skupa kategorija koje izražavaju forme i odnose unutar totaliteta, njegove 'momente'. Pošto svi 'momenti' celine postoje sinhrono, svo kretanje mora biti u odnosu na njihovu recipročnu poduprtost i razvoj. Dok ovo kretanje implicira da momenti stupaju na snagu *uzastopno*, kretanje se obrće nazad ka sebi stvarajući tako *kolo* reprodukcije ovih momenata od strane njih samih. Zadatak sistematske dijalektike jeste organizacija ovakvog sistema kategorija u nedvosmisleni redosled, logički izvodeći jednu kategoriju iz druge. Sada, ako je celina izgrađena ovako, sistematska uređenost njenih kategorija može ujedno biti shvaćena 'napredno', kao progresija, i 'nazadno', kao retrogradnost. Iako je prirodno da se sistematsko izlaganje shvati kao takvo u kojem potonje kategorije proizilaze iz svojih prethodnika – barem u smislu da kasnija kategorija mora biti analitički prepostavljena – po Hegelovom viđenju ovo ne može biti cela priča; jer on odbija bilo kakvu dogmatsku zasnivalačku kategoriju. Stoga progresivni razvoj nije bezbedno uspostavljen na jednoj *datoj* prepostavci.

Postoji, međutim, još nešto što treba uzeti u obzir. Pošto se kategorički napredak ne može potvrditi deduktivno, on jedino može biti *rekonstrukcija* totaliteta. Celina, kao najkonkretnija, najkompleksnija i najpotpunija realnost, održava sve elemente koji je sačinjavaju, i time retrogradno opravdava logički redosled sa ovog gledišta. Sve dok Hegelova dijalektika završava sa nečim 'apsolutnim', njen apsolutni karakter retrospektivno omogućava važenje svim fazama njenog izlaganja. Ako je 'celina istina', kao što on kaže, onda momenti celine svoju potvrdu dobijaju unutar nje; ako niže kategorije vode do viših, onda je to zato što su niže kategorije njene apstrakcije. Jedino je celina samodovoljna.

Ovakav pristup iziskuje pitanje o *logici prelaza* unutar izlaganja. Ovo izlaganje se zasniva na logici koja nije deduktivna. Svaki pokret primenjuje minimalne dovoljne uslove za dalju fazu razvoja celine. Postoji problem, koji zahteva inovativno rešenje proizvedeno putem

'skoka' do nove forme, ali uz minimalnu količinu novog pojmovnog materijala. Obično je osnova napretka nedostatak kauzalnosti svake kategorije u odnosu na sledeću, i nagon za prelazom je upravo potreba da takav nedostatak bude prevaziđen. Ispitivanje kategorije otkriva njene granice i vodi do određivanja sledeće kategorije kojom se ona upotpunjuje; potonje kategorije su uvek bogatije i potpunije. Dakle redosled kategorija mora da se tumači u oba pravca, kao obelodanjivanje, ili izlaganje koje je progresivno, i kao utemeljiteljsko kretanje koje je retrogradno.

Ako je pretpostavljeno da je ceo sistem kategorija dovršen i iznutra samoodrživ, onda je moguće precizno rekonstruisati njihov redosled tako što bi se pošlo od kategorija kojima nedostaje inkluzivnost i samoodrživost ka onim kod kojih je ovo u manjoj meri slučaj, sve dok se sistem kao totalitet ne izloži kao takav. Štaviše, metod izlaganja artikuliše kategorije na takav način da pokaže kako logika sistema namerno osigurava potpunost putem 'postavljanja' svih njenih pretpostavki. Izvođenje se završava kada su svi uslovi postojanja kojima se treba baviti obuhvaćeni celim sistemom kategorija koji je razvijen. Stoga u dijalektičkoj raspravi važnost bilo kojeg elementa u 'ukupnoj slici' ne može biti konkretno definisan na početku. Dok izlaganje sistema napreduje ka sve konkretnijim i komplikovanijim odnosima, javljajuća definicija pojma se u skladu sa tim menja, po pravilu ka većoj određenosti. Ovako dijalektički metod ostaje podložan fundamentalnom preuređenju materijala koji je do sad prikupljen, dok se približava istini stvari u usavršenom sistemu. Takav sistem je potpun samo kad se vrati ka, i opravda, svoju početnu tačku. Pošto je svaka polazna tačka odsečena od celine, ovako apstrahovana ona je nužno neosnovana.

Ukratko: Na metodološkom nivou *sistematska dijalektika* naglašava potrebu za jasnim redosledom izlaganja koji međutim nije linearan, zato što početna tačka nije empirijski ili aksiomatski data nego joj je potrebno ispitivanje. U ontološkom smislu ona se odnosi na totalitete i time na njihovo shvatanje kroz *sistematski* međupovezane kategorije, koje se manje ili više jasno razlikuju od *istorijski* nizanih redosleda; izlaganje totaliteta u mislima je sistematska dijalektika kategorija. Ali važno je naglasiti da *Hegel* svoju dijalektiku nije shvatio prevashodno kao *metodološku* nego kao *ontološku*. Stoga, kada filozof razvije jednu

kategoriju iz druge, one naprsto odražavaju *samoodređenost* Ideje. 'Metod' kod Hegela je naprsto ritam samootkrivanja Ideje.

Ideja Kapitala

U suštini, *sistematska dijalektika* preispituje ili rekonstruiše marksističku teoriju u svetu gore navedenih protokola. (Zbilja, frapantno je da su oni koji su pokušali ovaku rigoroznu dijalektičku sistematizaciju Marksovih dela obično otkrili da ju je potrebno do određene mere *rekonstruisati*.)

Problem koji se ovde da istražiti jeste zašto i kako jedna kategorička logika preuzeta od Hegela može da bude bitna za kritiku političke ekonomije. Kada je Marks priznao uticaj Hegelove logike na svoj *Kapital* on nije objasnio kako jedna idealistička logika može da pomogne jednoj materijalističkoj nauci. Moje je uverenje da ni sam Marks nije imao jasan odgovor na ovo pitanje; i relativno nejasne, zagonetne, metodološke opaske u njegovim Predgovorima su možda pokazatelj ovoga. U *Pogovoru* drugog izdanja *Kapitala* Marks je s pravom rekao da je njegov metod slabo razumljen; ali ni ovo drugo izdanje nije shvaćeno, ni najmanje zato što je *Pogovor* izazvao više pitanja nego što ih je rešio, pogotovo s obzirom na notorno ambivalentne i neprozirne opaske o dijalektici. On kaže da je njegov dijalektički metod suprotan Hegelovom. 'Kod njega', kaže Marks, 'on stoji na svojoj glavi. Mora se obrnuti, da bi se našlo racionalno jezgro u mističnoj ljusci'. Ali šta tačno treba da se obrne? Marks je ostavio utisak da se jedna logika može očuvati i nakon obrtanja njenih ontoloških prepostavki. Ali ovim dolazi do dihotomije između forme i sadržaja koji po sebi nisu dijalektični.

Po mom mišljenju ono što treba biti shvaćeno kao obrnuto nije samo Hegelova 'Ideja' već i *sâm kapital*. To je zato što je kapital naopak, da tako kažem, i ovakvim ga čini naopaka filozofija. Kako jedna oblast materijalnog realiteta postaje obrnuta? Pa, pre svega to je zato što logika razmene nameće istu apstraktну formu svim robama, naime vrednosnu formu, koja se potom razvija u kapital kao forma samo-valorizujuće vrednosti. Verujem da postoji neobičan afinitet između artikulacije Hegelove 'Ideje' i strukturnih odnosa robe, novca i kapitala. Štaviše,

pošto su ljudski nosioci strukture kapitala svedeni na personifikacije njegovih kategorija, *kapitalist*, *najamni radnik*, i tako dalje, vidimo u njima iste samonastupajuće forme kao u Hegelovoj logici. Naravno, oni ne mogu biti forme *mišljenja* kao što su to kod Hegela. Uprkos tome verujem da se kapitalistički sistem zaista delimično sastoji iz logičkih odnosa. U krajnjoj liniji ovo je slučaj zbog načina na koji se razmena apstrahuje od heterogenosti roba i tretira ih kao primere nečeg univerzalnog, naime vrednosti. Ova *praktička* apstrakcija paralelno odražava način na koji apstraktna moć *misli* funkcioniše; i ona dovodi do nastanka homologne strukture logičkih formi, naime do formi vrednosti. Alfred Zon-Retel (u njegovoj knjizi *Intelektualni i manuelni rad*) je bio prvi koji je skrenuo pažnju na ključnu važnost procesa, i ishoda, 'prave apstrakcije' u kritici političke ekonomije. (Uzgred smatram da je nužno da se Zon-Retelov termin 'realna apstrakcija' zameni 'praktičkom apstrakcijom'. To je zato što čisto mentalne apstrakcije mogu ipak da imaju prave posledice ako ljudi na osnovu njih postupaju, i to rade samo zato što su one zaista u njihovim glavama prisutne, da tako kažem.) Roba dovedena do tržišta je nesamerljiva kao upotrebljena vrednost zato što su njene naročite osobine prilagodene različitim namenama. Ono što se dešava pri stvaranju razmenske vrednosti je apstrakcija ovakve specifičnosti, i negacija ove razlike upotrebljene vrednosti. U ovom smislu nije neophodno da učesnici u razmeni znaju šta rade. Posledica ovog *praktičkog* apstrahovanja iz specifičnosti dotičnih upotrebnih vrednosti, koja je 'suspendovana' za vreme trajanja razmene, jeste da roba dobije kao svoje novo određenje univerzalnu formu razmenske vrednosti, i oni igraju ulogu *nosioca* ovog njima nametnutog određenja dok prolaze kroz ovu fazu njihovog postojanja.

Štaviše Zon-Retel je analizirao *formu* vrednosti kao takvu koja izvire iz razmene kao takve, stavljajući bilo koji sadržaj rada u zagrude. Teorijski prioritet se mora uskladiti sa 'formom analize', zato što je prvenstveno praksa razmene ta koja uspostavlja neophodnu društvenu sintezu pre nego što utrošeni rad može u njoj postati srazmeran. Ono što je problematično u apstrakciji vrednosne forme nije nikako ista vrsta apstrakcije kojom se koristi prirodna nauka, kada na primer izučava masu i odnosi se prema telima u okviru ovog opisa bez obzira na njihova druga svojstva. Jer masa je zaista svojstvo dotičnih tela, sadržana u svakom od njih. Ali, kao što Marks kaže, vrednost ima 'isključivo

društveni realitet', i ni jedan 'atom materije' ne ulazi u nju. Dok se u slučaju mase 'principom apstrakcije' može sasvim ispravno reći da dva tela, koja se međusobno balansiraju na vagi, dele istu masu, u slučaju vrednosti ovaj princip funkcioniše, da tako kažem, obrnuto: zato što izjednačujemo robu i vrednost mi im u praksi pripisujemo istu vrednost *kao da je* vrednost svojstvo koje im je *prirođeno*. Ovako postavljen fetišizam je objektivni fenomen, a ne zbumjenost društvene svesti.

Ja, kao i drugi, idem dalje od jednostavnog skretanja pažnje na metodološke pouke Hegelovog sistematskog redosleda kategorija. Takođe se pozivam na njegovu ontologiju. Hegel je veliki stručnjak za to kako jedan idealitet mora sebe da izgradi, momenat po momenat, u samo-aktualizujući totalitet, u 'Apsolut'. Ako onda, kao što verujem, kapital jednim delom ima idealni realitet, i ako se može pokazati da on ovaploćuje Hegelovu shemu onda je moguće da je na isti način samoodrživ. Moje je uverenje da se Hegelova logika može iskoristiti u ovakovom izučavanju kapitalizma zato što je kapital veoma svojevrstan predmet, zasnovan na procesu praktičke apstrakcije u razmeni, na isti način kao što je i Hegelovo rastvaranje i obnova realnosti utemeljeno na apstraktnoj moći misli. Apstrakcija je 'tamo negde'.

Nasuprot tome ja tumačim Hegelovu samo-aktualizujuću Ideju kao ontološki *specifičnu* kapitalu, zato što ima važnost samo u odnosu na obrnuti realitet koji je reprodukovani samo-pokretačkom apstrakcijom. Epohalno, kapital je i postao Apsolutan putem izgradnje svog bogatstva i moći. Podvodeći svu drugost unutar sebe kao momenat sebe, kapital se doima kao samo-identičan totalitet. 'Post-modernisti' poriču valjanost kategorije totaliteta, kao da su Hegel i Marks grešili što su je koristili, dok odražavaju (Hegel ne-kritički a Marks kritički) totalizujuću logiku vrednosne forme koja se *realno* nameće na takav način da materijalni i društveni odnosi postaju utisnuti u nju. Ali kapital kao *idealni totalitet* ne može da položi račun o tome šta je višak u svom pojmu o sebi, o konkretnom bogatstvu društvenog rada, da ne spominjem Prirode. Međutim, ono što je frapantno jeste da je dijalektika kapitala prilično paralelna sa dijalektikom Hegelove Ideje. Skoro kao da je Hegel u svojoj filozofiji apsolutizovao specifičnu dijalektiku kapitala, iako je njegovo činjenično znanje potpuno funkcionalnog kapitala stećeno iz druge ruke, čitanjem klasične političke ekonomije i engleskih novina. Ova 'izborna sklonost' je šokantnija od paralele Protestantizma sa

'duhom kapitalizma' koju je izneo Veber. U svakom slučaju, tvrdim da bi predmet kritike trebala da bude *Ideja* kapitala. Time ne mislim na 'ideje o kapitalu', nego da realnost sa kojom smo suočeni *jeste* po sebi Ideja u Hegelijanskom smislu identiteta pojma i realnosti.

Ipak, dok Hegel apstrahuje iz svega koristeći moć misli, razmena apstrahuje samo iz onog što joj je predstavljeno: razgraničene sfere upotrebnih vrednosti. Dakle dijalektika kapitala je manje opšta od Hegelove u pogledu svog *opsega*, ali je po svojim standardima podjednako *apsolutna* utoliko što je zasnovana na svestranoj apstrakciji da bi ostavila kvazi-logičke forme. Hegelova filozofija je enciklopedijska, i poseduje na stotine kategorija. Kapital, kada se poredi sa celinom univerzuma, karakteriše siromaštvom obolela ontologija, u kojoj je ono kvalitativno obično manje istaknuto nego ono kvantitativno. Ovo znači da će tokom razvijanja njegovih kategorija iskoristiti samo neke od Hegelovih. Sitna razlika u mom projektu jeste da će mi pod kvantitetom trebati 'broj' i 'razmera', ali ne i 'stepen'. (Vrednost se ne javlja u stepenima, nego samo u iznosima.) Pod sudom i silogizmom će zapostaviti većinu Hegelove potrebe da sveobuhvatno situira sve logičke paradigmе svog doba. Samo je 'silogizam jednakosti' potreban za tranzitivno određivanje cene.

Na tabeli koja je u prilogu dajem naznake o *sličnosti* koje vidim u podeli između Hegelove logike i tri formi vrednosti: robe, novca, i kapitala. Logika bitka je jednodimenzionalna; njene kategorije su samo opisne; upravo tako paralelne kategorije određuju što to znači *biti* roba. Logika suštine je dvodimenzionalna u smislu da njene kategorije uzimaju u obzir kako su stvari sakrivene iza pojava, i objašnjava kako se ovo dešava; paralelne kategorije prate kako vrednost koja je prvobitno implicitna u robnim odnosima postaje stvarna u novcu. Logika pojma je trodimenzionalna u obezbeđivanju kategorija refleksivnosti, kulminirajući u samo-postavljenoj Ideji; paralelne kategorije pokazuju kako se novac koji se kreće vraća samome sebi sa još više novca. 'Istina' vrednosti je dostignuta samo u svom potpuno artikulisanom Pojmu.

Primetićete da iscrpljujem kategorije logike samo da bih stigao do marksističke kategorije Opšte Formule Kapitala. Zašto?

Logika je samo *deo* Hegelovog filozofskog sistema, i upravo u tom delu, zato što misao ima posla samo sa sobom, nema prepreka njenom slobodnom kretanju; nalazi se u svom prirodnom staništu. Ali

ovo svakako nije tako i sa drugim područjima koje Hegel pokušava da 'logicizira'; ovde se uvek dâ sučeljavati sa drugošću, nepredviđenostima, konačnošću i otuđenjem. Apsolut osvaja svoju slobodu *u realnom svetu* (ne u samo-promišljanju), i to jedino *putem* prevazilaženja prepreka. Mora da se upusti u 'rad negativnog', kaže Hegel.

Ako se mapira Marksov *Kapital* na *celinu* Hegelove filozofije, očigledan prvi potez jeste da se pita: gde se vrednost u svom elementu slobodno kreće? Ako ovakvo područje uopšte postoji onda je to mesto gde čiste logičke forme najverovatnije nalaze svoje uzajamne veze. Odgovor je sigurno sfera *cirkulacije*; u fenomenima poput robne i novčane razmene, vrednost ima posla samo sa sobom u svojim raznim izrazima. Ključna prekretnica u Marksovom *Kapitalu* jeste kada vidimo da opšta formula kapitala obuhvata i pojavljivanje monetarnog priraštaja, ali pri čemu sama cirkulacija ne može da objasni njegovo poreklo. Tada, kaže Marks, moramo da napustimo suncem obasjanu sferu cirkulacije i zakoračimo u skriveno prebivalište proizvodnje. Drugim rečima kapital mora da transformiše materijale, a za to joj je potreban rad, koji ostaje suprotstavljen kapitalu čak i pod uslovima 'realne subsumpcije'. Po mom mišljenju ovo okretanje ka proizvodnji u izlaganju dijalektike kapitala je paralelno sa Hegelovim prelazom iz savršene slobode misli do upuštanja duha u realni svet u kom se on gubi u sebi, i postaje ono što jeste jedino istupanjem iz ove drugosti prepoznavši sebe u njoj, imajući je već oduvek kao deo sebe. Zaista pri jednom očitavanju Ideja treba da *stvori* Prirodu i Istoriju da bi ova podudarnost ostala zagarantovana.

Naravno, ako je Apsolutna Ideja zaista absolutna onda je zamisao da ona slobodno iz sebe ispušta Prirodu i Istoriju moguća. Ali koliko god Ideja težila ovakvoj sadržini ona, iskreno govoreći, ne može da je stvori. Radije, Hegel je trebao tvrditi da praznina logike, kao nauka čistih formi, doživljava vrhunac u jednoj *apstraktnoj* Ideji (kao što priznaje u jednom sporednom predavanju, *Enciklopedija* paragraf 377), njena sloboda kretanja je postignuta samo zato što je apstrahovana iz carstva konačnosti. Potreban joj je, da bi ujedinila misao i biće, prelaz ka jednoj komplementarnoj realnosti. Ako je tako, onda je samo 'veliko trojstvo', logika/priroda/duh, ono što je zaista neuslovljena celina, odnosno, Apsolut. Oznaka je Hegelovog idealizma njegovo insistiranje da je logička Ideja savršeno celovita, i stoga se 'slobodno'

okreće drugim područjima koje je dopunjuju. Iskreno, kao samo logički aspekt potpunog trojstva, Apsolutna Ideja je jedino apstraktni Apsolut, puka misao jednog Apsoluta.

Dodatno, neka nam bude na umu da je Hegelova predrasuda u korist logičkog Apsoluta nadopunjena šokantnim prezriom prema Prirodi. Od sva tri dela *Enciklopedije* jedino je *Filozofija prirode* ta koja se ne završava jednim Apsolutom, nego sa Smrću! Kada bi neko danas napisao jednu Filozofiju prirode, vodeći velikodušnijeg računa o njoj, kulminirajuća kategorija bi sigurno bila nekakav kvazi-apsolut, naime Gaia, zamisao o sveobuhvatnom, homeostatičnom organizmu organizama, kojem fali samo jedan korak do celine sa sveobuhvatnom svešću o sebi, naime Duha.

Vraćajući se sa ovog ekskursa o Prirodi, verujem da je na delu jedna nezapažena obmana u samoj Hegelovoj *Logici*. Pogledajmo na koji način je logika povezana sa stvarnim svetom. Iznanađujuće je što ovo Hegel tematizuje u delu koji *prethodi* Apsolutnoj Ideji, naime u *saznanju*. Ovde postoji diskusija o tome kako, u teoriji i praksi, Ideja ujedno pronalazi i stvara sebe u onome što naizgled nije ona sama. Ipak time što je tematizovao ovo *pre* logike Apsoluta, Hegel ostavlja dojam da je uspeh unapred zagarantovan. Dakle smatram da saznanje treba da dođe na kraju Logike, zauzdavajući ambiciju pojma da bi postala Ideja putem ujedinjavanja misli i realnosti, ali ostavljajući posao da bude završen u narednim poglavljima *Enciklopedije*. Saznanje je zasigurno *spona* logičkog i realnog.

Prelaz iz logike vrednosne forme

Ova zabrinutost u vezi Hegela je relevantna za moju rekonstrukciju logike kapitala. Poteškoću koju kapital ima u praksi ostvarivanja svoje hegemonije nad materijalnom sferom proizvodnje poseduje nešto sličnosti sa ovim Hegelovim filozofskim problemom prelaza iz logike u realnost. U oba slučaja čista forma mora da se pokaže aktivnom u raznim kontingentnim okolnostima.

Kategorija koja je homologna sa Saznanjem jeste Formalna Određenost. Ovo se razlikuje od materijalne određenosti time što se

odnosi na način na koji je materijalni metabolizam urezan u društvene forme koje određuju njene tokove razmenjivanja i razvoja. Podudara se sa saznanjem zato što se saznanje bavi time kako logičke kategorije informišu realni svet; i po meni vrednosna forma podjednako uzima u posed realni ekonomski proces i informiše ga svrhamu kapitala. Važno je to da se kulminacija logike vrednosne forme, toliko daleko od postizanja logičke savršenosti, urušava u izravnu kontradikciju. Kada je roba vrednovana ona se nalazi u odnosu međusobne jednakosti u skladu sa njenim zakonom, a ipak mora da sadrži nejednakost da bi ostvarila kapital u svom pojmu. Marks je naravno naveo ovaj problem i zarad njegovog rešavanja se okrenuo izučavanju proizvodnje. Ja ga u ovome pratim. Problem o tome kako odnos cirkulacije robe može ujedno da završi u identitetu i razlici se da rešiti obraćanjem onome što je zajedno sa njim po sebi identično i različito: robna proizvodnja od strane kapitala. U ovome Formalna Određenost same *proizvodnje*, zahtevima valorizacije, rezultira formalnom a zatim realnom subsumpcijom u kapital, koja se time javlja kao sebi identičan totalitet.

Dijalektičko kretanje takvog Subjekt/Objekt identiteta počiva na aktivnosti Subjekta. Aktivnost Subjekta je ta koja *konstituiše* objektivnost. Stoga ono sebe nalazi u *svom* svetu. Dakle kapital je ovde konstitutivni subjekat koji gradi svet za sebe, ali na materijalnim temeljima, uključujući ljudski rad, koji prevazilaze pojam o sebi, i potencijalno sebe destabilizuje. Protiv-subjekat, rad, je zarobljen u odnosu kapitala, i odigrava se u takvoj suprotnosti koja je upravo isto kretanje koje izaziva ujedno samo-konstituisanje kapitala i samonegaciju rada. (1844-e Marks naglašava prvo a u *Kapitalu* drugo.) U poslednjim odeljcima ovog rada ču se baviti dvema radikalnim kvalifikacijama mog hegelijanskog Marksizma.

Struktura Suštine?

Primenjivajući sistematsku dijalektiku po uzoru na rigoroznu hegelijansku shemu, javlja se problem oko kontradikcije i zaključivanja. Po Hegelu Ideja moderne Države postiže krajnju harmoniju, rešavajući sve suprotnosti. Marks, sa druge strane, misli da je kapitalizam

isprepleten neprevaziđenim protivrečjima, između koristi i razmene, kapitala i rada, moći i odnosa proizvodnje. Dakle kako je moguće tvrditi, kao što ja radim, da kapital poseduje strukturu hegelijanske Ideje? Jedan hegelijanski marksista, naime Toni Smit, tvrdi nasuprot meni da jedino komunizam može da ovaploti skladno jedinstvo društvenih formi: kapitalizam nije u stanju za ovo, zato što je iskidan konfliktima i otporom. Po njegovom mišljenju njega karakterišu kategorije uzete iz Hegelove Nauke o suštini, a ne one iz Nauke o pojmu (*Logika Marksovog 'Kapitala'*, SUNY Press, New York 1990, str. 64). Međutim, iako verujem da je kapital hegelijanska Ideja, takođe priznajem da u poslednjoj analizi nije nerazumno okarakterisati kapitalističko društvo kao *strukturu suštine*, u skladu sa srednjim delom Hegelove logike koji je odlikovan antitezama, i koji ne može da postigne samo-prozirno jedinstvo Pojma. Kako to? Na početku mog sistema pokazujem da ovo društvo nastaje kao rezultat razmena apstrakcije, koja uvodi prvo bitni rascep između logičkih formi i korisnih proizvoda društvene proizvodnje. Ovaj rascep se nikada ne isceljuje, bez obzira na količinu međusobnog izjednačavanja koje se postiže sa obe strane; stoga se kroz celo moje izlaganje provlači kontekst u kom je kapitalistički sistem uvek shvaćen kao otuđen od ljudske društvenosti. Hegel daje opšte obeležje učenja o suštini kao sfere povezanosti i suprotnosti, a ne identiteta i jedinstva. U ovom smislu možemo kapitalizam da smatramo 'strukturom suštine'. S druge strane, neosporno je da kapital poseduje logiku pojma, zato što je njegovo kretanje obeleženo 'teleologijom'; ima beskonačan cilj, naime akumulaciju, osnovnu kategoriju Hegelovog Pojma.

Pri pomirenju ova dva stanovišta (da kapitalizam ima strukturu suštine i da kapital ima formu Ideje), možemo da bacimo pogled na Hegelovu *Filozofiju Prava*. U njoj ima mnogo primera u kojima se volje sučeljavaju (iako se kasnije pomire); ipak svaka volja je oblikovana momentima Pojma na način na koji je to Hegel izložio u Uvodu. Dakle prihvatljivo je za mene da smatram da sama *forma* kapitala prati logiku Pojma, iako se suprotnost između kapitala i rada nikada ne može dovesti u sklad; mada iskreno govoreći vrednosna forma i materijal koji je u njega urezan nisu nikada u potpunosti identifikovani. Ipak, kapital *se ponaša* kao autonomna moć. On nije prosti naša greška da bismo se odnosili prema njemu *kao da* stoji iznad i protiv nas zapovedajući našim

mogućnostima. Tako on otelovljuje logiku Pojma. Štaviše, ukoliko je uspešno subsumirao rad onda je kapital *delotvorno* vladajuća Ideja naše epohe.

Stanovište Kapitala?

Drugi zaključujući argument uzima za premisu da kapital zaista ima oblik Ideje. Ali da li je to dovoljno za njeno podržavanje? Svakako bilo koja dijalektika hegelijanskog tipa se uvek približava istini stvari, svo protivređe se razrešava u Apsolutu; ona je suštinski *afirmativna*: ipak Marks je od početka bio i ostao kritičan prema kapitalu, u jednom smislu kapital je sama sažeta lažnost. Međutim, sasvim je moguće tvrditi da novac, na primer, omogućava ogromnu ekspanziju ekonomskе aktivnosti izvan razmene dobara, dok se istovremeno tvrdi da nas novčani sistem sve više izlaže uticaju otuđenih sila. (Poenta koju je izložio Toni Smit.)

Ovo ipak predstavlja poteškoću za izlaganje. Ako se prati logika kroz koju se *kapital* afirmaše, teško je ne poistovetiti se sa njenim stanovištem. (Marks je često izlazio na kraj sa ovom poteškoćom pribegavajući ostroj ironiji.) Postoji rizik da se izlaganje jednog postvarenog sistema samo-pokretačkih apstrakcija pokaže kao postvarena dijalektička teorija koja nije povezana sa ljudskom praksom. (E.P. Tompson je davno tematizovao ovaj problem, tvrdeći da je i sâm Marks dopustio da njegov diskurs bude zarobljen paklenom logikom kapitala. M. Lebovic tvrdi da bi se jednostranost Marksovog *Kapitala* ispravila da je napisao svoje obećano delo o 'Najamnom radu'.)

Afirmativna dijalektika kapitala pokazuje kako on subsumira pod sebe sve elemente ekonomskog života, postajući apsolutan u smislu osvajanja i oblikovanja proizvodnje i potrošnje. Međutim, kapital se suočava sa svoje dve 'drugosti' za koje ne može uverljivo da tvrdi – na Hegelijanski način – da su samo njegovi aspekti. Njegova spoljašnja drugost je Priroda koju kapital degradira zastrašujućom brzinom time podrivanjući svoju sopstvenu materijalnu osnovu. Njegova unutrašnja drugost je proletarijat, sopstvena tvorevina kapitala, koja je potencijalno u stanju da ga zbaci.

Tačke koje sam istakao ne poništavaju metod izlaganja zasnovan na sistematskoj dijalektici. Ovo znači da je ova dijalektika immanentna kapitalu, ona je opravданje *njegove* slobode i individualiteta koje je pokazao; ljudski ciljevi su ovome prikladno podređeni, ljudi su samo *nosioci* ekonomskog kretanja. Zaista, da bi *predstavljanje* robno-kapitalističkog sistema trebalo da bude isto što i njegova *kritika* potiče iz zapažanja da njegova homolognost sa formama Hegelove logike pokazuje da je on jedna izvrnuta realnost koja je sistematski otuđena od svojih nosioca. Svojim 'oduhovljenjem' materijalne razmene i praktičke aktivnosti u kretanje čistih formi on ovapločava Hegelovu 'Ideju'. Kapitalizam je osuđen *samo zato* što predstavlja konkretizaciju jedne idealističke logike.

Tabela Podudarnosti

Hegel *Enciklopedija* §18

- I. Logika: nauka Ideje po sebi i za sebe
- II. Filozofija Prirode: nauka Ideje u svojoj drugosti
- III. Filozofija Duha: povratak Ideje iz drugosti

Artur

- I. Cirkulacija: kao nauka Kapitala u svojoj opštoj formuli
- II. Proizvodnja: Kapital je utonuo u svoju drugost
- III. Akumulacija: jedinstvo Cirkulacije i Proizvodnje

Hegel *Enciklopedija* §83: Logika spada u tri dela

- I. Nauka o Bitku
- II. Nauka o Suštini
- III. Nauka o Pojmu i Ideji

Odnosno, u Teoriji Misli:

- I. U svojoj neposrednosti: implicitni pojam u svom začetku
- II. U svojoj refleksiji i posredovanju: bitak za sebe i pokazivanje pojma
- III. U svom povratku u sebe, i njegovo razvijeno povinovanje samom sebi: pojam po sebi i za sebe

Artur: Dijalektika vrednosne forme spada u tri dela:

- I. Roba
- II. Novac
- III. Kapital

Odnosno, u teoriji razmene:

- I. U svojoj neposrednosti: implicitna vrednost u svom začetku
- II. U svojoj refleksiji i posredovanju: 'vrednost po sebi', prikazivanje vrednosti
- III. U svom povratku u sebe, i njen razvoj sebe: samovalORIZACIJA

Hegel: *Logika*

- I. Nauka o Bitku
- A. Kvalitet robe
- B. Kvantitet
- C. Mera

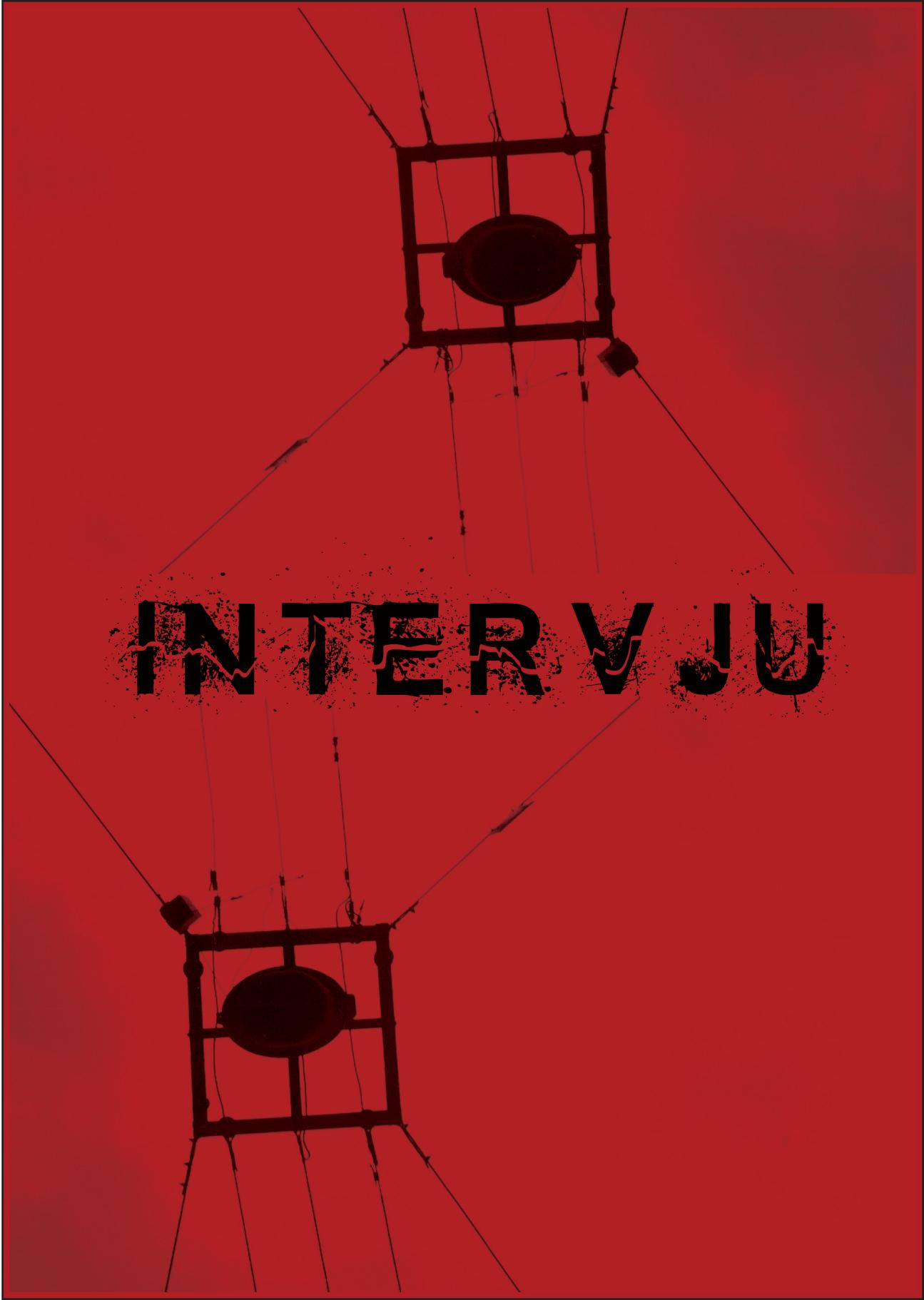
Artur: *Vrednosna Forma*

- I. Roba
- A. Razmenjivost
- B. Količina robe
- C. Razmenska vrednost robe

II.	Nauka o Suštini	II.	Novac
A.	Osnov	A.	Vrednost po sebi
B.	Pojava	B.	Forme vrednosti
C.	Zazbiljnost	C.	Novac
III.	Nauka o Pojmu (Opšta Formula)	III.	Kapital
A.	Subjektivitet	A.	Cena
B.	Objektivitet	B.	Preobražaj robe (RNR)
C.	Ideja	C.	Kapital (NRN)

Prevod sa engleskog: Dorotej Nešković

PREDI

INTERVIEW

“ECONOMY IS THE CONTINUATION OF WAR THROUGH DIFFERENT MEANS”

Intervju sa grupom “T.O.P. - Theorie.Organisation. Praxis” iz Berlina

Could you briefly present your group, its activities and current goals as well as your development since the first days?

TOP: As the name of our group, T.O.P. - Theorie.Organisation. Praxis, already shows, we are following three major goals:

1. Theory, which means developing and presenting a radical critique through public speeches and seminars, the Marx Autumn School, publishing publications, posters, leaflets and of course the journal “Straßen aus Zucker”, which has become quite big and important and is a project which also includes people outside our group. Recent issues have covered topics such as racist mobilizations in Germany, refugee protests, protests against the crisis and anti-capitalism in general, such as Blockupy and feminism, including the preparation for the demonstration on the 8th March.

2. Organisation means organizing our own group, which has become quite big recently and which is divided into different working-groups. At the national level we participate in the organizational processes of Ums-Ganze!, which also includes working with other alliances like Interventionistische Linke (Interventionist Left) and certain projects like Blockupy or the preparation against the ECB (European Central Bank) on the 18th of March 2015, or the feminist march on the 8th March. Last but not least, we organize at the European level, through the “Beyond Europe” network, collaboration with groups in other countries as well. This level of organization is often based on certain events like the mobilization against the WKR-Ball in Vienna (a big rightwing ball), the “Blockupy” protests against capitalism and

crisis in Frankfurt or the big political-festivals organized by Alpha Kappa in Greece.

3. Praxis: Critical thinking and theoretical analysis are crucial for an adequate understanding of society. The theoretical critique of capitalism, however, must be connected with a practical critique: political action and social struggle. If we are convinced today that capitalism as a self-sufficient, unnecessary relationship of constraint must be overcome for the establishment of a humane and reasonable society, than we should develop a political action that is directed to this mission. Today, we are still experimenting with different forms of action, from our marginalized position, and we try to reflect our experiences on a strategic level.

This November Germany celebrated the 25th anniversary of the fall of the Berlin Wall. Since your group is based in Berlin, how and to what extent is that experience of *Mauerfall* influencing your political struggles? What could you say now after 25 years of this undoubtedly decisive event, which however didn't end the history?

TOP: The fall of the Berlin wall has to be discussed on a nationwide and even worldwide level, because it changed nearly everything. It was a real epoch-making change that ended the situation established after World War II. Our group stands in the tradition of the anti-authoritarian, autonomous left, which always saw the real-socialist states as a failed experience, and not only that, but a part of capitalist modernization under the conditions of an underdeveloped country, initiated always in situations of a war and civil war and in an anti-communist and imperialist world. So under these conditions “socialism” was right from the beginning an authoritarian project of state-capitalist industrialization and modernization with all progressive points and all horrors that production and modernization of a whole society, of “the masses”, bring about. Concerning the specific situation in Germany: in the radical left the DDR was always accepted as an outcome of National-socialism and the war which Germany had started. Without Ostalgia, the reunion was seen as the beginning of a “new”

Germany that would try to follow old goals through economic means, but also with a military option, which became clear in the destabilizing politics against Yugoslavia and the resulting NATO-attacks. The case of Yugoslavia is crucial to understand the new situation: The Green Party was also involved in this kind of destabilizing politics, they were in favor of military aggression not despite, but precisely because of the German past, because of the historical experiences we had and the responsibility and burdens that arose from it, together with the typically new kind of argumentation (“we have to do it for humanist reasons” etc.).

It was also expected and feared, especially from the anti-nationalist and radical left in Germany, that after the loss of the real-socialist part of the world, the “one world” of capital would not only be declared as “without an alternative”, but that anti-capitalist reactions would become irrational and that we would enter a worldwide period of competition between everyone and everything; a system of rackets and warlords instead of a victory of liberal democracy and growing reactionary and irrational versions of anti-capitalism and anti-imperialism like religion, right-wing populism and even open fascism and racism. And so it came to be.

For example, the German elections from last year showed (source: <http://berlinwahlkarte2013.morgenpost.de/>) how voting results almost follow the *Mauerweg* line (the western parts of the city are black colored, with the Merkel’s Christian-Democrats, the central, let’s say, more tourist parts are for the Social-Democrats and the Green Party, while the eastern parts of the city are supporting *Die Linke*). Is Berlin still somehow a divided city, beyond the common image of a jovial, creative, funny, multicultural and tolerant city that attracts so many?

TOP: The city is partly divided, but for example the former eastern parts - Mitte, Prenzlauer Berg and Friedrichshain - have totally changed their population and their whole habitus; they are now so gentrified that they don’t fit into a East/West schema. It is true that in the periphery

of the West the Christian-Democrats (CDU) are strong, while in the eastern periphery it is Die LINKE; but in these eastern areas there is also a stronger fascist presence.

There are some recent studies and analysis which try to demonstrate that German reunification 25 years ago - interpreted as the extension of sovereignty of the West German capital to the eastern DDR - shows strong analogies with the current enlargement of the European Union in domains such as monetary policy within the single currency, deindustrialization, rapid privatization under *Treuhändanstalt* etc. This shock therapy had already been applied to East Germany in the early 90s. Is it according to you justified to talk about some sort of “internal colonization” inside the EU which aims to produce sharp divisions between North and South, East and West, center and periphery?

Moreover, it is interesting that “German model of development” still figures as the model to follow in the rest of the Europe, especially in the southern and eastern countries, even among the political agents and forces that are critical towards austerity politics and neoliberalism. Somehow, the image of an industrious, enterprising, progressive society with some elements of the Welfare state, still remaining, conquers the minds of many – some kind of a real utopia realized as “German wonder”. In other words, people (abroad) don’t get enough information regarding inequalities in German society, working conditions, exploitation of labor force, the effects of neoliberal labor reforms which introduced a large scale of precarious work with so called MiniJobs, etc. Is there really a “German wonder” or do we rather have a “German illusion”?

TOP: The actual “German wonder” is based on high productivity combined with relatively low income. Rather than the countries in crisis having “lived beyond their means” (as Germany calls it), Germany has lived under its means. That means it has used its economic strength, the unified EU-market and the common currency to compete against other economies. This works on various levels, not only by exporting

commodities, but also by giving the importing countries credit-money to import German commodities, paying more and more high interest and then, when they are in debt, forcing them to pay back the credit and the debt or to accept the Troika's conditions. This is how Germany finally won World War II: If war is the continuation of politics through different means, so economy is the continuation of war through different means. But of course it is not simply Germany against Greece or Italy, but also the ruling class & capital in Germany together with the ruling class & capital of other countries, and of course, there is also a growing gap between the rich and poor in Germany. The big problem in Germany is that there is no solidarity with the countries in crisis, especially not in the poorer part of the population. On the contrary, nearly all people in Germany say that Germany has done right – that's why “we” are not in crisis – whilst the countries in crisis haven't. It is hard for the radical left to show the connection here, especially to demonstrate why Germany is not in such a big crisis precisely because it profits from the crisis of the others.

It is also important to show that here in Germany as well there is neoliberalisation and financialisation of the economy and politics implemented and enforced by the Social-democratic and Green Party coalitions through policies like Agenda 2010 or Harz IV. There is also a special corporatism in Germany, which could be clearly seen during the crisis, between unions and the government. Responding to the crisis Germany has taken measures for itself (Keynesian measures for example) it did not impose or allow in other countries.

Similarly to the Yugoslavian case, we guess that German society is still not immune to a certain anti-DDR sentiment. On the other side, the phenomenon of Ostalgia (with Jugonostalgija, its Yugoslavian companion) is stuck into the memories of the idealized past. So are these two phenomenon not just a sign of the incapacity to think our future beyond capitalistic modes of production? What is your relation to the DDR past?

TOP: As we already said above, we have no Ostalgie for the past real-socialist states, but we say openly that the world hasn't become a better place, that there was not the pronounced worldwide success of liberal democracy, that instead, even the "democratic" countries have become something different (without saying that they were all good in former days), that the one world of capital is not the end of history and not the last word, and finally, that we must overcome capitalism and find an alternative. An alternative that we, perhaps for the first time in world-history, could call communism.

But also if we have no Ostalgie, we take no part in denouncing the DDR as a dictatorship. We have to remember what the western states did in the period after the war in "their" colonies, whose military dictatorships they installed and supported all over the world - in Latin and South America, in the Middle and Far East, in South Africa - while the DDR often supported the opposing side. The same goes for the post-fascist ideology with the personal continuity that happened in West-Germany after the war. Furthermore, the democratization of the western part was less an accomplishment of the official western German politics, of the state and its institutions, and more the result of the occupation forces and the movement of 68 and other social movements, often in a struggle against the German state and the post-fascist ideology.

But there is something like Westalgie, in the sense that also the western part during the period of two states and systems was something different. The competition between two states and two systems also forced the Western World to concede things such as the welfare state or good working conditions. All that was gradually dismantled after the end of the bloc-confrontation. In the West it was like there was always a socialist alternative on every negotiating table, on every level. Also, if the real-socialist world was only a farce, the empty promise of an existing alternative, the contemporary one world of real-capitalism is, in a way, without alternative.

It can be interesting to recall one figure from your radical leftist history, namely Rudi Dutschke, who in the 60s was writing that Berlin was a politically dead city missing its historical chance of mediation between the two models of society that had divided

it. His idea was to build a large anti-authoritarian space (starting from the politicization of the University) and continuing through the so called long march through the institutions and weak links in the social chain. What significance can these claims have now, and what could today's left-wing agents take from those years, figures like Dutschke and the movements of the 60s, 70s?

TOP: We refer to these debates and also stand in this tradition of political praxis, because it was the beginning of a new social sequence of radical leftist critiques and politics. But the situation was far from coherent and the history is quite complex. Rudi Dutschke's idea of a way between West and East is seen as quite suspicious because of its openness for right querfront strategies and a problematic understanding of anti-imperialism.

The long march in fact was chosen by people from the student movement and the so called K-groups of the 70s: It ended in the Green Party. Ended is the right term. We see in this example how this idea ends in other countries and situations as well: in the first place there is the idea to institutionalize oneself so as to strengthen the movement, to avoid its decline, or to be its organized part. Therefore, the first step is to build a party, then go to elections, still in order to strengthen the social movement or its critique etc. The next logical step is to take responsibility, at least on a communal level, which means not only to be in opposition, but to take power in the parliament. One further step is to form coalitions with other leftist parties, take responsibility at a regional or even national level, and finally to form coalitions with everyone and take responsibility for everything and the whole world. This is exactly what the Green Party today wants: to be the better, "civil" part in all wars and in all negotiations about the world and teach them green politics.

But the first lesson of the movements of the 60s was that movements and uprisings are short-lived, they comprise only a historical moment – but there is need and desire for more, that the moment should last forever. But what is more? What is the next and also the right step? Now we are in a quite different situation: There is no such a moment like '68, we have to make politics in very "uncomfortable" conditions, far not

only from every emancipatory revolution, but since 1979, since Iran, in an age of ongoing reactionary, religious revolutions or corresponding takeovers like in the Arab rebellions.

Historically speaking, the question of “the constitutive impossibility” for the revolution within German history is a very interesting topic, which was thematized already by Marx and Hegel (i.e. the thesis that what the French people have done in practice, Germans have done only in thought). Anyway it is a clear fact that the German unification in the 19th century under Prussian hegemony (similarly to the Italian Risorgimento) was actually not a popular revolution from below (is it then accidental that exactly these two states got stuck in Nazism/Fascism, as signs of “missed revolutions”??!). The experiences from the 1919 and thereafter the policy of the KPD (Communist Party of Germany) in the 20s and 30s give us also indicative lessons for contemporary left-wing emancipatory politics. However, apart from possible theoretical answers we would like to concentrate on some organizational issues while still having in mind this historical background (the history of defeats): what organizational form should revolutionary political forces assume today? Is it a party, which participates in parliamentary life, or heterogeneous extra-parliamentary movements? Or do we need some kind of “double strategy” and “united front”?

TOP: How to organize? Not only a good question, but *the* question, and of course not only in Germany. And nobody nowhere has the answer. We don't have much expectations from the spontaneity of the masses, nor in from a mass-Party or the Avant-garde. We stand in the tradition, or even continuity, of the autonomous antifa groups of the 90s, which were an outcome of the critique of the autonomous movements of the 80s. These were a reaction to the dogmatic K-Groups (communist groups) in the 70s, which tried to maintain the uprising momentum of the '68 student movement and overcome its fluctuating and temporary character. So we try to learn from all these experiences and achieve

some kind of a compromise or a combination between the two poles, on the one side the spontaneous, un-dogmatic, antiauthoritarian, sub-cultural pole and on the other side the well organized, committed, engaged and quite “professional” pole. But the way the radical left is organized is not only an outcome of tradition and of historical experiences, but of the actual circumstances and conditions of society as well. We try to organize ourselves under the banner of a radical critique of contemporary capitalism and we prefer to maintain that claim, even if in the foreseeable future we remain a small minority. But we also try to mobilize under that banner on a wide scale and openly and work together with other leftist groups in an open and non-dogmatic way. Up till now we have been able to go step by step: constantly doing activities and organizing theory, becoming bigger as a group and as a nationwide alliance whilst making bigger coalitions with others and connecting on an international level...

To understand the context in which your movement today acts we would like to know something more about the antifascist legacy in Germany. It seems that so far the so called “confrontation with the past”, and elaboration of the sense of guilt has had a strong impact on the collective self-perception of German people since the World War II. Do you find it necessary to distinguish between different forms of anti-fascism, among which some of them can be even reactionary: let's say there is also bourgeois, liberal anti-fascisms that are politically correct, as the politics of “common sense” and the mainstream, which should be separated from anti-capitalist anti-systemic antifascism. Or to put it as Max Horkheimer did: “Whoever doesn't want to talk about capitalism shouldn't talk about fascism”.

TOP: Yes, we should distinguish between them, although against fascism all forms and kinds of antifascist politics should work and act together – when else if not in this case? One important suspicion we always should have is that we can never be sure and safe. Where did all the masses come from when historical fascism arose and came to

power? And where do all the rightwing populists and their leaders all over Europe come from? The experience is that the same democrats, the same liberals, the same “middle of the society” can become, from one day to another, especially during a crisis, totally different. Particularly in Germany it could be enough to have a small state of emergency, as in the 70s during the confrontation between the state and the “Red Army Fraction” (RAF). Another example is nowadays, in the “experience” of an external crisis of the others, which can be activated by an authoritarian ideology with the masses ready to go onto the street (if not further) against - to give an actual example – the “Islamization of the Christian occident” or against refugee housing.

Horkheimer was not only right in his sentence about the interconnection between capitalism and fascism, Critical Theory was also right about the inter-connection between bourgeois-liberal democracy and its transformation into the contrary – if we can even place them in such an easy opposition. We have to be aware that democracy and its democrats are not in antagonism against fascism and that in crisis – not to speak about a revolutionary situation – there is no reason why they wouldn't take that option. Of course, not the historical form of fascism but authoritarian forms like we can see in Turkey, Russia, Hungary and so on, or the authoritarian elements that the AfD (*Alternative für Deutschland*) propose in Germany.

One of the activities that you organize is MarxHerbstSchule, every autumn in Berlin. Can you give us some idea about how this seminar functions? And since there are many readings of Marx, what approach do you take to Marx? Which aspects or interpretations of Marx' thought would you select as especially important for your work?

TOP: The autumn school is a three day seminar with around 150 people all reading, in different groups, selected texts from Marx on a specific issue like “class” or “primitive accumulation”. The school is organized in cooperation with the Rosa-Luxemburg Foundation, Helle Panke, the association for supporting the Marx-Engels-Collection

(MEGA e.V.) and the Marx-Gesellschaft. The team members initially came from this Marx-Gesellschaft, which dissolved last year. It was an important place for the so called Neue Marx-Lektüre (New Marx Reading) that started in the 60s in the German student movement with various research groups and the early works of Hans-Georg Backhaus and Helmut Reichelt, later with Nadja Rakowitz and Michael Heinrich - all of them took part in the discussions around the Marx-Gesellschaft. So the Autumn School is within this tradition and follows a close reading through a logical-categorical reconstruction, but without any attempt to hegemonize a certain reading or understanding of Marx. Ultimately there is a new generation that comes from the Capital-reading groups organized by the Rosa-Luxemburg-Foundation; every two years there is also a Marx spring school organized by law students and a special issue around Marx and law. Besides the reading groups there is also a program for the whole weekend with a “big act” on Saturday evening, like a podium-discussion featuring an interesting figure - this year it was Dipesh Chakrabarty and Toni Negri came some years ago.

Since our group is in the tradition of the un-dogmatic, anti-authoritarian left we don't follow a special Marx-reading or a special “Marxist” politics. We are interested in the topic of “what is critique with and after Marx” and of course we are interested in a radical critique or even in radicalizing the critique in general.

The name of your group - somehow in accordance with the title of our “Journal for theoretical practices” – contains a claim about the interdependence and inseparability of theory and practice. What is the significance, but also the limit of theory in current anti-capitalist struggles?

TOP: Yes, theory is a special and often more radical kind of practice and practice is a kind of theoretical thing as well. But also even though we have a lot of theoretical debates, we are not a reading group. The theoretical debates are about actual events going on, and often around our practical engagement. And we see our job first of all in the organizing theory, which means organizing speeches, seminars, schools

like the Marx-Autumn school, writing papers, leaflets, pamphlets and so on.

What's your opinion about the attitude of the European left toward some conflicts that happen in other countries, like Palestine, but Ukraine also? Or the case of the Kurdish community in Kobane, which wages a hard struggle and resists not only ISIS, but also defends great social and political achievements in anti-authoritarian and anti-hierarchical autonomy, direct self-managed democracy, multiethnic and multi-religious participation, gender equality etc. Leaving behind the typical Eurocentric paternalism, where Europeans usually take the roles of moralizing helpers in some distant struggles in order to maintain the image of their own superiority, is the European left actually able and ready to learn something from the Kurdish Rojava revolution and their resistance, and to take it as their own struggle?

TOP: The situation in the three examples is quite different. In the Ukraine for example our critique and our problem, first of all, is the fact that the coverage in nearly all the media is one-sided. The position of nearly all political parties on this question (and not only in Germany) are also one-sided. So our first goal here is to get reliable information so that we can orientate ourselves in this conflict.

In the case of the Kurdish community we are of course on the side of the Kurdish resistance and we are organizing and participating in solidarity demonstrations and campaigns, together with our Kurdish comrades. This solidarity, as well as the solidarity with the PKK (*Kurdistan Workers' Party*), has a long history in the German radical left.

In the case of Palestine our group, like many others in Germany, has no clear, one-sided position. The solidarity with Palestine changed during the 90s for various reasons, not only because of the debates around antisemitism and the so called Anti-Germans, but also because of the struggle in Palestine itself changed and became more and more religious with no clear distinction between criticizing and fighting

the Israeli military or government and all Jews in general, with even some questioning the existence of the state of Israel. Of course we take positions in international conflicts and declare solidarity, but our main interest in the first instance is to criticize our own nation and its role in these conflicts. And we also try to get in direct contact with groups with a similar interest and similar politics. This is particularly relevant in Europe (and answers already your final question), where we try to build alliances and ultimately a network - "Beyond Europe" - with other antinational, radical leftist and non-dogmatic groups in other countries, right now especially in Greece, Italy and England. The name "Beyond Europe" already shows that, although this network for now exists at European level, our goal is to overcome "Fortress Europe", just as the goal of our nationwide organization Ums-Ganze!, in which we are organized, is to overcome our nation and its nationalism.

Finally, we would be curious to ask with which similar leftist, anti-capitalist and antiauthoritarian groups from other countries do you collaborate with? Have you had contacts with groups or movements from ex-Yugoslavian territory in the past?

TOP: Having already talked about our European contacts, we must admit that concerning ex-Yugoslavia we mainly have contacts on a personal level only, and primarily with "expats" from ex-Yugoslavia living in Berlin.

Priredio: Saša Hrnjez

Decembar 2014

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice Srpske, Novi Sad

1: 378.18 (082)

Stvar: časopis za teorijske prakse = journal for theoretical practices / KSF Gerusija. - Br. 7 (2014) - . - Novi Sad: Klub studenata filozofije Gerusija, 2014 -. - 2.2 cm

Dva puta godišnje. - Tekst na srp. i eng. jeziku

ISSN 1821 - 4193

COBISS. SR-ID 247357959